

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

**«ΛΑΪΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ:
Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1929»**

ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2010

Ημερομηνία αίτησης του κ. Πανταζή Χρήστου:

Ημερομηνία ορισμού Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: 343/15-11-2006

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπων: **Απόστολος Παπαϊωάννου** Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη:

Φωτεινή Κοσμβάκη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής
Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μαριγούλα Σακελλαρίου Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος
Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ημερομηνία ορισμού θέματος: 23-11-2006

«Λαϊκή Παιδεία και Οικονομική Ανάπτυξη: Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929»

ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: 414/24-3-2010

Απόστολος Παπαϊωάννου Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων

Φωτεινή Κοσμβάκη Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Δημήτριος Χατζηδήμου Καθηγητής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Δημήτριος Σακκής Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Γεώργιος Δημάκος Αναπληρωτής Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών

Θεοχάρης Μπαμπούνης Αναπληρωτής Καθηγητής του Π.Τ.Δ.Ε του Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Μαριγούλα Σακελλαρίου Επίκουρη Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Έγκριση Διδακτορικής Διατριβής με βαθμό «ΑΡΙΣΤΑ» στις 6-7-2010

**Η ΚΟΣΜΗΤΟΡΑΣ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ**

Η Γραμματέας της Σχολής

Παγγέ Πολυξένη

Στους γονείς μου και την αδερφή μου

Λαϊκή Παιδεία και Οικονομική Ανάπτυξη: Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929

Εισαγωγή.....	7
---------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΤΟ ΘΕΜΑ

1.1 Το θέμα μας και οι περιορισμοί του	15
1.2 Κριτήρια επιλογής του θέματος.....	20
1.3 Ερευνητικά ερωτήματα	24
1.4 Η σημασία της έρευνας.....	26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1 Η μεθοδολογική προσέγγιση	30
2.2 Το υλικό της έρευνας	30
2.3 Η μέθοδος της έρευνας	32
2.4 Η Θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου και τα Οικονομικά της Εκπαίδευσης...	33
2.5 Τρόπος ερμηνείας των δεδομένων	40
2.6 Εννοιολογικοί ορισμοί	41
2.6.1 Εκπαίδευση.....	42
2.6.2. Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση	42
2.6.3 Λαϊκή Παιδεία	44
2.6.4 Παραγωγικότητα.....	46
2.6.5 Αποδοτικότητα	47
2.6.6 Ανθρώπινο Κεφάλαιο	48
2.7 Δυσκολίες της έρευνας.....	49

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ «ΤΟΠΟΣ»

3.1 Τα σημαντικότερα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά γεγονότα της Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου	51
3.2 Η Οικονομική κατάσταση.....	55
3.2.1 Εργατικό δυναμικό	56
3.2.2 Πρωτογενής τομέας	59
3.2.3 Βιομηχανία	61
3.2.4 Νομισματική Σύστημα.....	64
3.2.5 Δημόσια Οικονομικά.....	67
3.2.6 Φορολογικό Καθεστώς	69
3.3 Η Πολιτική κατάσταση	71
3.4 Η Κοινωνική κατάσταση.....	75
3.4.1 Ο αγροτικός κόσμος	76
3.4.2 Εργατική τάξη.....	80
3.4.3 Αστικός χώρος.....	83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

4.1 Η μεταρρύθμιση από την οπτική της πολιτικής, ιδεολογικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας.....	88
4.1.1 Βασικές κατευθύνσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης	91
4.1.2 Οι βασικές αρχές της εκπαιδευτικής πολιτικής	98
4.1.3 Το Εκπαιδευτικό σύστημα και οι γενικοί του προσανατολισμοί.....	101
4.2 Σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης	103
4.2.1 Ο θεσμός του νηπιαγωγείου.....	104
4.2.2 Το δημοτικό σχολείο	106
4.2.3 Σχολεία για παιδιά με ειδικές ανάγκες	111
4.2.4 Κατώτερα Επαγγελματικά Σχολεία	112
4.3 Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης.....	116
4.4 Εκπαίδευση των κοριτσιών.....	119
4.5 Τα αναλυτικά προγράμματα	121
4.6 Εκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού	123
4.6.1 Τα Διδασκαλεία των Νηπιαγωγών	124
4.6.2 Τα Διδασκαλεία των Δασκάλων	124
4.6.3 Η εκπαίδευση εκπαιδευτικών Μέσης εκπαίδευσης.....	126
4.7 Σχολικά κτήρια και εσωτερική οργάνωση	127

4.8 Η Διοίκηση της εκπαίδευσης	135
--------------------------------------	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΣΕ ΑΡΙΘΜΟΥΣ

5.1 Βασικά Μεγέθη	139
5.2 Εσωτερική αποδοτικότητα	142
5.3 Θετική – θεωρητική κατεύθυνση - τριτοβάθμια εκπαίδευση	150
5.4 Χάσμα Φύλου	151
5.5 Δείκτης αναλφαβητισμού ενηλίκων	156
5.6 Ποσοστό Εγγεγραμμένων	158
5.7 Εκπαιδευτικό Επίπεδο και Αμοιβές	163
5.8 Αποδοτικότητα της επένδυσης σε εκπαίδευση	168
5.9 Εκπαιδευτικές Δαπάνες	170

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

6.1 Εισαγωγή.	179
6.2 Εκπαιδευτικά μεγέθη.....	179
6.3 Μισθοί.....	182
6.4 Εθνικολογιστικά Μεγέθη	190
6.5 Μέθοδος Ανάλυσης	193
6.6 Η μέθοδος ανάλυσης σε αλγεβρικούς όρους	197
6.7 "Ποιοτική" εργασία κατά Denison	203
6.8 Υπολογισμός συμβολής του παραγωγικού συντελεστή εργασία στον ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας	209
6.9 Υπολογισμός της συμβολής της εκπαίδευσης στο ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π.....	211
6.10 Παράρτημα Κεφαλαίου.....	213
6.10.1 Πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (1837-1929).....	213

6.10.2 Μέθοδος εκτίμησης αποφοίτων πρωτοβάθμιας/δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.....	215
---	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

7.1 Συμπερασματικές Παρατηρήσεις.....	220
---------------------------------------	-----

<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</i>	<i>230</i>
----------------------------------	-------------------

Λαϊκή Παιδεία και Οικονομική Ανάπτυξη: Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929

Εισαγωγή

Σήμερα δεν αμφιβάλλει κανείς, σε παγκόσμιο επίπεδο πλέον, ότι η εκπαίδευση παίζει αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Η εκπαίδευση αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής θεώρησης της οικονομικής ανάπτυξης ως ειδικότερου πεδίου θεωρίας και έρευνας του ευρύτερου τομέα της οικονομικής επιστήμης. Η διερεύνηση των προϋποθέσεων και των προσπαθειών για πιο αποτελεσματικά εκπαιδευτικά συστήματα έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών σε συνδυασμό με το ευρύτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των οικονομικών της εκπαίδευσης. Άλλωστε, στην σύγχρονη βιβλιογραφία καταγράφεται μια ανανέωση του θεωρητικού ενδιαφέροντος και της εμπειρικής διερεύνησης για την εκπαιδευτική διαδικασία και τα αποτελέσματα της στην επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας.

Το ενδιαφέρον αυτό συνδέεται επίσης με τη μεταμοντέρνα έμφαση που δίνεται στην αναζήτηση των μύθων και των πραγματικοτήτων μέσα στις οποίες ζούμε. Στα πλαίσια αυτού του ευρύτερου ενδιαφέροντος, αναζητήσεις σχετικά με περιγραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της εκπαίδευσης στο χώρο των οικονομικών της εκπαίδευσης αποτελούν προσπάθειες κριτικής και συγκριτικής αποτίμησης των σχέσεων αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας του εκπαιδευτικού συστήματος καθώς και της συμβολής της στην βελτίωση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού.

Οι σπουδές μου και η ενασχόληση μου με οδήγησαν στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος για την εκπόνηση της εργασίας μου καθώς το θέμα αυτό απαιτεί την εμπλοκή ταυτόχρονα της οικονομικής, της διοικητικής, κοινωνικής και της ιστοριογραφικής θεώρησης γύρω από την προβληματική που αναπτύσσεται στο χώρο της εκπαίδευσης και αφορά όχι μόνο το φαινόμενο της εκπαίδευσης αλλά και το ρόλο της στην οικονομική ανάπτυξη. Η σχέση του με την εξουσία και ο τρόπος με τον οποίο αυτή

εκφράζεται μέσω της εκπαιδευτικής πολιτικής διαμορφώνεται από εξελίξεις στην κοινωνία, στην οικονομία και στην πολιτική. Παράλληλα η σχέση αυτή αποτελεί ένα ανοιχτό ερευνητικό πεδίο.

Οι αντικειμενικές δυσκολίες που συναντήσαμε κυρίως λόγω της έλλειψης των απαιτούμενων στοιχείων μετέτρεψαν την έρευνα μας, ιδιαίτερα την ποσοτική της διάσταση, σε ένα εξαιρετικά επίπονο έργο. Έτσι, δεν ισχυριζόμαστε ότι με τη δική μας εργασία θα δοθούν οριστικές απαντήσεις. Η διατύπωση νέων προβληματισμών, η πρόσθεση νέων στοιχείων και απαντήσεων αποτελεί μια βασική επιδίωξη της παρούσας εργασίας μας.

Θα προσπαθήσουμε στα πλαίσια αυτά να συμπεριλάβουμε όλες εκείνες τις παραμέτρους (μεταβλητές), που διαμορφώνουν – επηρεάζουν το πλαίσιο ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού της χώρας, που είναι και η βασική επιδίωξη της πολιτικής του Βενιζέλου, για παράδειγμα: εκσυγχρονισμός - κοινωνία – πολιτική – οικονομία – ανάπτυξη -- εκπαίδευση – γλώσσα - εκπαιδευτική πολιτική. Με την εν λόγω προσπάθεια αποσκοπούμε στο να διαμορφωθεί (συγκροτηθεί) ένα ερμηνευτικό πλαίσιο προσέγγισης και ανάλυσης του εκσυγχρονισμού και της προσπάθειας για οικονομική μεγέθυνση της χώρας, σε σχέση με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (την περίοδο που εξετάζουμε) και τη συνολική προσπάθεια για αναδιάταξη της οικονομικής και κοινωνικής δομής της χώρας και του αναπροσανατολισμού και της ένταξής της στις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης.

Η ελληνική κοινωνία την ιστορική αυτή στιγμή διανύει μία μεταβατική περίοδο. Η καταστροφή της Μ.Ασίας και μαζί με αυτή η κατάρρευση της Μ. Ιδέας, περιορίζει τον ελληνισμό στα ελλαδικά κρατικά σύνορα και η χώρα επιδιώκει τον εκσυγχρονισμό της. Ο αστικός εκσυγχρονισμός της χώρας -βασική επιδίωξη της εκπαιδευτικής, οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής του Βενιζέλου αυτή την περίοδο - εκδηλώνεται πολύ έντονα στην εκπαίδευση (βασικός-σημαντικός μοχλός για τον εκσυγχρονισμό) και την οικονομική πολιτική, και είναι η κύρια επιδίωξη της προοδευτικής αστικής τάξης.

Η πρόταση για εξευρωπαϊσμό της χώρας προβάλλεται σε ένα ιδιαίτερα σύνθετο και πολύ φορτισμένο πολιτικό κλίμα. Οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις (πρόσφυγες, κομμουνιστική ιδεολογία, οικονομική κρίση, μεταβολές στη σύσταση του κοινωνικού σώματος), επενεργούν καθοριστικά στη βιωσιμότητα συνολικά της μεταρρύθμισης της

εκπαίδευσης αλλά και ευρύτερα του εκσυγχρονισμού της χώρας (προσαρμογή στην οικονομία της αγοράς και μεταρρύθμιση των κρατικών μηχανισμών κατά τα πρότυπα των ευρωπαϊκών δομών).

Ο εκσυγχρονισμός του εκπαιδευτικού συστήματος είναι νοητός στα πλαίσια των απαιτήσεων της παραγωγικής δομής, της επιστήμης, της τεχνολογίας και της κοινωνίας. Για την κατανόηση των εκσυγχρονιστικών αιτημάτων, και στην εποχή μας, απαιτείται η συγκρότηση ενός ανάλογου ερμηνευτικού πλαισίου. Επομένως το ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά πράγματα μιας χώρας, που βρίσκεται σε μια σημαντική μεταβατική ιστορική φάση και σε διαδικασία κοινωνικού και αναπτυξιακού μετασχηματισμού, όπως αυτή που εξετάζουμε, παραμένει επίκαιρο, όχι μόνον για το μεθοδολογικό μοντέλο προσέγγισης αλλά και για το ίδιο το περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού. Για τον εκσυγχρονισμό αυτό, σημαντικό ρόλο καλείται να παίζει η εκπαίδευση, μέσα σε μια κοινωνική κατάσταση, η οποία βρίσκεται μεταξύ αναπτυξιακής υστέρησης και αναπτυξιακού εκσυγχρονισμού, ζήτημα που παραμένει ανοιχτό και μας ενδιαφέρει και σήμερα.

Θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να δεχτούμε ότι οι κοινωνικές αλλαγές που επιδιώκονται στην ελληνική επικράτεια από την κυβέρνηση Βενιζέλου, ήταν αποτέλεσμα απλά κομματικών συμφερόντων, σε μια περίοδο όπου σε όλη την Ευρώπη συμβαίνουν ραγδαίες αλλαγές και στον τομέα της εκπαίδευσης, ως αποτέλεσμα κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων. Ο εξευρωπαϊσμός της χώρας και η είσοδός της στον σύγχρονο κόσμο με βάση την εκπαίδευση, ως αίτημα υπήρχε πάντα.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήσαμε προκειμένου να κατανοήσουμε, να εξηγήσουμε και να ερμηνεύσουμε τα ζητήματα που αφορούν το θέμα μας, είναι η Ιστορική Συγκριτική Ανάλυση¹. Εξιστορούμε τις εξελίξεις και τα γεγονότα, αναζητούμε σχέση αιτίου – αιτιατού με βάση κυρίως την ποιοτική ανάλυση των στοιχείων. Η μέθοδος αυτή αξιοποιήθηκε και για την εξεύρεση, ανάλυση και κατηγοριοποίηση μεγεθών απαραίτητων για το υπό χρήση υπόδειγμα στο τελευταίο μέρος της εργασίας. Αντίστοιχα, η μεθοδολογία του τελευταίου μέρους της εργασίας προέρχεται από τον χώρο της θεωρητικής των οικονομικών της ανάπτυξης, καθώς εντοπίζει τους παράγοντες

¹ Καζαμιάς, Α. (2002), "Για μια νέα ανάγνωση της ιστορικο-συγκριτικής μεθόδου: Προβληματισμοί και σχεδιάσμα", *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, ΕΛ.Ε.Ι.Ε., έτος Α, τχ. 1

στους οποίους οφείλεται η οικονομική πρόοδος μιας χώρας και προσδιορίζει την ποσοτική συμβολή τους. Η συγκεκριμένη μεθοδολογία χρησιμοποιείται και από τους ερευνητές των οικονομικών της εκπαίδευσης, στην προσπάθεια τους να προσδιορίσουν ποσοτικά τη σημαντική συμβολή της στην μεγέθυνση της οικονομίας μιας χώρας.

Οι πηγές που επιλέγονται είναι: οι εισηγητικές εκθέσεις, οι συζητήσεις της Βουλής και της Γερουσίας, οι ισχύοντες νόμοι, τα ΦΕΚ, διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, τα αναλυτικά προγράμματα, διάφορα αρχεία και βιβλιογραφικές αναφορές (παλαιότερες και σύγχρονες). Ειδικά για τα μεγέθη που απαιτούνται από το υπόδειγμα ανάλυσης στο τελευταίο μέρος της εργασίας παραθέτουμε ξεχωριστό κεφάλαιο όπου αναλύεται ο τρόπος συλλογής, ερμηνείας και κατηγοριοποίησης των δεδομένων. Η αναφορά κρίθηκε σκόπιμη προκειμένου ο αναγνώστης να παρακολουθήσει την διαδικασία μέσω της οποίας προέκυψαν τα τελικά μεγέθη που χρησιμοποιούνται και παράλληλα να παρουσιαστούν αναλυτικά οι μέθοδοι εκτιμήσεων, όπου χρησιμοποιήθηκαν.

Στο πρώτο κεφάλαιο, προσπαθούμε να αιτιολογήσουμε την επιλογή του θέματός μας αλλά και να οριοθετήσουμε την έρευνά μας και το σκοπό της. Επίσης να ορίσουμε τα κριτήρια επιλογής του θέματος, τα ερωτήματα και τα δεδομένα της έρευνας.

Η προσπάθεια που θα πραγματοποιήσουμε με την έρευνά μας αυτή, έχει ως σκοπό, να αναδείξει το πλαίσιο στο οποίο είχε υπαχθεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 για τις ανάγκες του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας και της οικονομικής της ανάπτυξης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζουμε τις μεθόδους έρευνας που αξιοποιούνται, οι οποίες έχει τα χαρακτηριστικά μιας αναζήτησης και την προσπάθεια ερμηνείας και κατανόησης και ανάδειξης των διαφορετικών κοινωνικών πραγμάτων και κοινωνικών φαινομένων της εποχής που εξετάζουμε σε σχέση με τον βασικό άξονα της συλλογιστικής μας, την ανάπτυξη της χώρας.

Στο ίδιο κεφάλαιο προσπαθούμε να αποσαφηνίσουμε, στο επίπεδο της εννοιολογικής προσέγγισης, θεμελιώδη ζητήματα των βασικών εννοιών, που αξιοποιούνται σε διάφορα σημεία της μελέτης, προκειμένου στη συνέχεια να είναι

ευχερέστερη η χρήση τους στην ανάλυσή μας. Τέτοιες έννοιες είναι: η Λαϊκή Παιδεία, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η εκπαιδευτική πολιτική, η αποδοτικότητα, η παραγωγικότητα, το ανθρώπινο κεφάλαιο.

Επιπλέον, εξετάζουμε ορισμένα θεωρητικά ζητήματα που προκύπτουν από τη βιβλιογραφία των οικονομικών της εκπαίδευσης, προκειμένου να οδηγηθούμε στις θεωρητικές προσεγγίσεις με βάση τις οποίες αναλύεται και ερμηνεύεται η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρούμε να παρουσιάσουμε τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές σταθερές που προσδιορίζουν τη δημόσια ζωή στην Ελλάδα και δρομολογούν τις εξελίξεις που οδηγούν στο γεγονός της μεταρρύθμισης για τον εκσυγχρονισμό της χώρας.

Η πολιτική αστάθεια την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι κοινωνικές διεργασίες που συμβαίνουν, το προσφυγικό ζήτημα και οι αντιθέσεις στη νεοελληνική κοινωνία συνθέτουν ένα περιβάλλον συγκρουσιακό. Ένα περιβάλλον που δεν ευνοεί την αλλαγή της κατάστασης και την πρόοδο της χώρας. Η χώρα είχε άμεση ανάγκη από πολιτική σταθερότητα, να εδραιωθεί η σταθεροποίηση της οικονομίας, μέσω της νομισματικής σταθεροποίησης και της εξυγίανσης των δημόσιων οικονομικών προκειμένου να χρηματοδοτηθεί το όραμα του εκσυγχρονισμού μέσω της εισροής των ξένων κεφαλαίων. Ο ελληνικός λαός εμπιστεύεται την πρόοδο της στον Βενιζέλο (1928 – 1932).

Δύο είναι οι τομείς δράσης στην εσωτερική πολιτική του Βενιζέλου, ο εκσυγχρονισμός και η οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Θεμελιώδη ζητήματα για την αποκόλληση της από το τέλμα στο οποίο είχε περιέλθει με τη συσσώρευση των προβλημάτων που αναφέραμε παραπάνω.

Στα πλαίσια αυτής της ευρύτερης πολιτικής ο «Βενιζέλος προτείνει τελικά ένα όραμα αστικού εκσυγχρονισμού και υπόσχεται να *«...κάνει την Ελλάδα αγνώριστη»*².

Στο τέταρτο κεφάλαιο διαπραγματευόμαστε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929-1932, η οποία αποτελεί βασική συνιστώσα του προγράμματος εκσυγχρονισμού

² Μαυρογορδάτος Γ. - Χατζηιωσήφ Χ. (1988), "Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός", Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. 391

της ελληνικής κοινωνίας από τον Βενιζέλο και το κόμμα των Φιλελευθέρων. Είναι μία προσπάθεια κοινωνικής και οικονομικής ενσωμάτωσης των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων στην παραγωγική διαδικασία και την οικονομική ανάπτυξη.

Στα πλαίσια αυτά επιχειρείται η αλλαγή όχι μόνο της αναδιάρθρωσης των βαθμίδων της εκπαίδευσης και των κατευθύνσεών της, αλλά και η εκπαιδευτική φιλοσοφία, τα αναλυτικά προγράμματα, οι μέθοδοι διδασκαλίας, η εκπαίδευση και μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών κ.α.

Η διερεύνηση μας λοιπόν δεν αποσκοπεί να δείξει ποια ήταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ούτε ποιες ήταν οι φάσεις εξέλιξής της, αλλά να οδηγήσει στην κατανόηση της σχέσης της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και τον εκσυγχρονισμό της.

Στο πέμπτο κεφάλαιο προσπαθούμε να δώσουμε μια εικόνα της εκπαιδευτικής κατάστασης με την χρήση στατιστικών στοιχείων. Τα στοιχεία αφορούν τόσο βασικά μεγέθη της εκπαίδευσης όπως π.χ. εξέλιξη αριθμού μαθητών, σχολείων, δασκάλων καθώς και διάφορους δείκτες που χρησιμοποιούνται από ερευνητές των οικονομικών της εκπαίδευσης σε σύγχρονες δημοσιεύσεις τους, στο βαθμό που τα διαθέσιμα μεγέθη επιτρέπουν. Με την παρουσίαση των μεγεθών προσπαθούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τη συμβολή ειδικά της μεταρρύθμισης στην ανάπτυξη της χώρας προτού υπολογιστεί η συμβολή της εκπαίδευσης εν γένει κατά την περίοδο ενδιαφέροντός μας. Δηλαδή κάνουμε μία προσπάθεια να χαρτογραφήσουμε τις διασυνδέσεις εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και οικονομίας στην περίοδο του Μεσοπολέμου.

Παράλληλα, παρουσιάζουμε την εξέλιξη των εκπαιδευτικών δαπανών καθώς και οικονομικά στοιχεία που αφορούν την εκπαίδευση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Τα στοιχεία που αφορούν τις εκπαιδευτικές δαπάνες παρουσιάζονται για πρώτη φορά και μας παραχωρήθηκαν από τον κ. Κωστελένο τον οποίο ευχαριστούμε θερμά. Η πρωτοτυπία των εν λόγω στοιχείων έγκειται στο γεγονός ότι περιλαμβάνουν δαπάνες για εκπαιδευτικούς σκοπούς που πραγματοποιούνται από διάφορους φορείς εκτός του Υπουργείου Παιδείας της περιόδου. Στη συνέχεια προχωρούμε στην ανάλυση των

δαπανών μέσω της κατασκευής διάφορων δεικτών που χρησιμοποιούνται στην σύγχρονη βιβλιογραφία.

Σε μία περίοδο όπου η παγκόσμια οικονομία ταλανίζεται από την οικονομική κρίση τίθεται το θέμα της εξεύρεσης πόρων για τις εκπαιδευτικές δαπάνες και την χρηματοδότηση της μεταρρύθμισης

Στα πλαίσια αυτά η κυβέρνηση Βενιζέλου ψηφίζει μια σειρά από νομοσχέδια και συνάπτει μια σειρά από δάνεια για να προχωρήσει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και να υλοποιηθεί ο προγραμματισμός ανάπτυξης της εκπαίδευσης της χώρας.

Στο έκτο κεφάλαιο παραθέτουμε αναλυτικά τις διάφορες πηγές, καθώς και τον τρόπο επίλυσης των προβλημάτων που προέκυψαν στη συλλογή και επεξεργασία των απαιτούμενων μεγεθών για το υπόδειγμα ανάλυσης. Στην συνέχεια εκτιμούμε με τη βοήθεια του υποδείγματος ανάλυσης τη συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική μεγέθυνση της Ελλάδας την περίοδο 1928-1939. Προτού προχωρήσουμε στην εφαρμογή του υποδείγματος παραθέτουμε μία σύντομη ανάλυση της μεθόδου καθώς και τις προϋποθέσεις που συνεπάγεται η εφαρμογή της.

Στο έβδομο κεφάλαιο παραθέτουμε μία περίληψη των συμπερασμάτων όλων των προηγούμενων κεφαλαίων.

Κλείνοντας την εργασία μου αυτή, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά όλους εκείνους που συνέβαλαν ο καθένας με το δικό του τρόπο στη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας

Θα ήθελα να ξεκινήσω από την τριμελή Συμβουλευτική Επιτροπή και πρώτα τον κ. Απόστολο Παπαϊωάννου για όλα όσα έχει κάνει, την παρότρυνσή του, την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και το υλικό που μου διέθεσε, για τη συστηματική και ουσιαστική καθοδήγησή του, αλλά και τη συμπαράστασή του καθ' όλη τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνας. Ευχαριστώ επίσης την κ. Κοσσυβάκη Φωτεινή και την κ. Σακελλαρίου Μαρία, μέλη της Τριμελούς Επιτροπής, η βοήθειά τους και η συμπαράστασή τους υπήρξε γενναιόδωρη, διαρκής και σημαντική καθώς και τα μέλη

της Επταμελούς Επιτροπής γιατί διέθεσαν αρκετό από τον πολύτιμο χρόνο τους για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Θέλω να ευχαριστήσω ακόμη τον κ. Δημάκο Γεώργιο, ειδικό σε θέματα οικονομικών της εκπαίδευσης, ο οποίος στήριξε την εργασία αυτή από την αρχή, μου πρόσφερε φιλόξενα πολύτιμη βοήθεια και με ενθάρρυνε όλα αυτά τα χρόνια σε πολύ δύσκολες στιγμές και φάσεις αυτής της έρευνας. Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική για την διαμόρφωσή και ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας. Επίσης τον κ.Μπάκα Θωμά που από την αρχή αυτής της προσπάθειας στάθηκε κοντά μου δίνοντας συμβουλές και ιδέες για την αντιμετώπιση εμποδίων που προέκυπταν. Να ευχαριστήσω και όλους του Φίλους και Γνωστούς, όσους μου συμπαραστάθηκαν και δεν αναφέρονται εδώ ονομαστικά αλλά στάθηκαν δίπλα μου όλα αυτά τα χρόνια με τις συμβουλές και την αγάπη τους και τέλος ευχαριστίες οφείλω στους υπευθύνους των διαφόρων υπηρεσιών, από όπου αντλήσαμε το υλικό, για την εμπιστοσύνη που μας έδειξαν και την προθυμία με την οποία μας εξυπηρέτησαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΤΟ ΘΕΜΑ

1.1 Το θέμα μας και οι περιορισμοί του

Στην εξέλιξη της επιστήμης το ενδιαφέρον μας μονοπωλείται από την προσπάθεια ερμηνείας της σύγχρονης κατάστασης και πραγματικότητας ή καλύτερα από την ερμηνεία των σύγχρονων φαινομένων. Ωστόσο, κρίνεται αναγκαίο ο κάθε ερευνητής – μελετητής να ενημερώνεται και για το παρελθόν, καθώς διαφορετικά ελλοχεύει ο κίνδυνος να παρουσιάσει ως νέο, κάτι που έχει ήδη δοκιμαστεί ή να υπερεκτιμήσει την αξία προτεινόμενων αλλαγών. Οι θεωρίες χωρίς την προοπτική του βάθους στερούνται συνοχής και παράλληλα κινδυνεύει να οδηγηθεί κανείς σε φαύλο κύκλο χωρίς να είναι δυνατή η συγκριτική θεώρηση με το σήμερα³.

Η έρευνα που σκοπεύει στο συστηματικό και αντικειμενικό εντοπισμό, καθώς και την εκτίμηση και σύνθεση μαρτυριών, προκειμένου να διατυπωθούν συμπεράσματα για γεγονότα και φαινόμενα του παρελθόντος και να επιτευχθεί η συγκριτική θεώρηση με σύγχρονες προσεγγίσεις, είναι πράξη αναδόμησης και στοχεύει να πετύχει την πιστή αναπαράσταση της προηγούμενης εποχής. Η εν λόγω διαδικασία παρουσιάζει τις εξής ωφέλειες⁴:

- ⇒ Προσφέρει τη δυνατότητα να αναζητούνται στο παρελθόν λύσεις για σύγχρονα προβλήματα
- ⇒ Διαφωτίζει και ερμηνεύει τάσεις του παρόντος και του μέλλοντος
- ⇒ Προσδιορίζει τη σημασία και τα αποτελέσματα των ποικίλων αλληλεπιδράσεων που διασταυρώνονται στους διαφορετικούς πολιτισμούς και τέλος,

³ Cohen, L. - Manion L. (1994), "Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας", μτφ. Μητσοπούλου και Φιλοπούλου, Μ., εκδόσεις «Μεταίχμιο», Αθήνα, σ. 71

⁴ Cohen L. - Manion L., ό.π., σ. 71

⇒ Μας επιτρέπει να επανεκτιμούμε δεδομένα σε σχέση με επιλεγμένες υποθέσεις, θεωρίες και γενικεύσεις που διατυπώνονται σήμερα σχετικά με το παρελθόν

Η ειδική χρησιμότητά της στο χώρο της πολιτικής, της κοινωνικής εξέλιξης, της οικονομικής ανάλυσης και στο χώρο της εκπαίδευσης θεωρείται απαραίτητη. Διότι μας δίνεται η δυνατότητα να αντιλαμβανόμαστε σε βάθος τα διάφορα προβλήματα, σε όλους τους παραπάνω τομείς, και παράλληλα μας βοηθάει να κατανοούμε τη σημερινή πραγματικότητα, πράγμα που μπορεί να οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας ισχυρής βάσης για παραπέρα εξέλιξη ή να αναδειξει τρόπους και λόγους ανάπτυξης θεωριών και πρακτικών. Ταυτόχρονα δημιουργείται η προοπτική για σύγκριση και αξιολόγηση με σύγχρονες διαδικασίες και πρακτικές. Παράλληλα επιτυγχάνουμε μια πληρέστερη κατανόηση της σχέσης μεταξύ των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών δεδομένων, της εκπαίδευσης και της κοινωνίας γενικότερα⁵.

Συγκεκριμένα επειδή υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις σχετικά με τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης την περίοδο που εξετάζουμε, μας ενδιαφέρει να παρουσιάσουμε (αναδεικνύουμε) την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 από την οπτική της οικονομικής και αναπτυξιακής προοπτικής.

Η προσπάθεια που θα πραγματοποιήσουμε με την έρευνά μας αυτή έχει αφετηρία την ανάδειξη του πλαισίου (θεωρητικό και πραγματολογικό) στο οποίο είχε ενταχθεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Για την ανάδειξη αυτού του πλαισίου θα δημιουργήσουμε έναν «ιστορικό τόπο», ο οποίος θα συνίσταται από δύο αλληλοδιαπλεκόμενα επίπεδα: το πρώτο θα αφορά τη θεωρητική κατασκευή (με βάση το ιστορικό – κοινωνικό – πολιτικό πλαίσιο της συγκεκριμένης περιόδου) για τον προσδιορισμό της έννοιας της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και το άλλο θα αναφέρεται στη διάγνωση την ανάλυση και ερμηνεία αυτού του φαινομένου κατά την περίοδο από το 1928 - 1939 –σε σχέση με τον εκσυγχρονισμό και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Στόχος μας δεν είναι να δείξουμε πως διαμορφώθηκε το εκπαιδευτικό σύστημα της περιόδου αυτής ούτε να εντοπίσουμε τις φάσεις προώθησής του. Μας ενδιαφέρει κυρίως να δούμε εάν το

⁵ Cohen, L. - Manion L., ό.π., σ. 71

σύστημα αυτό προσέφερε στην ανάπτυξη της χώρας. Ελπίζουμε να κατανοήσουμε αυτή την εξέλιξη και να την ερμηνεύσουμε⁶, να εντοπίσουμε τις συνθήκες και τα αίτια εμφάνισής της και να προσδιορίσουμε τη σύνδεσή της με τις προηγούμενες και επόμενες εξελίξεις⁷.

Η δημιουργία του εν λόγω πλαισίου στο πρώτο μέρος της εργασίας ευθυγραμμίζεται και με την άποψη του Ψαχαρόπουλου⁸ αλλά και γενικότερα των οικονομολόγων της εκπαίδευσης, σύμφωνα με τους οποίους προκειμένου τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τα υποδείγματα ανάλυσης να είναι αξιόπιστα, πρέπει να αναλύονται σε συνδυασμό και με μία ιστορική προσέγγιση, η οποία θα παρέχει αποδείξεις για την επιβεβαίωση ή την απόρριψη τους.

Ταυτόχρονα, κατά τους Benavot-Riddle⁹, η επέκταση της επίσημης εκπαίδευσης ειδικά κατά την περίοδο πριν το 1940 επηρεάστηκε πολύ περισσότερο από τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες από ό,τι μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, καθιστώντας σημαντική την αναφορά στο πλαίσιο της περιόδου.

Επίσης επιδίωξή μας είναι να αποδώσουμε (σκιαγραφίσουμε) μια ευρύτερη προβληματική, η οποία θα αγκαλιάζει, ως επιστημονικό πρόβλημα αλλά και ιστορικό, και παράλληλα θα αποτυπώνει την κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου και βέβαια σε σχέση πάντα με το ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και εκσυγχρονιστικό πλαίσιο της χώρας. Η εξέλιξη αυτή ευελπιστούμε να φέρει νέα γνώση για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929.

Σημείο αναφοράς της μελέτης μας είναι η χρονική περίοδος 1928 – 1939 καθώς αποτελεί την περίοδο εξέτασης του βασικού ερωτήματος, στην οποία εντάσσεται και η περίοδος της διακυβέρνησης του Βενιζέλου (1928 – 1932), στη διάρκεια της οποίας αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες για τον αστικό εκσυγχρονισμό του κράτους, που θα

⁶ Κυριαζή Ν. (2009), "Η κοινωνιολογική έρευνα: κριτική εισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών", εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα, σ. 292 – 295

⁷ Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο πολλοί υποστηρικτές της μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης άρχισαν να διαπιστώνουν μια σχέση ανάμεσα στην οικονομική πρόοδο και την ποιότητα της εκπαίδευσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και δημιουργείται ένα ενδιαφέρον για την ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ χωρών για τα εκπαιδευτικά συστήματά τους (Benavot A.-Riddle P. (1989), "The Expansion of Primary Education, 1870-1940; Trends and Issues", *Sociology of Education*, Vol. 61, pp.191-210)

⁸ Psacharopoulos G. (1984), "The Contribution of Education to Economic Growth: International Comparisons", in "International Comparisons of Productivity and Causes of the Slowdown", ed. Kendrick J.W., *American Enterprise Institute-Ballinger*

⁹ Benavot A.-Riddle P. (1989), ό.π.

έχουν σημαντική συμβολή και στην μετέπειτα εξέλιξή του. Ωστόσο, η χρονική περίοδος που καλύπτει η έρευνά μας, επεκτείνεται σε διάφορα σημεία της μελέτης και σε προγενέστερα χρονικά διαστήματα. Έτσι, σε συγκεκριμένα σημεία αναφέρεται και στην πρώτη περίοδο του Μεσοπολέμου (αλλά και προγενέστερα) λόγω της ιδιαίτερης σημασίας της σε σχέση με τις προϋποθέσεις που δημιουργούνται και μεταφράζονται αργότερα στο υπάρχον κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο.

Στην εργασία μας εστιάζουμε το ερευνητικό μας ενδιαφέρον στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 ως μοχλό ανάπτυξης της χώρας. Οι μεταρρυθμιστές κατόρθωσαν να μεταμορφώσουν κατά τέτοιο τρόπο το εκπαιδευτικό σύστημα ώστε συγκεκριμένες όψεις του να παραμείνουν αναλλοίωτες παρά τις επεμβάσεις των επόμενων κυβερνήσεων, και ταυτόχρονα να συμβάλλουν στην αύξηση της "ποιότητας" του εργατικού δυναμικού που αποφοιτούσε από τα σχολεία και τα χρόνια που ακολούθησαν την τετραετία διακυβέρνησης των Φιλελεύθερων. Η στόχευση του ενδιαφέροντός μας στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 υπαγορεύεται επίσης στην ανάδειξη εκείνων των σημείων του εκπαιδευτικού συστήματος που αναμορφώθηκαν από την κυβέρνηση Βενιζέλου και συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, που ήταν και ο βασικός στόχος του κόμματος των Φιλελευθέρων, έστω και εάν μετέπειτα η κυβέρνηση Τσαλδάρη, αλλά κυρίως η δικτατορία του Μεταξά επέβαλε ανατροπές στο προοδευτικό αυτό εκπαιδευτικό σύστημα.

Κύριος σκοπός λοιπόν της παρούσας μελέτης είναι να ανιχνεύσει τη σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση της περιόδου και την συμβολή της στην μακροχρόνια αναπτυξιακή τροχιά της Ελλάδας. Θα γίνει, δηλαδή, ανάλυση της παραπάνω προβληματικής σε συνδυασμό με τα υπάρχοντα δεδομένα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και τη συμβολή της στην παραγωγικότητα του ανθρώπινου δυναμικού και κατά συνέπεια την οικονομική ανάπτυξη της χώρας εν γένει.

Παράλληλα επιδιώκεται παρουσίαση, κριτική ανάλυση και αξιολόγηση των προτάσεων και των επιδράσεων των παραπάνω παραγόντων για το σχεδιασμό, τη διατύπωση και την εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της περιόδου 1928 – 1932, η οποία είναι μια ιδιαίτερα σημαντική και ενδιαφέρουσα περίοδος για την εξέλιξη των νεοελληνικών πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών πραγμάτων και την κατανόησή

τους (γενικότερα και της ιστορίας της εκπαίδευσης ειδικότερα). Θα επιχειρηθεί, δηλαδή, (ίσως για πρώτη φορά) σε αυτό το πλαίσιο και με έμφαση στις συγκεκριμένες παραμέτρους, να προσδιορισθεί η πορεία και ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης μέσα από την οπτική της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας, σε συνδυασμό με υπάρχοντα κοινωνικά, πολιτικά, διοικητικά και οικονομικά δεδομένα.

Αυτό θα γίνει σε σύνδεση με το «συγκείμενό τους» (κοινωνικοοικονομικό, ιδεολογικό και πολιτικό)¹⁰, δηλαδή, των δυνάμεων που καθορίζουν τον προσανατολισμό και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης (πολιτεία, εργοδότες, κ.λπ.), τους εκπαιδευτικούς και διοικητικούς μηχανισμούς (εκπαιδευτικοί, διοικητικοί παράγοντες κ.λπ.), τα οικονομικά μεγέθη της εκπαίδευσης (πόρους, δαπάνες κ.λπ.) αλλά και την προσέγγιση στο ιστορικό τους πλαίσιο¹¹.

Αναφορικά με την εργασία μας, αυτή διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος επιχειρούμε την άρθρωση ενός εννοιολογικού και θεωρητικό-μεθοδολογικού πλαισίου ανάλυσης και ερμηνείας του ρόλου της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Στο δεύτερο μέρος επιχειρούμε, μέσα από μια ιστορική ανασκόπηση της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, να αναδείξουμε και να ερμηνεύσουμε το περιβάλλον, που εντάσσεται και προωθείται η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Παράλληλα παρουσιάζουμε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εστιάζοντας κυρίως στα στοιχεία εκείνα που βοηθούν την ανάλυσή μας.

Στο τρίτο μέρος παραθέτουμε την ποσοτική ανάλυση του υπό εξέταση θέματος. Σημείο εκκίνησης της ποσοτικής παρουσίασης αποτελεί η παράθεση στατιστικών στοιχείων. Στην συνέχεια υπολογίζουμε την συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη και παρουσιάζουμε τα συμπεράσματα της έρευνας. Τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας αναλύονται στην προοπτική της συμβολής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας μας.

¹⁰ Μπουζάκης, Σ. (2007), "Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929: «Νέα παράσταση της παλιάς κωμωδίας» ή «προσπάθεια των κομμουνιζόντων, όπως υπονομευθώσι τά θεμέλια του αστικού κράτους;»" στο *Η Εκπαιδευτική Πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22 – 24 Ιανουαρίου 2004, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», σ. 146 κ.ε.

¹¹ Μπουζάκης Σ. (1994), "Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα-Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση", τόμος Α', Τεκμήρια - Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, εκδόσεις «Gutenberg», Αθήνα, σ. 22

1.2 Κριτήρια επιλογής του θέματος

Το θέμα και η χρονική περίοδος που επιλέχθηκαν για έρευνα, δεν έγινε τυχαία. Έγινε με βάση τα κριτήρια τα οποία απορρέουν από την ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης περιόδου που εξετάζουμε. Η συγκεκριμένη περίοδος αποτελεί περίοδο – κλειδί, με έντονη σημασία για τη βαθύτερη κατανόηση της διαμόρφωσης, αλλά και της μετέπειτα πορείας του νεοελληνικού κράτους¹². Πρόκειται για μια περίοδο ραγδαίων οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων και εμφάνιση νέων ιδεολογικών και πολιτικών δεδομένων, χωρίς τη μελέτη των οποίων είναι ακατανόητη οποιαδήποτε πολιτική, οικονομική, αναπτυξιακή και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ακόμη και σήμερα.

Αφετηρία της εργασίας μας τίθεται το έτος 1928 και υποδεικνύεται κυρίως από την διαθεσιμότητα των στοιχείων, αλλά παράλληλα γιατί τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπάρχει, μετά από αρκετά χρόνια πολιτικής αστάθειας και συνεχών επαναστάσεων, μια πολιτική σταθερότητα και οικονομική κατάσταση «ορθή» και μια κοινωνική πραγματικότητα διαφορετική από εκείνη της περιόδου πριν το 1928 και το 1922.

Η χρονική αυτή περίοδος αποτελεί έναν σημαντικό σταθμό για τη χώρα μας τόσο σε σχέση με τον προσανατολισμό της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης όσο και με τη συνδεδεμένη με αυτήν οικονομική ανάπτυξη της χώρας μας.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος οδήγησαν στην απελευθέρωση και άλλων ελληνικών τμημάτων της χώρας μας και έτσι η έκταση της Ελλάδας υπερδιπλασιάστηκε (από 63.211 τ.χλμ. στα 1907 σε 127.000 τ.χλμ. το 1920) και ο πληθυσμός της έφτασε τα 5.000.000. Μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ακολουθεί η Μικρασιατική Καταστροφή της οποίας οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες ήταν για τη χώρα μας φοβερές, αφού 1.220.000¹³ πρόσφυγες έπρεπε να εγκατασταθούν από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα¹⁴. Σε μία τέτοια δύσκολη

¹² Ρήγος Α. (1988), "Η β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής", εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, σ. 16

¹³ Προγουλάκης Γ. (2009), "Σχεδιάγραμμα Ελληνικής Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας – Από την Μικρασιατική Καταστροφή στις παραμονές της Αντιπολίτευσης 1922-1972"

¹⁴ Κόκκοτας Π. (1978), "Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος", εκδόσεις «Α. Τούντα», Αθήνα, σ. 10

ιστορική, κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα η Ελλάδα έπρεπε να οικοδομήσει το μέλλον της.

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε βασικό γεγονός για τη δημιουργία νέων κοινωνικών δεδομένων και νέων παραγωγικών σχέσεων¹⁵. Έχουμε πλέον ένα ενιαίο, εθνικό Κράτος που περιλαμβάνει το σύνολο περίπου του εθνικού «κορμού». Η Ελλάδα θα αποτελέσει στο εξής οικονομικό και κοινωνικό σχηματισμό σαν όλους τους άλλους με την οριστική εξαφάνιση της δικέφαλης υπόστασης που τη χαρακτήριζε για έναν ολόκληρο αιώνα¹⁶.

Μέσα, λοιπόν, σε αυτές τις νέες κοινωνικές συνθήκες θεσπίζεται από το 1928 μια διαφορετική οργάνωση της ανάπτυξης της χώρας (οικονομικής, κοινωνικής, εκπαιδευτικής) και επιχειρείται για πρώτη φορά να επιβληθούν, με αυτή την οργάνωση, διαδικασίες ανάπτυξης όμοιες με εκείνες άλλων ευρωπαϊκών χωρών¹⁷. Αν και η απόπειρα αυτή δεν έμελε να πετύχει τους σκοπούς της, στο χώρο της εκπαίδευσης επηρέασε την οργάνωσή της για πολλές δεκαετίες αργότερα από το δημοτικό σχολείο ως τα πανεπιστήμια, αφού πολλά στοιχεία του παρελθόντος δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους και εξακολουθούν να επηρεάζουν την εκπαιδευτική πραγματικότητα στη χώρα μας.

Η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία το 1928 συνδέθηκε με την προοπτική της βελτίωσης του επιπέδου και την ποιότητα ζωής ολόκληρου του πληθυσμού και δεν υπήρχαν περιθώρια συμβιβασμών ή υποχώρησης. Τα προβλήματα της χώρας βρίσκονταν στην πιο οξύτερη μορφή: από τη μια οι νέες χώρες και από την άλλη οι πρόσφυγες, σε συνδυασμό με τη φυσιολογική αύξηση του πληθυσμού, δημιούργησαν τεράστια αριθμητικά προβλήματα. Η πυκνοκατοικημένη Ελλάδα έπρεπε να ενσωματώσει περίπου 1.220.000¹⁸ ανθρώπους, χωρίς ίχνος από την κινητή περιουσία τους. Οι συνέπειες από την παρουσία τους στο ελληνικό κράτος επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τόσο τα κοινωνικά όσο και τα οικονομικά πράγματα της χώρας. Η χώρα στην αδυναμία της να ικανοποιήσει τις ανάγκες των προσφύγων οδηγήθηκε τότε στη σύναψη του λεγόμενου «Προσφυγικού

¹⁵ Τσουκαλάς Κ. (1977), "Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)", εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, σ.56 – 57 και Σβορώνος Ν. (1976), "Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας", μτφ. Ασδραχά Αικ., εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, σ. 57

¹⁶ Τσουκαλάς, Κ. (1977), ό.π., σ. 61

¹⁷ Μαρκεζίνης Σπ. (1978), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, σειρά Β΄ Σύγχρονος Ελλάς, τόμος Τρίτος, εκδόσεις «Πάπυρος», Αθήνα, σ. 348 – 351

¹⁸ Προγουλάκης Γ. (2009), ό.π.

Δανείου»¹⁹. Όμως τα δάνεια και η δημοσιονομική αστάθεια δημιούργησαν προβλήματα στην ελληνική οικονομία: υψηλό πληθωρισμό, ανεργία, χαμηλά ημερομίσθια²⁰ και όξυνση της νομισματικής αστάθειας με αποτέλεσμα την αδυναμία προσέλκυσης ξένων επενδυτικών κεφαλαίων τα οποία θα υποστήριζαν τις φιλοδοξίες της κυβέρνησης του Βενιζέλου για αναμόρφωση και εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους²¹.

Οι εξελίξεις τόσο σε κοινωνικό όσο και οικονομικό επίπεδο καθορίζονται από την επίλυση του προσφυγικού προβλήματος, την εκβιομηχάνιση της χώρας, τη δανειακή και γενικότερα την οικονομική εξάρτηση από το εξωτερικό. Στρέφεται με μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην ανασυγκρότηση του κοινωνικού και οικονομικού πεδίου, που πρέπει να ανασυγκροτηθεί μετά μία δεκαετία συνεχών και έντονων αναταράξεων. Η οικονομική αναδιάρθρωση του τόπου, το πιο επείγον από όλα τα τρέχοντα ζητήματα, αποτελεί πρώτη προτεραιότητα, συνδεδεμένο άμεσα με την επιβίωση της ίδιας της χώρας και της ομαλής της πορείας στη νέα ευρωπαϊκή και παγκόσμια πραγματικότητα που δημιουργείται.

Ως προς τα εκπαιδευτικά, πρόκειται για τα χρόνια της πρώτης, από τη σύσταση του νέου κράτους, μεταρρύθμισης που κατόρθωσε να φτάσει στη Βουλή των Ελλήνων και να επικυρωθεί με σειρά νομοθετημάτων, αλλά και στις συγκυρίες καθώς και στη βούληση του τότε πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου αλλά και τους δύο διαδοχικούς Υπουργούς Παιδείας που ανέλαβαν την προώθηση και την υλοποίησή της: Κωνσταντίνου Γόντικα, που είχε την ευθύνη για την κατάρτιση των βασικών νομοσχεδίων και του Γεωργίου Παπανδρέου που συνέχισε με συνέπεια και αποφασιστικότητα την υλοποίησή της μέχρι το 1932²². Στα πλαίσια αυτά πραγματοποιήθηκαν βαθιές δομικές και λειτουργικές αλλαγές, όπως για παράδειγμα το εξάχρονο Δημοτικό Σχολείο, η ενιαία εξαετής Μέση Εκπαίδευση, η θεσμοθέτηση μέτρων για την επαγγελματική εκπαίδευση,

¹⁹ Τούντα-Φεργάδη Α. (1986), "Το Προσφυγικό Δάνειο του 1924", Σειρά: Ιστορία και Κοινωνία, εκδόσεις «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη, σ. 21

²⁰ Ρηγίνος Μ. (1987), "Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα - 1909 - 1936", Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 38-61

²¹ Πυρσός Α.Γ. (1936), "Συμβολή εις την Ιστορία Τραπεζής της Ελλάδος", τόμος Α' εκδόσεις «Κύκλου», Αθήνα, σ. 22-23, επίσης Τσουλφίδης Λ. (2003), "Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος", εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, σ. 240

²² Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (2004), "Τα Εκπαιδευτικά Συνέδρια του 1930", εποπτεία: Δημαράς Α. – επιμ. Καρακαλάκης Κ., Αθήνα, σ. 473

η ίση μεταχείριση των γυναικών στην εκπαίδευση (πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια), η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης²³.

Οι μαθητές του δημοτικού σχολείου από 273.788 που ήταν το σχολικό έτος 1910 – 1911 έφτασαν τις 752.937 το 1931 – 32. Οι ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό ήταν μεγάλες ενώ υφίσταται έντονο κτηριακό πρόβλημα. Ακόμη και περιοχές που διέθεταν κτήρια αντιμετώπιζαν πρόβλημα καταλληλότητας: το 1916 από 1.166 διδακτήρια που επιθεωρήθηκαν, μόνο τα 346 κρίθηκαν υγιεινά²⁴. Μάλιστα υπάρχουν αναφορές που περιγράφουν πως στο διδακτικό προσωπικό περιλαμβάνονταν ακόμη και δάσκαλοι που μόλις γνώριζαν γραφή και ανάγνωση²⁵. Ακόμη και οι «αντιπαθούντες» τη μεταρρύθμιση συμφωνούσαν πως το υπάρχον σύστημα είχε φτάσει σε αδιέξοδο. Την απάντηση επιχείρησε να δώσει η κυβέρνηση με το αίτημα για «Λαϊκή Παιδεία». Το νέο σύνταγμα είχε ανοίξει το δρόμο για νέες νομοθετικές ρυθμίσεις.

Απαιτούνταν πλέον μια αγωγή και παιδεία επηρεασμένη από την νέα ελληνική ιδιοσυγκρασία και πραγματικότητα, απαγκιστρωμένη από τον ξεπερασμένο από τις εξελίξεις πλέον ρομαντισμό της αρχαίας ελληνικής παράδοσης. Η έμφαση δίνεται στο δημοτικό σχολείο, το οποίο επιδιώκεται να γίνει το πραγματικό σχολείο του λαού, όπου θα προσφέρονταν γνώσεις και θα καλλιεργούνταν στάσεις που μακροπρόθεσμα θα επέτρεπαν στις μεγάλες μάζες του πληθυσμού να αποκτήσουν εφόδια για τη ζωή και επίγνωση που θα έχει ο ρόλος τους στην κοινωνική δομή αλλά και την προοπτική εξέλιξης και ανάπτυξης της χώρας.

Μέσα στα νέα πλαίσια η εκπαίδευση γίνεται, εκτός από εθνική υπόθεση, στόχος πρώτης προτεραιότητας για την εξέλιξη της χώρας. Έτσι με την ψήφιση των νόμων 4897/29 και 4373/29 για την εκπαίδευση αναζητήθηκε η έξοδος από το προηγούμενο εκπαιδευτικό σύστημα, που δεν μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της νέας οικονομικής πραγματικότητας που διαμορφώνονταν τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

²³ Γενική Εισηγητική Έκθεση επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων κατατεθέντα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίαν της 2ας Απριλίου 1929 υπό του Υπουργού Παιδείας Κωνστ. Β. Γόντικα, Αθήνα 1929 στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., σ. 705 κ.ε.

²⁴ Γενική Εισηγητική Έκθεση επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων κατατεθέντα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίαν της 2ας Απριλίου 1929 υπό του Υπουργού Παιδείας Κωνστ. Β. Γόντικα, Αθήνα 1929 στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., σ. 646 κ.ε.

²⁵ Πρόκειται κυρίως για τους λεγόμενους δημοδιδάσκालους των δύο μαρτύρων

Το σύνθημα «Λαϊκή Παιδεία» αποβλέπει στη δημιουργία της σύγχρονης νεοελληνικής πραγματικότητας, η οποία θα βελτίωνε το επίπεδο και την ποιότητα ζωής ολόκληρου του πληθυσμού. Ταυτόχρονα θα προσέφερε στους απόφοιτους της εξαετούς πλέον υποχρεωτικής εκπαίδευσης εφόδια που θα βελτίωναν τις δεξιότητες τους καθιστώντας τους περισσότερο παραγωγικούς, συνδέοντας την εκπαίδευση με την επαγγελματική αποκατάσταση και σε μακροοικονομικό επίπεδο με την οικονομική μεγέθυνση. Τα αποτελέσματα της προσπάθειας θα δικαιώσουν τους μεταρρυθμιστές καθώς στην τετραετία του Βενιζέλου οι απόφοιτοι του εξαετούς πλέον δημοτικού σχολείου από 24.123 το 1928 θα φτάσουν τους 54.440 μόλις το 1932²⁶. Μέσα σε μόλις μία τετραετία θα γνωρίσουν πραγματικά εντυπωσιακή αύξηση καθώς θα υπερδιπλασιαστούν, ενώ και μετά την κυβέρνηση του Βενιζέλου θα συνεχίσουν να αυξάνονται κυρίως λόγω των αλλαγών που προώθησε η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1929.

Η περίοδος 1928 -1932 είναι μία περίοδος που παρουσιάζει σημαντικές αλλαγές και διαφοροποιήσεις από το παρελθόν, στηρίζεται σε έναν καινούργιο άξονα όπου τα οικονομικά κριτήρια συμπλήρωναν τα κοινωνικά στην επιλογή λύσεων όχι μόνο σε πολιτικά, οικονομικά, εκπαιδευτικά ζητήματα αλλά και σε κοινωνικά, για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και αλλαγές με κύριες εκφάνσεις τη δυναμική κινητικότητα στο χώρο των θεσμών και της εκπαίδευσης.

1.3 Ερευνητικά ερωτήματα

Πριν διατυπώσουμε τα ερωτήματά μας, θεωρούμε ιδεολογικά επιτρεπτό και αναγκαίο να αναφέρουμε σύντομα την πορεία με την οποία φτάσαμε στη διατύπωσή τους. Μπορούμε να ισχυριστούμε, τελικά, πως τα ερωτήματα της έρευνάς μας είναι αποτέλεσμα της ακόλουθης πορείας:

²⁶ Γ.Σ.Υ.Ε. (ετήσια έκδοση), "Στατιστική της δημοτικής εκπαίδευσεως", έτων 1928-1932

1. Η μελέτη της σύγχρονης βιβλιογραφίας (ξένης και ελληνικής), σχετικά με το ρόλο της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών και ιδιαίτερα των *Οικονομικών της Εκπαίδευσης* (που αναφέραμε παραπάνω) μας έδειξαν νέες διαστάσεις της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος, σε σχέση με την ανάπτυξη μιας χώρας, και μας επέτρεψαν να αναρωτηθούμε για το βαθμό στον οποίο η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 συνέβαλε στην επέκταση της Ελληνικής οικονομίας.

2. Η ενασχόλησή μου με τα οικονομικά της εκπαίδευσης στη θεωρία και την πράξη, οι εμπειρίες μου σε θέματα εκπαιδευτικής και επαγγελματικής πραγματικότητας, αποτέλεσαν τα πραγματικά γεγονότα που με παρακίνησαν στη διατύπωση των ερωτημάτων μας.

3. Τα δύο παραπάνω κίνητρα με οδήγησαν στη βασική θεωρία της έρευνάς μου, που συνίσταται στην αποδοχή της θέσης για τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην εκπαίδευση και την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας.

Η κατευθυντήρια αυτή θεωρία μας βοήθησε να θέσουμε το ζήτημα της σχέσης της εκπαίδευσης (με αφετηρία την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση – εκσυγχρονισμός της εκπαίδευσης) με την παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού και κατά συνέπεια τη συμβολή της στη μετέπειτα οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η οικονομική ανάπτυξη αυτή αντανακλάται από το μερίδιο της εκπαίδευσης στην αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος της Ελλάδας κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Η στοχοθεσία της έρευνάς μας καθώς και το παραπάνω κεντρικό ερώτημα προσδιορίζουν αντίστοιχα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία με τη σειρά τους προσδιορίζουν αντίστοιχες περιοχές ενδιαφερόντων καθώς και μεθοδολογικές προτάσεις για τη διερεύνησή τους. Έτσι ερευνάται, ακόμη:

⇒ Ποια ήταν η αποδοτικότητα της επένδυσης σε εκπαίδευση για ιδιώτες κατά την εξεταζόμενη περίοδο

⇒ Πως εξελίχθηκαν τα βασικά εκπαιδευτικά μεγέθη, οι δαπάνες για την εκπαίδευση και πιο σύνθετοι εκπαιδευτικοί δείκτες κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης Βενιζέλου και τα χρόνια που ακολούθησαν.

- ⇒ Τα στατιστικά μεγέθη επιβεβαιώνουν ή απορρίπτουν την επιτυχία της προσπάθειας των μεταρρυθμιστών
- ⇒ Ποιες ήταν οι βασικές αρχές, τάσεις και κατευθύνσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής που ακολούθησε η επίσημη πολιτεία για τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος .
- ⇒ Με ποια συγκεκριμένα μέτρα επιχειρείται ο εκσυγχρονισμός του εκπαιδευτικού συστήματος και ποια ήταν τα αποτελέσματά τους.

Τόσο το θεωρητικό πλαίσιο έρευνας όσο και το διατυπωμένο κεντρικό ερώτημα μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση κλήθηκε να συμβάλει στη διαμόρφωση μιας συλλογικής συνείδησης, για τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της χώρας.

Υποθέτουμε ακόμη ότι η οργάνωση και η λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος που προωθήθηκε επηρεάστηκε από όλες τις παραμέτρους που αναφέρθηκαν παραπάνω, και προσδιόρισαν ανάλογα και την εσωτερική οργάνωση του, καθώς η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θεωρήθηκε ένας από τους βασικούς μοχλούς εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης της χώρας, που θα καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις δυνατότητες και τις επιδράσεις της επίσημης εκπαίδευσης στον αστικό εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της χώρας μας.

1.4 Η σημασία της έρευνας

Εργασίες συνθετικές πάνω σε ζητήματα της σύνδεσης της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, με βάση τη θεωρητική ανάλυση και την παράλληλη τεκμηρίωση της με ποσοτικά στοιχεία, δεν υπάρχουν. Η έλλειψη αυτή δηλώνει, όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή μας, τη σημασία της έρευνάς μας, δηλαδή, να δούμε και να εξηγήσουμε το σύνθετο αυτό φαινόμενο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, σε σχέση με τη παραπάνω προοπτική, και να κατανοήσουμε τις

δυναμικές ανάπτυξης και κοινωνικής εξέλιξης που δρομολογούσε για την ελληνική κοινωνία.

Προηγούμενες έρευνες που αναφέρονται στη σχέση οικονομίας και εκπαίδευσης για την Ελλάδα αναφέρονται σε άλλες χρονικές περιόδους, ενώ όσοι ερευνητές ασχολούνται με την περίοδο ενδιαφέροντος μας, παρουσιάζουν τη συμβολή της εκπαίδευσης-εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης υπό εντελώς διαφορετικό πρίσμα. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 συνιστά ένα πεδίο στο οποίο μέχρι σήμερα αρκετές μελέτες εξαντλούνταν κυρίως στην καταγραφή και ερμηνεία των νομικών κειμένων (εισηγήσεις, νόμους, συζητήσεις της βουλής, αναλυτικά προγράμματα κ.α.) και στην διεξαγωγή συμπερασμάτων που δεν αγγίζουν την κύρια προβληματική της εργασίας μας, καθώς οι μελέτες αυτές αποτελούσαν προσπάθειες ιστορικών της εκπαίδευσης. Τις περισσότερες φορές μάλιστα, οι καταγραφές αυτές των νομικών κειμένων αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος εργασιών, ερευνών και άρθρων. Και αυτό γιατί το βασικό παράδειγμα ανάλυσης ήταν το περιγραφικό. Παράλληλα, υπάρχουν κάποιες έρευνες που αναφέρονται στην περίοδο πριν από το 1922 (η διατριβή του Κ. Τσουκαλά²⁷) που προσεγγίζουν περισσότερο τον κύριο στόχο της εργασίας μας, ωστόσο διαφέρουν αρκετά στην ακολουθούμενη μεθοδολογία. Η προβληματική της έρευνάς μας στηρίζεται σε μια διαφορετική αντιμετώπιση του θέματος. Βάση αποτελεί η σχέση οικονομίας και εκπαίδευσης.

Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας των οικονομικών της εκπαίδευσης παρατηρήσαμε ουσιαστικά την έλλειψη σχετικών ερευνών και προσεγγίσεων με θέμα την συμβολή της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας για την χρονική αυτή περίοδο. Συγκεκριμένα, καταφέραμε να εντοπίσουμε μόνο δύο άρθρα τα οποία πραγματεύονται τη συμβολή εκπαιδευτικών μεγεθών στην οικονομική μεγέθυνση της Ελλάδας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Τα άρθρα αυτά είναι των Roses-Wolf²⁸ και των Bowman-Anderson²⁹. Το πρώτο από τα προαναφερθέντα άρθρα συσχετίζει το ποσοστό ατόμων μαθητικής ηλικίας που είναι εγγεγραμμένο σε σχολείο, με το επίπεδο εισοδήματος της οικονομίας. (Στην ανάλυση των παραγόντων που συμβάλλουν στην

²⁷ Τσουκαλάς Κ. (1977), ό.π.

²⁸ Roses J.R.-Wolf N. (2008), "Aggregate Growth 1913-1950", *Draft*

²⁹ παρατίθεται στο Bowman M.J., "Education and Economic Growth, An Overview", στο T. King, "Education and Income", *Working Paper No. 402*, World Bank, pp. 1-71, 1980

οικονομική ανάπτυξη (Growth Accounting) των ετών 1913-1950 δεν περιλαμβάνεται η Ελλάδα, λόγω έλλειψης στοιχείων). Ενώ αντίστοιχα το άρθρο των Bowman-Anderson προσπαθεί να συσχετίσει το επίπεδο εισοδήματος της οικονομίας με το ποσοστό των ατόμων που ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση. Οι εν λόγω έρευνες χρησιμοποιούν διαφορετική μεθοδολογία από τη δικιά μας, και δεν εστιάζουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ελλάδας της περιόδου. Αποτελούν περισσότερο έρευνες στις οποίες γίνονται συγκρίσεις μεταξύ χωρών. Ενώ αντίθετα, για την περίοδο μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο έχουν πραγματοποιηθεί έρευνες και από Έλληνες ερευνητές με θέμα την συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Οι έρευνες αυτές παρουσιάζονται στο κεφάλαιο 6 όπου αναλύεται και η μεθοδολογία που ακολουθούμε.

Κατά την άποψή μας η εκτεταμένη έλλειψη στατιστικών μεγεθών έδρασε για τους ερευνητές ως αποθαρρυντικός παράγοντας για την εκπόνηση παρόμοιων μελετών της υπό εξέταση περιόδου. Οι σύγχρονες βάσεις δεδομένων από τις οποίες μπορεί κανείς να αντλήσει στοιχεία (για την εμπειρική εφαρμογή των υποδειγμάτων ανάλυσης), παρέχουν ποσοτικά στοιχεία για την περίοδο μετά το 1950. Ελπίζουμε, έτσι, ότι η έρευνά μας θα συμβάλει στην παραπέρα εξήγηση και στην αποκάλυψη της σχέσης του φαινομένου της εκπαίδευσης και της οικονομικής ανάπτυξης, ειδικά την περίοδο που εξετάζουμε καθώς οι εμπειρικές έρευνες των οικονομικών της εκπαίδευσης στην πλειοψηφία τους αναφέρονται στην περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Θα συμβάλλει στη διερεύνηση της ποσοτικής συμβολής του εκπαιδευτικού συστήματος μιας περιόδου όπου δεν υπάρχουν αντίστοιχες εκτιμήσεις, καθώς και στην καλύτερη κατανόηση και γνώση των μηχανισμών που συνδέουν την εκπαίδευση με την ανάπτυξη. Ακόμη με την ολοκλήρωση της μελέτης μας πιστεύουμε και ελπίζουμε ότι θα συμπληρωθεί ο τομέας αυτός της έρευνας με νέα εμπειρικά δεδομένα. Ταυτόχρονα θα παρουσιαστούν για πρώτη φορά στατιστικά μεγέθη τα οποία υπολογίσαμε κυρίως για να χρησιμοποιηθούν στο υπόδειγμα που εφαρμόζουμε στο τελευταίο μέρος της εργασίας. Τέτοια μεγέθη αποτελούν π.χ. η ιδιωτική αποδοτικότητα της επένδυσης σε εκπαίδευση, οι αποδοχές εργαζομένων με βάση το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, αριθμός αποφοίτων ανώτατης εκπαίδευσης για όλες τις σχολές την περίοδο 1837-1939, το ακαθάριστο ποσοστό εγγραφών, η συμβολή του εργατικού δυναμικού στην αύξηση του Α.Ε.Π. της

χώρας κατά την εξεταζόμενη περίοδο κ.α., τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν παραπέρα. Σήμερα επειδή υπάρχει ένα συνεχές ενδιαφέρον για την εκπαίδευση και τον ρόλο της στην αναπτυξιακή διαδικασία, πιστεύουμε ότι τα συμπεράσματά της εργασίας μας θα εκτιμηθούν θετικά για την εξερεύνηση της ιστορικής αλήθειας, αλλά και τη διαχρονική συγκριτική εξέταση της συμβολής της εκπαίδευσης.

Οι σύγχρονες κοινωνίες απαιτούν όλο και πιο έντονα από το εκπαιδευτικό μας σύστημα περισσότερη αποτελεσματικότητα, αποδοτικότητα και ποιοτική λειτουργία, προκειμένου να επιτευχθούν υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης. Η οικονομική μεγέθυνση δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς μορφωμένο κόσμο, ειδικευμένους εργάτες και ειδικούς στους διάφορους τομείς. Αυτό σημαίνει ότι είναι αναγκαίο να υπάρχει ένα ευρύ σύγχρονο και καλά οργανωμένο σύστημα εκπαίδευσης. Επιπλέον, το ενδιαφέρον των ανεπτυγμένων χωρών επικεντρώνεται στην αλληλεπίδραση του εκπαιδευτικού συστήματος και της σύγχρονης επαγγελματικής δομής των κοινωνιών, ώστε να προσδιοριστεί η συμβολή της εκπαίδευσης στην παραγωγικότητα της εργασίας και κατά συνέπεια στην ανάπτυξη των χωρών. Ειδικότερα, τα άτομα να αποκτούν μέσω της εκπαίδευσης δεξιότητες και ικανότητες οι οποίες θα τους επιτρέπουν να προσαρμόζονται στις συνεχώς μεταβαλλόμενες μεθόδους και νοοτροπίες εργασίας³⁰. Για τους παραπάνω λόγους οι έρευνες που ανάγονται στον τομέα των οικονομικών της εκπαίδευσης αποκτούν συνεχώς μεγαλύτερο θεωρητικό, ερευνητικό και πρακτικό ενδιαφέρον.

³⁰ Κόκκοτας Π. (1978), "Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος", εκδόσεις «Α. Τούντα», Αθήνα, σ. 26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1 Η μεθοδολογική προσέγγιση

Πριν επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε τις μεθόδους που αξιοποιήσαμε για τη διερεύνηση των ερωτημάτων της έρευνας, θεωρήσαμε σκόπιμο να περιγράψουμε με συντομία και σαφήνεια το υλικό της έρευνας.

Σπάνια, νεοελληνική περίοδος έχει να επιδείξει ένα τόσο πλούσιο υλικό σε όλα τα επίπεδα. Οι ερευνητές της περιόδου είναι πρόθυμοι να δοκιμάσουν διάφορες προσεγγίσεις. Έτσι, διαδίδεται και στην Ελλάδα η σύνταξη και η δημοσίευση στατιστικών που κατά την διάρκεια που εξετάζουμε είναι ήδη ευρέως διαδεδομένες στις ΗΠΑ και τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες³¹. Η συγκεκριμένη αυτή προσπάθεια παρ'όλες τις αδυναμίες, μας παρέχει πολύτιμο υλικό για την προσπάθεια αποσαφήνισης της συμπεριφοράς και ταυτότητας της Ελλάδας. Ωστόσο, το υλικό αυτό είναι σκόρπιο, ασυνεχές, και σε μεγάλο βαθμό αντιφατικό, με σημαντικές ανεπάρκειες στοιχείων οικονομικής και κοινωνικής ανάλυσης³². Ταυτόχρονα παραμένουν, παρά τις προσπάθειες των ερευνητών, κενά και ελλείψεις στοιχείων σε αρκετά μεγέθη, τα οποία θα συνέβαλλαν στην παραπέρα αποσαφήνιση της περιόδου αυτής.

2.2 Το υλικό της έρευνας

Το υλικό της έρευνας αποτελείται κυρίως από:

- από νόμους του κράτους και νομοθετικά διατάγματα,
- εισηγητικές εκθέσεις νομοσχεδίων,

³¹Κωστής Κ. (1989), "Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης 1929 - 1932", στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία- οικονομία - πολιτική στην εποχή του», επιμ. Βερέμης Θ. - Γουλιμή Γ., εκδ. Γνώση, Αθήνα, σ. 194

³² Ρήγος Α.(1988), ό.π., σ.18

- φύλλα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής, Εφημερίδα των Συζητήσεων της Γερουσίας,
- πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων,
- πρακτικά γενικών συνελεύσεων και διοικητικών συμβουλίων εταιρειών,
- συζητήσεις με ερευνητές που ασχολούνται με παρόμοια ζητήματα,
- άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες (ενδεικτικά: Εφημερίς των Φιλομαθών, Πανδώρα, Αναγέννηση, Ελεύθερον Βήμα, Ακρόπολις, Ελεύθερος Τύπος και Πρωία), προσώπων που πρωταγωνίστησαν στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση,
- βιβλία και δημοσιεύματα εκπαιδευτικών, παιδαγωγών και οικονομολόγων,
- στατιστικούς πίνακες, ισολογισμούς, απολογισμούς, δημοσιονομικά στοιχεία, στοιχεία οικονομιών του εξωτερικού,
- αρχειακό υλικό από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, του Ελευθερίου Βενιζέλου, του Εμμανουήλ Τσουδερού, του Γεώργιου Χαριτάκη, της Πηνελόπης Δέλτα, του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Ε.Μ.Π. κ.α., του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου (μελέτες), του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, έρευνες σχετικές με τη μεταρρύθμιση του 1929 κ.λπ.,

που μας επέτρεψαν έτσι να κατανοήσουμε καλύτερα τα γεγονότα και τις εξελίξεις της εποχής εκείνης και παράλληλα (οι εν λόγω πηγές) μας βοήθησαν να ανακαλύψουμε και να επεξεργαστούμε τα απαιτούμενα στατιστικά μεγέθη που θα αξιοποιήσουμε στο εμπειρικό μέρος (ποσοτικό) της έρευνάς μας. Το υλικό αυτό μελετήθηκε και αναλύθηκε με βάση την κύρια προβληματική της εργασίας μας. Επομένως στην έρευνά μας περιλαμβάνονται μόνο γραπτά τεκμήρια από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές.

Στη συλλογή των δεδομένων υιοθετήσαμε τη συγκριτική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία ο ερευνητής πρώτα συλλέγει τα δεδομένα και τα ταξινομεί και στη συνέχεια τα επεξεργάζεται με βάση κοινωνικά, ιστορικά, οικονομικά ή και άλλα κριτήρια. Αλλά και η Ιστορική Έρευνα προτείνει³³ την ίδια μέθοδο, σύμφωνα με την οποία τα στοιχεία μας υποβάλλονται σε εσωτερική και εξωτερική κριτική.

Το σημαντικότερο όμως σε μια έρευνα είναι η ερμηνεία του υλικού, η αναζήτηση της σημασίας του και η τοποθέτηση της πραγματικότητάς μέσα σε ένα σύστημα σημείων. Τα κείμενα ή τα έγγραφα δεν αποτελούν οριστική απόδειξη μιας οποιαδήποτε

³³ Cohen, L. - Manion L., ό.π., σ.79

αλήθειας, αλλά μαρτυρίες των οποίων το νόημα πρέπει εμείς να συνθέσουμε με τα ερωτήματα της έρευνάς μας.

Η επιλογή του υλικού έγινε επίσης με βάση τα κεντρικά και τα επιμέρους ερωτήματα της έρευνας και το πρόβλημα που θέλαμε να ερευνήσουμε. Προχωρήσαμε στη διαδικασία ανασυγκρότησης του υλικού της έρευνάς μας και εστιάσαμε το ενδιαφέρον μας στα στοιχεία που θεωρούσαμε σημαντικά. Στη συνέχεια το υλικό που συγκεντρώθηκε, αφού πρώτα ταξινομήθηκε με χρονολογική ακολουθία, αξιολογήθηκε τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, προκειμένου να διαπιστωθεί η αξία του για την έρευνά μας. Με βάση το υλικό διαμορφώσαμε γενικές ενότητες, οι οποίες κατηγοριοποιήθηκαν με βάση τη διάρθρωση των ερωτημάτων της έρευνας³⁴.

2.3 Η μέθοδος της έρευνας

Για την κατανόηση και ερμηνεία (του υλικού) της έρευνάς μας επιλέξαμε μεθόδους και από το χώρο των κοινωνικών επιστημών αλλά και των οικονομικών επιστημών. Από το χώρο των κοινωνικών επιστημών αξιοποιήσαμε κατά κύριο λόγο την Ιστορική – Συγκριτική Ανάλυση³⁵, η οποία στοχεύει στην κατανόηση, την εξήγηση και την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων αλλά και την αναζήτηση σχέσεων αιτίου – αιτιατού και σχέσεων αλληλεπίδρασης. Κατά τον Καζαμιά³⁶, αποτελεί περισσότερο μία «ανασκοπική» παρά μία «προβλεπτική» ανάλυση.

Η μέθοδος αυτή, η οποία μας επιτρέπει να χρησιμοποιήσουμε έννοιες, θεωρίες από άλλες επιστήμες, θεωρείται ως ένα από τα ενδιαφέροντα μοντέλα ανάλυσης καθώς και ερευνητική τεχνική αξιολόγησης στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Δημιουργεί το κατάλληλο πλαίσιο ερμηνείας και κατανόησης των διαφορετικών συνθηκών ανάδειξης των ιστορικών φαινομένων.

³⁴ Κυριαζή Ν., ό.π., σ. 303

³⁵ Καζαμιάς Α. (2002), ό.π., σ. 14 -15

³⁶ Καζαμιάς Α. (2002), ό.π., σ. 15

Συστατικά στοιχεία χρησιμοποιούνται και από τη μέθοδο της «Ανάλυσης Περιεχομένου», όπως συστηματικά έχει περιγραφεί από τον Berelson³⁷ και ενδείκνυται ιδιαίτερα για ιστορικές έρευνες. Από τις δύο μορφές «ανάλυσης», την ποιοτική και την ποσοτική, επιλέξαμε την «ποιοτική» ανάλυση περιεχομένου.

Η ανάλυση μας έδειξε μια εικόνα της εξέλιξης της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και το είδος των σχέσεων της με την οικονομία της χώρας εκείνη τη χρονική στιγμή αλλά και ευρύτερα τις επιδράσεις της στη μελλοντική προοπτική ανάπτυξης της χώρας. Μέσα από τη σύγκριση αυτή αποκτήσαμε μια συνολική εικόνα αυτών των σχέσεων.

Για να πετύχουμε αυτό θα επιδιώξουμε να προσδιορίσουμε τον τρόπο με τον οποίο προωθείται αυτή η διαδικασία. Για το σκοπό αυτό θα βασιστούμε σε μία ποικιλία επίσημων δεδομένων και τη διαχρονική εξέλιξή τους που σχετίζονται με την εκπαίδευση αλλά και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο βασικό ερώτημα της έρευνάς μας, που είναι η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, με τη βοήθεια της μεθόδου της "λογιστικής της οικονομικής μεγεθύνσεως" η οποία περιγράφεται αναλυτικά στο κεφάλαιο 7.

2.4 Η Θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου και τα Οικονομικά της Εκπαίδευσης

Ο κλάδος των οικονομικών που ερευνά θέματα σχετικά με τους παράγοντες που επηρεάζουν την αναπτυξιακή διαδικασία αποδεικνύει πως η εκπαίδευση σχετίζεται θετικά με την οικονομική μεγέθυνση. Η βιβλιογραφία παρέχει αποδείξεις πως ο σχηματισμός ανθρώπινου κεφαλαίου και η διαδικασία συσσώρευσης του αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα οικονομικής μεγέθυνσης με άμεση όσο και έμμεση επίδραση. Η "παραπάνω" εκπαίδευση ειδικά των παραγωγικών ομάδων του πληθυσμού (15-64 ετών), στην πλειοψηφία των ερευνητικών δημοσιεύσεων, αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα

³⁷ Berelson B. (1952), "Content Analysis in Communication Research", Clencoe: *The free Press*

που εξηγεί γιατί υπάρχουν χώρες που διαθέτουν πλούτο, ενώ άλλες παραμένουν φτωχές. Η παραπάνω παραδοχή αποτελεί την βασική θέση της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου³⁸, θεωρία που υπήρξε το αρχικό θεωρητικό υπόβαθρο³⁹. Η ανάπτυξη της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου μέσω της εμπειρικής προσπάθειας ποσοτικοποίησης της συμβολής του ανθρώπινου κεφαλαίου και των διάφορων μορφών του, ώθησε στην δημιουργία και ανάπτυξη του κλάδου των οικονομικών της εκπαίδευσης ως ξεχωριστού κλάδου της οικονομικής επιστήμης.

Ο κλάδος των οικονομικών της εκπαίδευσης τις τελευταίες δεκαετίες έχει γνωρίσει εκρηκτική εξάπλωση, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που είναι δύσκολο πλέον κανείς να παρακολουθήσει όλες τις δημοσιεύσεις. Ειδικά, εάν ληφθούν υπόψη οι δημοσιεύσεις που αναμιγνύουν τα οικονομικά της εκπαίδευσης με τα οικονομικά της εργασίας ή τα δημόσια οικονομικά⁴⁰. Η βιβλιογραφία είναι ανεξάντλητη.

Η εκπαίδευση έχει θετική επίδραση τόσο στην ατομική όσο και στην κοινωνική-συλλογική ευημερία, στο σύνολο της οικονομίας. Τα άτομα επενδύουν στον εαυτό τους μέσω της εκπαίδευσης προκειμένου να αυξήσουν το εισόδημα τους. Από μακροοικονομική σκοπιά αθροίζοντας τα άτομα, φτάνουμε στην ανάλογη απόδοση, που έχει η επένδυση στην εκπαίδευση, για το σύνολο της οικονομίας⁴¹. Δηλαδή, παράλληλα με το προσωπικό όφελος του ατόμου από την εκπαίδευσή του, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των οικονομολόγων, η κοινωνία κερδίζει από την πνευματική άνοδο του εργατικού δυναμικού και τη θετική επίδρασή του στην παραγωγικότητα και στις κοινωνικές αλλαγές⁴². Κατά συνέπεια, τα οικονομικά της εκπαίδευσης ερευνούν την συμβολή της εκπαίδευσης τόσο από μικροοικονομική όσο και από μακροοικονομική σκοπιά. Η μικροοικονομική οπτική ερευνά την συμβολή της εκπαίδευσης σε επίπεδο ατομικό, ενώ αντίστοιχα η μακροοικονομική την συμβολή που αυτή έχει στο σύνολο της

³⁸ Schultz T. W. (1961), "Investment in Human Capital", *American Economic Review*, Vol. 51, No. 1, pp. 1-17,

³⁹ Σύμφωνα με αυτό το αρχικό θεωρητικό σχήμα η εκπαίδευση θεωρείται «επένδυση», δηλαδή, υπάρχει ανταπόδοση από την επένδυση στην εκπαίδευση για τα άτομα και την κοινωνία παρόμοια με εκείνη που προέρχεται από την επένδυση φυσικού κεφαλαίου και δεν είναι καταναλωτικό αγαθό που μπορεί να αξιοποιηθεί μόνο για τον εμπλουτισμό των γνώσεων του ατόμου. Μια βελτιωμένη δεξιότητα μολονότι κοστίζει μια ορισμένη δαπάνη, αποζημιώνει με ένα όφελος. Όταν οι δαπάνες για την εκπαίδευση αυξάνουν την αξία της παραγωγικότητας του ατόμου τότε θα έχουν θετική απόδοση. Κατά συνέπεια, η εκπαίδευση δεν έχει μόνο κοινωνικό και πολιτιστικό σκοπό αλλά και οικονομική «αξία» (Schultz T. W., (1961), ό.π.)

⁴⁰ Ψαχαρόπουλος Γ. (1999), "Οικονομική της Εκπαίδευσης", εκδόσεις «Παπαζήση», Αθήνα, σ.14

⁴¹ Ψαχαρόπουλος Γ. (1999), ό.π., σ. 53

⁴² Κοκκοτά Π. (1978), ό.π., σ. 26

οικονομίας. Ακολουθώντας την παραπάνω διάκριση τα οικονομικά της εκπαίδευσης χωρίζονται σε Μικροοικονομικά και Μακροοικονομικά της Εκπαίδευσης.

Η μικροοικονομική σκοπιά των οικονομικών της εκπαίδευσης αναπτύχθηκε κυρίως ως παρακλάδι των οικονομικών της εργασίας. Η μικροοικονομική θεώρηση εξετάζει από την μία μεριά, την συμβολή της εκπαίδευσης στην διαμόρφωση των εισοδημάτων που απολαμβάνουν στην αγορά εργασίας οι εργαζόμενοι, και από την άλλη την συμβολή της εκπαίδευσης στην παραγωγικότητα και κατά επέκταση στην παραγωγή. Μία αύξηση του αποθέματος ανθρώπινου κεφαλαίου οδηγεί σε υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας και κατά συνέπεια σε ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης⁴³. Επιπλέον, μεταξύ άλλων ένα περισσότερο εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό είναι πιο αποτελεσματικό στην υιοθέτηση τεχνολογικών καινοτομιών, δουλεύει καλύτερα σε ομάδες, χρειάζεται λιγότερη επίβλεψη, έχει καλύτερο ηθικό κ.τ.λ. Στην έρευνά μας η μόνη μέθοδος που θα χρησιμοποιηθεί από τα μικροοικονομικά της εκπαίδευσης είναι η σύντομη μέθοδος (short-cut method) υπολογισμού της αποδοτικότητας της εκπαίδευσης κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η ανάλυση της εν λόγω μεθόδου παρατίθεται στο κεφάλαιο 5 όπου υπολογίζουμε την απόδοση που έχει η απόφαση για ένα άτομο να επενδύσει σε "παραπάνω" εκπαίδευση το 1929 και το 1939 αντίστοιχα. Κατά συνέπεια δεν θα επεκταθούμε περισσότερο στην μικροοικονομική σκοπιά, καθώς το κύριο βάρος της εργασίας μας πέφτει στην μέτρηση της συμβολής της εκπαίδευσης σε μακροοικονομικό επίπεδο, αναλύοντας την συμβολή της στον ρυθμό οικονομικής ανόδου. Για τον λόγο αυτό κρίνουμε σκόπιμη μία σύντομη παρουσίαση των τάσεων της μακροοικονομικής σκοπιάς των οικονομικών της εκπαίδευσης.

Λέγοντας οικονομική μεγέθυνση αναφερόμαστε στην μεταβολή του εισοδήματος σε μία οικονομία όπως αυτή δίνεται από την μεταβολή του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (Α.Ε.Π). Προκειμένου να ληφθεί υπόψη και ο δημογραφικός παράγοντας αρκετοί ερευνητές χρησιμοποιούν το κατά κεφαλήν μέγεθος που προκύπτει από το κλάσμα του Α.Ε.Π. προς τον πληθυσμό μιας χώρας. Το Α.Ε.Π. ως μέτρο του βιοτικού

⁴³ βλ. ενδεικτικά Mincer J. (1974), "Schooling, Experience, and Earnings", *Columbia University Press*, New York · Becker G. (1962), "Human Capital – A Theoretical and Empirical Analysis with special reference to Education", *University of Chicago Press* · Taubman P.J.-Wales T.J. (1974), "Higher Education and Earnings", McGraw-Hill, New York

επιπέδου μιας χώρας, έχει δεχτεί κριτική καθώς δεν λαμβάνει υπόψη του διάφορους ποιοτικούς παράγοντες⁴⁴.

Με το πέρας του Β' παγκοσμίου πολέμου οι οικονομίες των χωρών γνώρισαν μία έντονη άνθηση η οποία ώθησε τους οικονομολόγους στην αναζήτηση των αιτιών της οικονομικής μεγέθυνσης. Οι απόψεις που επικρατούσαν την περίοδο απέδιδαν μεγάλη βαρύτητα στην συσσώρευση φυσικού κεφαλαίου. Παράλληλα με το φυσικό κεφάλαιο, οι παράγοντες που θεωρούνταν πως συνέβαλαν στην οικονομική μεγέθυνση ήταν το εργατικό δυναμικό και οι διάφορες χρήσεις της γης. Την παραπάνω σχέση εξέφραζαν μέσω της χρήσης της συνάρτησης παραγωγής. Δηλαδή μίας συνάρτησης που δείχνει τον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονται οι παραγωγικοί συντελεστές (γη, κεφάλαιο και εργασία) που συμμετέχουν στην παραγωγική διαδικασία, προκειμένου να παράγουν το προϊόν μιας χώρας, με άλλα λόγια το Α.Ε.Π.

Οι εμπειρικές έρευνες που άρχισαν να διεξάγονται με ολοένα και μεγαλύτερο ρυθμό, δεν επιβεβαίωναν την θεωρία καθώς ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής ανόδου όπως αυτή εκφράζεται από την μεγέθυνση του (κατά κεφαλήν) Α.Ε.Π., δεν μπορούσε να εξηγηθεί από τις αυξήσεις του φυσικού κεφαλαίου, της γης και του εργατικού δυναμικού. Το μέρος που παρέμενε ανεξήγητο προσπάθησαν οι αναπτυξιολόγοι να ερμηνεύσουν. Ο Solow⁴⁵, το υπόδειγμα του οποίου αποτελεί σημείο αναφοράς και πηγή έμπνευσης για την περαιτέρω έρευνα της οικονομικής μεγέθυνσης, απέδωσε το ανερμήνευτο υπόλοιπο στην τεχνολογική πρόοδο. Το 1961 ο Schultz⁴⁶, κατά πολλούς ο θεμελιωτής των οικονομικών της εκπαίδευσης, εισάγει την εκπαίδευση στην συνάρτηση παραγωγής, χρησιμοποιώντας την αποδοτικότητα των επενδύσεων που γίνονται στην εκπαίδευση. Θα ακολουθήσουν οι Denison⁴⁷, Griliches-Jorgenson⁴⁸, Harbeger-Selowski⁴⁹ χρησιμοποιώντας παραλλαγές του μεθοδολογικού πλαισίου της λογιστικής της

⁴⁴ για τα μειονεκτήματα χρήσης του Α.Ε.Π. βλ. οποιοδήποτε εγχειρίδιο μακροοικονομικής

⁴⁵ Solow R.M. (1957), "Technical Change and Aggregate Production Function", *Review of Economics and Statistics*, 39, pp. 312-320

⁴⁶ Schultz T.W. (1961), ό.π., pp. 1-17

⁴⁷ Denison E.F. (1963), "Measuring the Contribution of Education to Economic Growth", *The Residual Factor and Economic Growth*, OECD, και "The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives before us", Supplementary Paper No. 13, *Committee for Economic Development*, N.Y. 1962, του ιδίου

⁴⁸ Jorgenson D.W.– Griliches Z. (1967), "The Explanation of Productivity Change", *The Review of Economic Studies*, Vol. 34, No. 3, pp. 249-283

⁴⁹ Harberger A.-Selowski M. (1966), "Key Factors in the Economic Growth of Chile", Conference of the next Decade of Latin America, mimeo

οικονομικής μεγέθυνσης (Growth Accounting) που κατά τον Barro R.J.⁵⁰ είναι: η μέθοδος που διασπά την παρατηρούμενη οικονομική μεγέθυνση σε δύο συνιστώσες. Η πρώτη συνιστώσα αναφέρεται στην μεγέθυνση που οφείλεται στις μεταβολές των εισροών παραγωγικών συντελεστών, και η άλλη είναι το κατάλοιπο που αντανακλά την τεχνολογικό πρόοδο και διάφορα στοιχεία που δεν μπορούν να οριστούν ρητά.

Γύρω από αυτή τη σχέση έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις. Οι δυο κύριες αρχικές παραλλαγές, αυτές του Schultz και του Denison, θα χρησιμοποιηθούν από πλήθος ερευνητών προκειμένου να αναλυθεί η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική μεγέθυνση. Η μεθοδολογία του Denison, η οποία είναι η παραλλαγή που θα εφαρμόσουμε στην έρευνα μας για την αποκωδικοποίηση της συμβολής της εκπαίδευσης, παρουσιάζεται πιο διεξοδικά στο κεφάλαιο 6 του παρόντος. Πάντως αξίζει να σημειωθεί πως σε μία λιγότερο γνωστή προσέγγιση του Selowski⁵¹, ενσωματώνεται στο υπόδειγμα του, και ο ρόλος της εκπαίδευσης ως παράγοντα που συμβάλει στην διατήρηση μιας "σταθερής εκπαιδευτικής στάθμης" των νεοεισερχόμενων στην αγορά εργασίας, παράγοντα που οι δυο προαναφερθείσες προσεγγίσεις παραλείπουν.

Την δεκαετία του 1970 τα μακροοικονομικά της εκπαίδευσης θα γνωρίσουν μία σχετική στασιμότητα σε σχέση με τις "ζωηρές" δεκαετίες του 1950 και του 1960. Εξαιτίας του ολοένα και μεγαλύτερου όγκου διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων η μέθοδος των ερευνητών άλλαξε προσανατολισμό προς την οικονομετρική εκτίμηση της σχέσης εκπαίδευσης και ανάπτυξης. Ο κάθε ερευνητής ακολουθούσε διαφορετική τεχνική εκτίμησης και για τον λόγο αυτό η κατηγοριοποίηση δεν είναι εύκολη. Η εξέλιξη και η συνεχώς καλύτερη οργάνωση διεθνών βάσεων δεδομένων⁵² με εθνολογιστικά στοιχεία για ένα πλήθος χωρών, επίσης έστρεψε την εμπειρική διερεύνηση των ερευνητών της οικονομικής μεγέθυνσης σε διακρατικές συγκρίσεις. Έτσι μέχρι και σήμερα ένα μεγάλο μέρος των δημοσιεύσεων προσπαθεί να συσχετίσει την μεγέθυνση του Α.Ε.Π. σε ένα πλήθος χωρών με διάφορες μεταβλητές που οι ερευνητές θεωρούν υπεύθυνες για το διαφορετικό βιοτικό επίπεδο μεταξύ των χωρών. Ανάμεσα στις

⁵⁰ Barro R.J. (1998), "Notes on Growth Accounting", NBER Working Papers, Working Paper No. 6654

⁵¹ Selowsky M. (1969), "On the Measurement of Education's Contribution of Growth", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 83, No. 3, pp. 449-463

⁵² Penn World Table - Summers R. - Heston A. (1998 & 2001), "A new Set of International Comparisons of International Comparisons " *World Development Indicators database*, World Bank

μεταβλητές που αναφέρονται στα υποδείγματα, το ανθρώπινο κεφάλαιο έχει κεντρική θέση στην ανάλυση.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι αναπτυξιολόγοι θα εστιάσουν και πάλι το ενδιαφέρον τους στην εκπαίδευση και το ανθρώπινο κεφάλαιο. Το 1980 οι Romer P.⁵³ και Lucas R.⁵⁴ θα φέρουν επανάσταση στην θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης εισάγοντας τα λεγόμενα ενδογενή υποδείγματα μεγέθυνσης (ή νέα θεωρία μεγέθυνσης). Η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των νεοκλασικών (εξωγενών) και των ενδογενών υποδειγμάτων οικονομικής μεγέθυνσης έγκειται στο ότι τα ενδογενή υποδείγματα μεγέθυνσης αποκλίνουν από τον νόμο της φθίνουσας απόδοσης και η συνάρτηση παραγωγής παρουσιάζει σταθερές ή αύξουσες οικονομίες κλίμακας. Επιπλέον, η τεχνολογία ορίζεται ενδογενώς (μέσω συναρτησιακής σχέσης) και δεν θεωρείται εξωγενώς δοσμένη (περίπτωση νεοκλασικών υποδειγμάτων)

Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις οφείλονται μεταξύ άλλων και στην μεταβολή της σημασίας και του τρόπου συμβολής του ανθρώπινου κεφαλαίου στην οικονομική ανάπτυξη. Τα νεοκλασικά υποδείγματα θεωρούν την εκπαίδευση ως έναν επιπλέον συντελεστή παραγωγής ο οποίος διέπεται από ακριβώς τις ίδιες αρχές με τους υπόλοιπους που χρησιμοποιούνται στην διαδικασία παραγωγής. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με την παραπάνω παραδοχή η εκπαίδευση μπορεί να παρομοιαστεί με την αγορά ενός μηχανήματος. Όπως για την επιχείρηση η αγορά ολοένα και περισσότερων μηχανημάτων θα έχει μικρότερη απόδοση, έτσι και η συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου θα συνεπάγεται συνεχώς μικρότερη απόδοση. Στα νεοκλασικά υποδείγματα λοιπόν, ισχύει ο νόμος των φθινουσών αποδόσεων⁵⁵. Στην νέα θεωρία μεγέθυνσης (ενδογενή υποδείγματα) η συσσώρευση γνώσης δεν συνεπάγεται μία συνεχώς φθίνουσα χρησιμότητα. Η συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου, διαφέρει από την συσσώρευση επενδυτικών αγαθών όπως τα μηχανήματα σε ένα εργοστάσιο. Η νέα θεωρία μεγέθυνσης υποθέτει σταθερή ή αυξανόμενη αποδοτικότητα της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο και κατά συνέπεια σταθερές ή αυξανόμενες αποδόσεις κλίμακας. Με άλλα λόγια, μία

⁵³ Romer P. (1986), "Increasing Returns and long-run Growth", *Journal of Political Economy*, Vol. 94, no.5

⁵⁴ Lucas R.E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, Issue 1, pp. 3-42

⁵⁵ βλ. οποιοδήποτε εγχειρίδιο μικροοικονομικής θεωρίας

αύξηση της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο θα συνεπαγόταν μία παρόμοια ή ακόμα και αυξημένη απόδοση της επένδυσης.

Τα εν λόγω υποδείγματα δίνουν έναν διαφορετικό ρόλο στο ανθρώπινο κεφάλαιο συνδέοντας το άμεσα με έννοιες όπως καινοτομία, υιοθέτηση τεχνολογίας, διάχυση δεξιοτήτων και εξωτερικές οικονομίες. Ο Lucas⁵⁶ επιμένει σε μία συγκεκριμένη μορφή εσωτερικότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου. Το μέσο επίπεδο ανθρώπινου κεφαλαίου μιας χώρας έχει επιρροή στην παραγωγικότητα των εργαζομένων εν γένει, ανεξάρτητα από το εάν κάποιος εργαζόμενος έχει λάβει εκπαίδευση ίση με το μέσο επίπεδο ή το επίπεδο εκπαίδευσης του είναι χαμηλότερο. Κατά συνέπεια όλοι επωφελούνται από το επιπλέον ανθρώπινο κεφάλαιο. Ο Romer⁵⁷ αναπτύσσει ένα υπόδειγμα οικονομικής μεγέθυνσης στο οποίο η μακροχρόνια ανάπτυξη μιας οικονομίας ωθείται πρωταρχικά από την συσσώρευση γνώσης. Οι φθίνουσες αποδόσεις των παραγωγικών συντελεστών μπορούν να εξαλειφθούν από την βελτίωση της γνώσης. Ενώ η συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου προκύπτει από την συσσώρευση του φυσικού κεφαλαίου. Η βιβλιογραφία των ενδογενών υποδειγμάτων έχει γνωρίσει μεγάλη αύξηση από την δεκαετία του 1980.

Την αντίληψη των υπέρμαχων της ενδογενούς θεωρίας, ότι τα αποθέματα φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου (άποψη νεοκλασικών) δεν μπορούν να εξηγήσουν γιατί άλλες χώρες είναι πλούσιες ενώ άλλες είναι φτωχές, ήρθε να αμφισβητήσει μία έρευνα των Mankiw-Romer-Weil (MRW)⁵⁸. Οι MRW έχοντας στην διάθεσή τους πλέον σύγχρονες βάσεις δεδομένων με πλήθος στοιχείων προχώρησαν σε μία οικονομετρική ανάλυση του νεοκλασικού υποδείγματος του Solow (ό.π.) για ένα μεγάλο δείγμα 98 χωρών. Στην συνέχεια προχώρησαν στην ίδια ανάλυση περιλαμβάνοντας και το ανθρώπινο κεφάλαιο ως ξεχωριστό παραγωγικό συντελεστή στην συνάρτηση παραγωγής (αποκαλώντας το επαυξημένο μοντέλο Solow). Τα αποτελέσματα από την πρώτη ανάλυση (απλό υπόδειγμα Solow), δεν ικανοποίησαν τους αναλυτές. Ο εμπειρικός έλεγχος του επαυξημένου μοντέλου ωστόσο, ερμήνευσε ένα πολύ μεγαλύτερο μέρος της διακύμανσης του εισοδήματος μεταξύ των χωρών. Συγκεκριμένα οι τρεις μεταβλητές φυσικό κεφάλαιο, εργασία και ανθρώπινο κεφάλαιο εξηγούσαν το 80% της διακύμανσης

⁵⁶ Lucas R.E. (1988), ό.π.

⁵⁷ Romer P. (1986), ό.π.

⁵⁸ Mankiw G.-Romer D.-Weil D. (1992), "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, No. 2, pp. 407-437

του κατά κεφαλήν εισοδήματος στις διάφορες χώρες. Επιπλέον κατέληξαν στο συμπέρασμα πως η βαρύτητα των τριών συντελεστών παραγωγής είναι περίπου ίση.

Τα συμπεράσματα της έρευνας των MRW σε συνδυασμό με τον επιτυχή εμπειρικό έλεγχο του "επαυξημένου" μοντέλου δημιούργησαν ένα καινούργιο ρεύμα στην βιβλιογραφία της μεγέθυνσης το οποίο οι Klenow-Rodriguez⁵⁹ θα αποκαλέσουν λίγα χρόνια αργότερα ως νεοκλασική αναβίωση (neoclassical revival). Την κεντρική ιδέα της μεθοδολογίας των MRW θα ακολουθήσει πλήθος ερευνητών⁶⁰.

Συνοψίζοντας, η σύγχρονη εμπειρική έρευνα των οικονομικών της ανάπτυξης χωρίζεται σε δύο σκέλη τα οποία αναπτύσσονται παράλληλα. Συνεχώς διεξάγονται εμπειρικές έρευνες ακολουθώντας μία από τις παραπάνω προσεγγίσεις. Το ένα σκέλος (νεοκλασικό) περιλαμβάνει το ανθρώπινο κεφάλαιο, στις διάφορες παραλλαγές που αυτό συναντάται στις δημοσιεύσεις, ως έναν επιπλέον παραγωγικό συντελεστή σε συνδυασμό με την εργασία και την συσσώρευση του φυσικού κεφαλαίου. Ενώ το δεύτερο σκέλος (ενδογενή υποδείγματα), συνδέει το ανθρώπινο κεφάλαιο με την συσσώρευση γνώσης και την παρουσία εξωτερικοτήτων. Κατά τις υποθέσεις της ενδογενούς θεωρίας το ανθρώπινο κεφάλαιο γεννά συνεχώς καινούργιες ιδέες εξελίσσοντας την επιστημονική γνώση, προωθώντας την παραγωγικότητα της εργασίας και τελικώς την οικονομική ανάπτυξη.

2.5 Τρόπος ερμηνείας των δεδομένων

Για την ερμηνεία των δεδομένων βασιστήκαμε σε δύο αλληλοεμπλεκόμενες διαδικασίες. Η μία σχετίζεται με τη θεωρητική προσέγγιση και ανάλυση και τα ερμηνευτικά εργαλεία και η άλλη με τη μελέτη, τη διαχείριση, την κατανόηση και ερμηνεία του υλικού και παράλληλα τη σύνδεση του με τη θεωρητική κατασκευή. Οι δύο

⁵⁹ Klenow P.-Rodriguez-Clare A. (1997), "The Neoclassical Revival in Growth Economics: Has it Gone Too Far?", *NBER Macroeconomics Annual 1997*, Vol. 12, pp. 73 – 114, MIT Press

⁶⁰ ενδεικτικά Young A. (1995), "The Tyranny of Numbers: Confronting the Statistical Realities of the East Asian Growth Experience", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 110, No. 3, pp. 641-680 και Gundlach E., "The Role of Human Capital in Economic Growth: New Results and alternative Interpretations", *Weltwirtschaftliches Archiv*

αυτές διαδικασίες βασίζονται τόσο στη συστηματική μελέτη των πηγών όσο και στις ανάλογες νοητικές επεξεργασίες. Με αυτό τον τρόπο προσέγγισης η ανάλυση του περιεχομένου των στοιχείων λάμβανε υπόψη τη σχέση ανάμεσα στη θεωρία⁶¹, το πεδίο έρευνας και το υλικό που το αφορούσε, την επεξεργασία του υλικού και το αποτέλεσμα της ανάλυσης με βάση το υλικό στα πλαίσια της θεωρίας. Η διαδικασία στόχευε στη σύνθεση της θεωρίας με την πράξη (εμπειρικά δεδομένα).

Με βάση τη λογική μιας τέτοιας διεργασίας και μεθοδολογικής στρατηγικής μπορούμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για μία διεπιστημονική προσέγγιση, η οποία διευκόλυνε έναν διάλογο μεταξύ των επιστημών αλλά και της έρευνάς μας ώστε να ανταποκριθεί στα ερωτήματά της.

Επιχειρήσαμε με στοιχεία διαρθρωτικής και συστηματικής ανάλυσης καθώς και με στοιχεία από την κοινωνική, πολιτική και κυρίως την οικονομική πραγματικότητα, να διερευνήσουμε τα ερωτήματα που αφορούν ένα ιστορικό υποκείμενο, αυτού της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και τη σχέση του με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η ερμηνεία μας βασίστηκε επιπλέον στη μελέτη της δευτερογενούς βιβλιογραφίας και παράλληλα στη λειτουργική σύνδεσή της με την πρωτογενή βιβλιογραφία, γιατί δε θέλαμε να παραγνωρίσουμε το θεωρητικό πλαίσιο και τη δευτερογενή βιβλιογραφία.

2.6 Εννοιολογικοί ορισμοί

Η αναγκαιότητα εννοιολογικής παρουσίασης καίριων όρων που χρησιμοποιούνται σε κάθε εργασία θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση⁶², για την πληρέστερη κατανόηση των διαφόρων θεμάτων. Οι αποσαφηνίσεις που ακολουθούν κρίθηκαν αναγκαίες γιατί σχετίζονται με κεντρικά θέματα της παρούσας εργασίας. Ειδικότερα αποσαφηνίζονται οι όροι Εκπαίδευση, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση,

⁶¹ Verma G.K. - Beard, R.M. (1981), "What is Education Research?: Perspectives on Techniques of Research", Aldershot Hants: *Gower*

⁶² Παρασκευόπουλος Ι. (1993), "Μεθοδολογία Επιστημονικής Έρευνας", τόμος 1, εκδ. Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, σ. 84 - 87 και Παπαναστασίου, Ε. Κ. (2005), "Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας", Λευκωσία σ. 56

Εκπαιδευτική Πολιτική, Λαϊκή Παιδεία, Παραγωγικότητα, Αποδοτικότητα και Ανθρώπινο Κεφάλαιο, ώστε να είναι ευχερέστερη η χρήση τους στην ανάλυσή μας.

2.6.1 Εκπαίδευση

Με τον όρο εκπαίδευση εννοούνται οι οργανωμένες διαδικασίες μάθησης που αναλαμβάνονται από την Πολιτεία και οι οποίες παρέχονται στα σχολεία των διαφορετικών βαθμίδων, προκειμένου να αποκτήσουν οι νέοι χρήσιμες γνώσεις και δεξιότητες⁶³. Εναλλακτικά, η θεσμοθετημένη μορφή διδασκαλίας που διεξάγεται σε σχολεία (δημόσια και ιδιωτικά) όλων των βαθμίδων.

Από την παρουσίαση της έννοιας του όρου εκπαίδευση προκύπτουν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της, για παράδειγμα η οργανωμένη μορφή, η διεξαγωγή της σε οργανωμένες μονάδες και οι ελεγχόμενες προδιαγραφές της λειτουργίας της. Όλα αυτά τα ιδιαίτερα γνωρίσματα εξειδικεύονται μέσα από το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης, το οποίο αποτελεί την έκφραση της πολιτικής ιδεολογίας της κάθε εξουσίας⁶⁴.

2.6.2. Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση

Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θεωρείται κάθε αλλαγή ή ρύθμιση που πραγματοποιείται από την πολιτεία στο εκπαιδευτικό σύστημα, όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο, και αφορά στοιχεία μιας ή περισσότερων βαθμίδων της εκπαίδευσης ή ακόμη και ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα.

Σκοπός μιας μεταρρύθμισης είναι η αναδιαμόρφωση και ο εκσυγχρονισμός του εκπαιδευτικού συστήματος μιας χώρας, προκειμένου να μπορεί αυτό να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της εποχής. Γι' αυτό και η εκπαίδευση θα πρέπει να παρακολουθεί την εξέλιξη του ανθρώπου για να μπορεί να είναι χρήσιμη και αποτελεσματική στον ρόλο που καλείται να παίξει. *«Η παιδεία γίνεται άχρηστη και βλαβερή όταν δεν προσαρμόζεται*

⁶³ Παππάς Α. (1990), "Σύγχρονη Θεωρία και Πράξη της Παιδείας", τομ. Α', εκδόσεις «Δελφοί», Αθήνα, σ. 40

⁶⁴ Μπάκας Θ.(2001), "Εκπαιδευτική Πολιτική και Συνδικαλιστικό Κίνημα των Εκπαιδευτικών στην Ελλάδα μετά το 1974", (αδημοσίευτη διατριβή), Αθήνα, σ. 28

στην εξέλιξη της ζωής και ακόμη όταν δεν υποβοηθή την εξέλιξη. Και επειδή η ροή της ζωής και η αλλαγή των όρων της είναι αδιάκοπη, η μεταρρύθμιση και της παιδείας είναι φαινόμενο που πρέπει να συνοδεύει αδιάκοπα την ύπαρξη της»⁶⁵. Με βάση αυτό το νόημα η εκπαίδευση χρειάζεται διαρκείς αλλαγές και ανανέωση, γιατί οι ανάγκες της κοινωνίας συνεχώς μεταβάλλονται, τα μορφωτικά αγαθά αμφισβητούνται και οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης και της συλλογικής αντίληψης αλλάζουν, ανάλογα με την οργάνωση της οικονομικής ζωής και τους κοινωνικούς προβληματισμούς⁶⁶.

Το εκπαιδευτικό σύστημα έχει μεγάλη σημασία για την ανάπτυξη μιας χώρας και γι' αυτό σχεδόν όλες οι χώρες του κόσμου ασκούν μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Δηλαδή, ενδιαφέρονται για το σχολικό κλίμα, για την κατάρτιση των εκπαιδευτικών, για τις μεθόδους διδασκαλίας, για τα προγράμματα κ.α.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του συστήματος εκπαίδευσης σε μία χώρα είναι μια σύνθετη διαδικασία, η οποία επηρεάζεται από την κοινωνική, πολιτική και ιδεολογική της πραγματικότητα. Δηλαδή, οι αλλαγές που συντελούνται (στο εκπαιδευτικό σύστημα) επηρεάζονται από πολιτικά κόμματα, εκπαιδευτικές οργανώσεις, παιδαγωγικά ιδρύματα, την εκκλησία, και ιδιαίτερα από όλες εκείνες τις δυνάμεις οι οποίες ασκούν τη μεγαλύτερη κοινωνική εξουσία.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μπορεί να είναι μερική, όταν επιδιώκει αλλαγές σε ένα ή σε περισσότερα μέρη του εκπαιδευτικού συστήματος, μπορεί να είναι ολική, όταν τροποποιείται το σύνολο της εξωτερικής και εσωτερικής δομής, μπορεί να είναι επίσης εξωτερική, δηλαδή οι μεταβολές να αφορούν τη σχολική οργάνωση, τους σχολικούς τύπους, τις βαθμίδες, την ιεράρχηση, την αυτοτέλειά κ.λπ.⁶⁷, ή εσωτερική, δηλαδή οι αλλαγές να αφορούν το περιεχόμενο, τους σκοπούς της εκπαίδευσης, τα αναλυτικά προγράμματα, τα διδακτικά βιβλία, τα μέσα διδασκαλίας το σύστημα αξιολόγησης κ.λπ.⁶⁸.

⁶⁵ Γληνός, Δ. (1924), "Ο Σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας", Αθήνα, σ. 9

⁶⁶ Βώρος Φ.Κ. (1986), "Εκπαιδευτική Πολιτική - Προσδοκίες και Πράξεις", Αθήνα, σ. 75

⁶⁷ Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση - λήμμα στο "Λεξικό σχολικής Παιδαγωγικής", μεταφ. Κουτσούκης Ελ., εκδόσεις «Αφοί Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη, 1982

⁶⁸ Anweiler O. – Kuebart F. – Liegle L. – Schäfer H.-P. – Süßmuth R. (1987), "Εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη", εκδόσεις «Αφοί Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη, σ. 34

Οι προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να επηρεάσουν μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είναι η ανάγκη για αλλαγή, η ευρύτερη λαϊκή βούληση, η ύπαρξη συστηματικών παιδαγωγικών ερευνών και η έκφραση των μελλοντικών γενεών⁶⁹.

Οι αλλαγές που θεσπίζονται στο χώρο της εκπαίδευσης στοχεύουν στην ανανέωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων και στη διαμόρφωση νέων κατευθύνσεων και νέων προσανατολισμών. Η πολιτεία θα πρέπει όμως να μελετά με προσοχή τις αλλαγές που συμβαίνουν στον κοινωνικό ιστό, στο οικονομικό και επιστημονικό πεδίο της χώρας, αλλά και διεθνώς, και έγκαιρα και αποτελεσματικά να προχωρά στην αναδιάταξη της εκπαιδευτικής δομής.

Στα πλαίσια αυτά η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 επιδιώκει μια δομική αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, προκειμένου να καταπολεμηθεί ο αναλφαβητισμός, να προωθηθεί το σχολείο εργασίας, να θεσμοθετηθεί η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση κ.α.

2.6.3 Λαϊκή Παιδεία

Μέσα από τις παραπάνω προσεγγίσεις της εκπαίδευσης, τις σχέσεις της με την παιδεία και τον πολιτισμό μιας εποχής, φτάνουμε στον ορισμό του όρου Λαϊκή Παιδεία, διατύπωση που εμπεριέχει το στοιχείο της δυναμικής ενέργειας μεταξύ ατόμου - εκπαίδευσης και κοινωνίας – πολιτισμού (ατομική και κοινωνική ευημερία). Χωρίς να επεκταθούμε, παραπέμποντας στη βιβλιογραφία, θα περιοριστούμε, για την αποσαφήνιση του όρου Λαϊκή Παιδεία, μόνο στις κυρίαρχες απόψεις μερικών από τους εμπνευστές αυτής της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Μια προσέγγιση η οποία μπορεί να οριστεί ως ιδεαλιστική, στηρίζεται σε ένα αμφίδρομο χαρακτήρα, δηλαδή την καλλιέργεια ψυχικών και πνευματικών ικανοτήτων αλλά και την επαγγελματική επάρκεια «δια τον αγώνα της ζωής»⁷⁰.

«Το δημοκρατικό Ιδεώδες της Λαϊκής Παιδείας είναι να καλλιεργήσει όλες τις ψυχικές και πνευματικές ικανότητες των ανθρώπων, ώστε και το γενικόν επίπεδον του

⁶⁹ Φράγκος Χ. (1986), "Επίκαιρα θέματα Παιδείας", εκδόσεις «Gutenberg», Αθήνα, σ. 70 κ.ε

⁷⁰ Παπανδρέου Γ. (1932), "Η Δημοκρατία και η Λαϊκή Παιδεία", στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδευσεως, εκδόσεις «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι, σ. 3

λαϊκού πολιτισμού να αυξηθεί, και όλοι οι άνθρωποι να παρασκευασθούν επαγγελματικώς επαρκέστερον δια τον αγώνα της ζωής, εις τρόπον ώστε να γίνη περισσότερον γόνιμος ο ατομικός μόχθος και περισσότερον αυξημένον το εθνικόν εισόδημα, του οποίου η δίκαια κατανομή να εξασφαλίζει την κοινήν ευημερίαν»⁷¹.

Στη μελέτη αυτή οι αναφορές στον όρο «Λαϊκή Παιδεία» παραπέμπουν στην ηθική και υλική εξύψωση όλων των ανθρώπων: Δηλαδή την αληθινά επαρκή γενική μόρφωση «του πολίτη της Δημοκρατίας»⁷² αλλά και τη δημιουργία κοινής συνείδησης της σημαντικής και επείγουσας αυτής ανάγκης.

Διαπιστώνεται μια στροφή του ενδιαφέροντος για την γενική ανύψωση των λαϊκών μαζών, δηλαδή την επέκταση της μόρφωσης σε όλα τα παιδιά του λαού⁷³. Μια τέτοια επέκταση υποστηρίζεται ότι οδηγεί στη «λαϊκή ενότητα»⁷⁴ και παράλληλα διευρύνει τις δεξαμενές, από τις οποίες μπορούν να αντληθούν οι πνευματικοί ηγέτες ενός τόπου, ότι είναι ασφαλέστερες οι ποιοτικές επιλογές και πολυαριθμότερες οι δυνάμεις που θα χρησιμοποιηθούν για την ανύψωση του πολιτισμού μιας φυλής⁷⁵. Και γι' αυτό γίνεται λόγος για ανώτερα και κατώτερα λαϊκά σχολεία, για λαϊκές βιβλιοθήκες, για λαϊκά πανεπιστήμια.

Τα χρόνια αυτά γενικεύεται ο όρος «λαϊκό σχολείο» (άλλοτε εξέφραζε το δημοτικό σχολείο)⁷⁶, που υποτίθεται, ότι προετοιμάζει για τη ζωή τις μεγάλες λαϊκές μάζες, εκείνες που δεν μπορούν να ακολουθήσουν ανώτερα μαθήματα, και για τις οποίες δεν υπήρχε ούτε μορφωτικό σχολείο ούτε επαγγελματικό. Με άλλα λόγια ο μεγαλύτερος πληθυσμός της χώρας αγρότες, εργάτες και τεχνίτες, ρίχνονταν στη ζωή χωρίς να είναι

⁷¹ Παπανδρέου Γ., Ό.π. σ. 3

⁷² Παπανδρέου Γ., ό.π. σ. 5

⁷³ Κακούρος Ε. (1932), "Η προοπτική του Λαϊκού Σχολείου", στο «Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», εκδ.όσεις«Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι, σ. 7

⁷⁴ Παλαιολόγου Γ. (1932), "Λαϊκή μόρφωσις – Λαϊκό σχολείο", στο «Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», εκδ.όσεις«Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι, σ. 181

⁷⁵ Κακούρος Ε., ό.π., σ. 10

⁷⁶ «...ένα σχολείο που θα είναι κατά την επικρατούσα έκφραση της εποχής, πραγματικά «λαϊκό»...ανανέωση της αρχικής γερμανικής –ορολογικής τουλάχιστο- επίδρασης: Volksschule-{σχολείο του λαού} ... και θυμίζω ότι στο διάταγμα του 1834 χρησιμοποιείται εναλλακτικά και ο όρος «του λαού σχολείον» (Δημαράς Α. (1992), "Χαρακτηριστικά Αστικού Φιλελευθερισμού στα Εκπαιδευτικά Προγράμματα των Κυβερνήσεων Βενιζέλου", στο «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», επιμελ. Μαυρογορδάτος Γ.Θ – Χ. Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο, σ.25.

προετοιμασμένος ούτε με γενική μόρφωση σοβαρή ούτε με επαγγελματική. Η επαγγελματική μόρφωση ήταν σχεδόν ανύπαρκτη⁷⁷.

Το συμπλήρωμα αυτών των ελλείψεων είναι η προοπτική του «λαϊκού σχολείου», είναι το ιδανικό σχολείο, δηλαδή το σχολείο της κοινωνικής ολότητας, όπου το κάθε παιδί ανάλογα με τις κλίσεις του και τις ικανότητές του θα προετοιμάζεται για να γίνει ενεργητικό και εξυψωτικό μέλος της κοινωνίας, μέσα στην οποία ζει. Έτσι η αναγραφόμενη προοπτική του λαϊκού σχολείου περιλαμβάνει όλους τους τύπους και όλες τις βαθμίδες των σχολείων από την κατώτερη έως την ανώτερη. Γιατί όλοι αυτοί οι τύποι σχολείων και όλες οι βαθμίδες χρειάζονται για να εξυπηρετηθούν οι πολύμορφες απαιτήσεις της κοινωνικής ζωής⁷⁸.

2.6.4 Παραγωγικότητα

Σε πολλά σημεία της έρευνας αναφερόμαστε στην επίδραση που η εκπαίδευση έχει στην παραγωγικότητα των εργαζομένων. Η έννοια της παραγωγικότητας συχνά συγχέεται με την έννοια της αποδοτικότητας. Κατά συνέπεια σκόπιμο είναι να αποσαφηνιστούν οι δύο παραπάνω έννοιες.

Η παραγωγικότητα ορίζεται ως η εκροή μιας παραγωγικής διαδικασίας ανά μονάδα εισροής. Πιο συγκεκριμένα, η παραγωγικότητα της εργασίας αντιστοιχεί στην ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή μιας συγκεκριμένης μονάδας. Εναλλακτικά, ο λόγος της ποσότητας παραγωγής προς τον αριθμό εργαζομένων. Όταν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία εργατοωρών (γινόμενο αριθμού εργαζομένων με ώρες εργασίας) προτιμώνται σε σχέση με τον αριθμό των εργαζομένων. Από μακροοικονομική άποψη, η παραγωγικότητα της εργασίας μετράται από τον λόγο Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος μιας χώρας ανά οικονομικά ενεργό άτομο ή όταν υπάρχουν στοιχεία Α.Ε.Π. ανά εργατοώρα.

Η παραγωγικότητα εξαρτάται από πολλούς παράγοντες όπως τη φύση και την ποσότητα του υπάρχοντος φυσικού κεφαλαίου, την υιοθέτηση νέων τεχνολογιών, τις πρακτικές διοίκησης και τη βελτίωση δεξιοτήτων του παραγωγικού δυναμικού της

⁷⁷ Κακούρος Ε., ό.π., σ. 8.

⁷⁸ Κακούρος Ε., ό.π., σ. 15 κ.ε.

χώρας. Η βελτίωση της παραγωγικότητας είναι σημαντικός παράγοντας ανόδου του βιοτικού επιπέδου καθώς μέσα από την αύξηση της προστιθέμενης αξίας στην παραγωγή αυξάνεται και κατά αυτό τον τρόπο το εισόδημα το οποίο τελικά θα διανεμηθεί. Εναλλακτικά, όσο περισσότερο ανταγωνιστική είναι μία οικονομία τόσο μεγαλύτερα θα είναι τα διαθέσιμα εισοδήματα τα οποία θα μπορεί να προσφέρει στους πολίτες της.

Το επίπεδο παραγωγικότητας συνδέεται ταυτόχρονα και με την αποδοτικότητα των επενδύσεων που πραγματοποιούνται σε μία χώρα. Οι πιο αποδοτικές επενδύσεις συνεπάγονται πιθανότατα την ταχύτερη ανάπτυξη στον μέσο και μακροπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα, καθώς αποτελούν έναν από τους σπουδαιότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της οικονομική μεγέθυνσης.

2.6.5 Αποδοτικότητα

Η αποδοτικότητα είναι η σχέση μεταξύ του οικονομικού αποτελέσματος και των κεφαλαίων που χρησιμοποιούνται. Η αποδοτικότητα αποτελεί τη διαφορά μεταξύ της ωφέλειας και του κόστους εκφρασμένη όχι σε όρους φυσικών ποσοτήτων αλλά σε όρους χρηματικούς. Η αποδοτικότητα εκφράζεται με ένα αριθμοδείκτη που έχει αριθμητή το καθαρό κέρδος μιας οικονομικής περιόδου και αντίστοιχα παρονομαστή τα κεφάλαια που απασχολούνται στη διάρκεια της ίδιας περιόδου.

Η αποδοτικότητα χρησιμοποιείται συχνά στη βιβλιογραφία των οικονομικών της εκπαίδευσης. Η έννοια της αποδοτικότητας αποτελεί βασικό στοιχείο στην ανάλυση κόστους-οφέλους καθώς, όπως και γενικότερα στην οικονομία έτσι και στην εκπαίδευση, οι περιορισμένοι πόροι πρέπει να τοποθετούνται-χρησιμοποιούνται κατά τέτοιο τρόπο που να μεγιστοποιείται το αποτέλεσμα.

Τέλος, μία συχνά χρησιμοποιούμενη διάκρισή της στα οικονομικά της εκπαίδευσης είναι η ιδιωτική και κοινωνική αποδοτικότητα. Η ιδιωτική αποδοτικότητα λαμβάνει υπόψη τα έξοδα στα οποία προβαίνει ένα άτομο ή ένα νοικοκυριό, ενώ αντίθετα η κοινωνική αποδοτικότητα περιλαμβάνει εκτός των ποσών που επενδύουν οι ιδιώτες και τα ποσά που το κράτος διαθέτει.

2.6.6 Ανθρώπινο Κεφάλαιο

Λέγοντας ανθρώπινο κεφάλαιο αναφερόμαστε στο σύνολο των ικανοτήτων, έμφυτων και επίκτητων, ενός ατόμου. Περιλαμβάνει φυσικές ικανότητες, γνώσεις, εξειδίκευση και εμπειρία και προάγεται μέσω της εκπαίδευσης, της κατάρτισης, της άσκησης ή της εξειδίκευσης⁷⁹. Κατά συνέπεια η εκπαίδευση καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η μορφή αυτή «κεφαλαίου» είναι σημαντική επένδυση καθώς είναι πολύ αποδοτική για την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Κατά τον Schultz⁸⁰ το «...πλέον ουσιώδες χαρακτηριστικόν του οικονομικού μας συστήματος είναι η ανάπτυξις του ανθρώπινου κεφαλαίου», ενώ συνεχίζει εξηγώντας πως χωρίς το ανθρώπινο κεφάλαιο θα υπήρχε μοναχά σκληρή χειρωνακτική εργασία και φτώχεια.

Για τον Schultz⁸¹ το ανθρώπινο κεφάλαιο έχει τρεις διακεκριμένες ιδιότητες, οι οποίες τονίζουν τη διαφορετικότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου σε σχέση με το φυσικό κεφάλαιο, α. Είναι ενσωματωμένο στον άνθρωπο, β. Αποτελεί κεφάλαιο διότι όπως και στην περίπτωση του φυσικού κεφαλαίου αποτελεί πηγή μελλοντικών ικανοποιήσεων και κερδών και γ. δεν διαχωρίζεται από το άτομο που το κατέχει.

Τα οικονομικά της εκπαίδευσης χρησιμοποιούν διάφορους δείκτες ή υποκατάστατες μεταβλητές (proxy), προκειμένου να ποσοτικοποιήσουν τη συμβολή του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ενδεικτικά, οι μεταβλητές που συναντώνται συχνότερα στη βιβλιογραφία είναι τα ποσοστά εγγεγραμμένων ατόμων μαθητικής ηλικίας στα σχολεία, τα ποσοστά εγγράμματων-αγράμματων, τα μέσα έτη εκπαίδευσης του πληθυσμού, οι αποδοχές ανά εκπαιδευτικό επίπεδο. Σε πρόσφατη έρευνα του ο Barro⁸² χρησιμοποιεί ως

⁷⁹ Δημάκος Γ. (2004), "Οικονομικά της Εκπαίδευσης", Αθήνα, σ. 49 κ.ε.

⁸⁰ Schultz T.W. (1972), "Η οικονομική αξία της εκπαίδευσης", μεταφ. Κουτσουμάρη Γ.Φ., εκδόσεις «Παπαζήση», Αθήνα, σ.13

⁸¹ Schultz T.W. (1972), ό.π., σ.13

⁸² Barro R. (2001), "Human capital and growth", *American Economic Association Papers and Proceedings of the Hundred Thirteenth Annual Meeting of the American Economic Association*, Vol. 91, No. 2, pp. 12-17

μέτρο του ανθρώπινου κεφαλαίου, τις επιδόσεις των μαθητών διάφορων χωρών σε διεθνή τεστ δεξιοτήτων.

2.7 Δυσκολίες της έρευνας

Στην έρευνά μας αντιμετωπίσαμε αρκετά προβλήματα και δυσκολίες, τα σημαντικότερα από αυτά ήταν τα εξής:

- ⇒ Δεν υπήρχαν στατιστικά μεγέθη απαραίτητα για την εφαρμογή των υποδειγμάτων, καθώς οι βάσεις δεδομένων αναφέρονται στην περίοδο μετά το 1950.
- ⇒ Υπήρξε μεγάλη δυσκολία στη συγκέντρωση πρωτογενούς υλικού λόγω της διασποράς των αρχείων, της φύσης του υλικού, της απροθυμίας των αρμόδιων φορέων να βοηθήσουν και της δύσκολης πρόσβασης του κοινού σε αυτά.
- ⇒ Υπήρχε δυσκολία εύρεσης ορισμένων δημοσιευμάτων που προέρχονταν από περιοδικά και εφημερίδες. Οι βιβλιοθήκες αυτές έθεταν ειδικούς περιορισμούς για την πρόσβαση στο υλικό αυτό, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις δεν επιτράπηκε η πρόσβαση.
- ⇒ Ήταν δύσκολη η αναζήτηση, η μελέτη άρθρων, συνεντεύξεων στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, εξαιτίας έλλειψης αρχείου τύπου στις διευθύνσεις των εφημερίδων. Αναζητήσα και βρήκα αρχείο τύπου στη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και στο Ίδρυμα Ελευθερίου Βενιζέλου, αλλά και εκεί υπήρξαν δυσκολίες λόγω της μη ολοκληρωμένης αρχειοθέτησης.
- ⇒ Ήταν δύσκολη επίσης η εξεύρεση του υλικού και από διάφορες συλλογές νομοθετικών κειμένων γιατί τα κείμενα αυτά βρίσκονταν διάσπαρτα μέσα σε άλλα κείμενα.

Προκειμένου να ξεπεραστούν πολλά από τα παραπάνω προβλήματα χρειάστηκε από τη μεριά μας πολύ υπομονή και επιμονή, χρόνος και πάρα πολλές αντοχές. Η αγάπη μας και το ενδιαφέρον μας για το υπό διερεύνηση ζήτημα, μας βοήθησαν και να υπομείνουμε αυτόν τον κόπο αλλά και να ολοκληρώσουμε την έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ «ΤΟΠΟΣ»

3.1 Τα σημαντικότερα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά γεγονότα της Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου

Η περίοδος του Μεσοπολέμου σε Ευρωπαϊκό επίπεδο περιγράφεται από ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία. Κυβερνήσεις παρέμειναν στην εξουσία κατά μέσο όρο επτά μήνες ή ένα έτος. Ταυτόχρονα, απέναντι σε αυτή την αστάθεια, τίθεται στη διάρκεια του μεσοπολέμου, το δίλλημα, δημοκρατία ή ολοκληρωτικά καθεστώτα. Πολλές χώρες, στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1930 όπως και η Ελλάδα, εγκατέλειψαν τη δημοκρατία και προσχώρησαν στη δικτατορία.

Στοιχείο του Μεσοπολέμου είναι και η δημιουργία της Ένωσης Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, δηλαδή η ύπαρξη ενός δεύτερου «ισχυρού κόσμου» με βασική θέση την αντιπαράθεση με τον πρώτο «κόσμο», τον κόσμο της Δύσης. Στην Ελλάδα η τάση αυτή εκφράστηκε με την ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος και την εκλογή για πρώτη φορά το 1926 των πρώτων κομμουνιστών βουλευτών. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του Μεσοπολέμου είναι η οικονομική κρίση του 1929 και η πιθανότητα ενός νέου πολέμου που επέτεινε την ανασφάλεια και την αστάθεια των πολιτών της Ευρώπης.⁸³

Η περίοδος του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα παρουσιάζει έναν μεταβατικό χαρακτήρα. Έχουμε συνεχείς εναλλαγές κυβερνήσεων, λόγο πολιτικής αστάθειας, όπου κόμματα με αντίρροπες θέσεις στην ιδεολογική και οικονομική τους φιλοσοφία εναλλάσσονται με τόσο γρήγορο ρυθμό ώστε να μη δημιουργούνται προοπτικές σταθερότητας, απαραίτητη προϋπόθεση, για την ανάπτυξη του ελληνικού κράτους⁸⁴.

Ο μεσοπόλεμος παρόλα αυτά έχει μια ιδιαίτερη σημασία για την νεοελληνική πραγματικότητα. Είναι μία «περίοδος - κλειδί» για τη βαθύτερη κατανόηση της διαμόρφωσης, αλλά και της μετέπειτα πορείας των κοινωνικών μετασχηματισμών⁸⁵. Το σύγχρονο ελληνικό κράτος ως κοινωνική, οικονομική και πολιτική οντότητα είναι

⁸³ Λοβέρδου Α. (2001), "Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας 1828 – 1975: αφορμή για εμβάθυνση στη σύγχρονη ιστορία μας", εκδόσεις «Σάκκουλας», Αθήνα, σ.119 κ.ε

⁸⁴ Ψαλιδόπουλος Μ. (1989), "Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι", Ίδρυμα Έρευνας και Τεχνολογίας, Αθήνα σ. 75

⁸⁵ Ρήγος Α. (1988), ό.π., σ.16

αναγκασμένο πλέον να ζήσει και να αναπτυχθεί, μετά την τεράστια καταστροφή του 1922, μέσα σε ορισμένα πλέον γεωγραφικά όρια και με μια προσδιορισμένη αγορά⁸⁶. Διότι η Μικρασιατική καταστροφή δεν τερμάτισε μόνο μία περίοδο αλλά έγινε η αφετηρία μιας νέας πραγματικότητας⁸⁷. Η Ελλάδα έπρεπε να απορροφήσει το σύνολο του ελληνισμού, η προσωρινότητα τελειώνει οριστικά, η νέα πραγματικότητα που δημιουργείται δεν είναι εύκολη υπόθεση, το μέγεθος της καταστροφής και οι κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις την κάνουν ακόμη πιο πολύπλοκη εξέλιξη. Ταυτόχρονα, κατά τη διάρκεια όλης της μεσοπολεμικής περιόδου το πολιτικό σύστημα ταλανιζόταν από την κληρονομιά του εθνικού διχασμού, που είχε ξεσπάσει κατά την διάρκεια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, ο οποίος συνέχιζε να διαιρεί και να εξαντλεί την πολιτική ζωή του τόπου.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου, στην οποία εντάσσεται ένα μεγάλο μέρος του έργου του Βενιζέλου, θεωρείται η περίοδος που η ελληνική οικονομία και η ελληνική κοινωνία αποκτά τα βασικά καπιταλιστικά χαρακτηριστικά, που βρίσκονται στη βάση της σημερινής νέο- ελληνικής πραγματικότητας⁸⁸.

Η Ελλάδα του 1930 συνεχίζει να είναι μια κατεξοχήν αγροτική κοινωνία με έναν αυξημένο τομέα υπηρεσιών, που το μεγάλο μέρος τους τον αποτελούσε ο κρατικός μηχανισμός, ο οποίος απορροφούσε σχεδόν όλους εκείνους που εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και που η υπό ανάπτυξη βιομηχανία δεν μπορούσε να τους εξασφαλίσει θέσεις εργασίας. Η γεωργία απασχολούσε παραπάνω από το 60% του ενεργού πληθυσμού και συμμετείχε κατά 50% στο σχηματισμό του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος. Στο στάδιο αυτό ο κρατικός μηχανισμός απορροφούσε σημαντικό μέρος του οικονομικού πλεονάσματος.

Η ελληνική αστική τάξη, που αποτελεί πλέον και την κυρίαρχη τάξη, επιθυμεί τη διοργάνωση ενός σύγχρονου κράτους κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Η ανεργία και η υποαπασχόληση συνεχίζονταν, το εθνικό εισόδημα έμενε άνισα κατανεμημένο, το φορολογικό σύστημα βασισμένο στους έμμεσους φόρους, έπληττε τους οικονομικά ασθενέστερους.

⁸⁶ Ρήγος Α., ό.π., σ. 16

⁸⁷ Δαφνή Γ. (1955), "Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923-1940", τόμ. Α', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, σ. 5

⁸⁸ Μουζέλης Ν. (1980), "Οικονομία και κράτος στην εποχή του Βενιζέλου", στο «Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του», επιμέλεια Βερέμης Θ. – Δημητράκοπουλος Ο., εκδόσεις «Φιλίππου» Αθήνα, σ. 9

Παρά τις ποσοτικές επιτυχίες, λόγω της νομισματικής σταθεροποίησης και της προσέλκυσης των ξένων κεφαλαίων, η χώρα παρουσιάζει από κάθε άλλη φορά έναν μη ισορροπημένο χαρακτήρα. Η παγκόσμια κρίση που συγκλόνισε την ανθρωπότητα, επηρέασε αποφασιστικά, με κάποια χρονική υστέρηση, και τις εξελίξεις στην Ελλάδα και οι επιπτώσεις στα ασθενέστερα στρώματα ήταν τραγικές. Παρά τις ευκολίες που παραχωρήθηκαν στον τομέα της βιομηχανίας παραμένει εξαιρετικά αδύναμος και μεγάλο μέρος αυτού διατηρεί ακόμη βιοτεχνικό χαρακτήρα.

Ο ερχομός των προσφύγων, παρά τις αναστατώσεις που δημιουργήθηκαν, σήμαινε την προσφορά άφθονης φτηνής εργασίας, τη στιγμή που επρόκειτο να εισρεύσουν στη χώρα νέα ξένα κεφάλαια με τη μορφή κρατικών δανείων, διεθνούς βοήθειας για τους πρόσφυγες, τις επενδύσεις για τα δημόσια έργα κ.λπ.⁸⁹.

Η περίοδος αυτή είναι μία περίοδος απελπισίας, ωστόσο γεννιέται μια νέα περίοδος ελπίδων και απογοητεύσεων⁹⁰. Πρόκειται για μια περίοδο ραγδαίων οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων και νέων ιδεολογικών και πολιτικών δεδομένων οδηγώντας την μεσοπολεμική κοινωνική πραγματικότητα σε μια συσσώρευση αντιφάσεων που παίρνουν τη μορφή μιας βαθιάς κρίσης⁹¹.

Κρίσης οικονομικής, στο βαθμό που τα δημοσιονομικά προβλήματα αντιμετωπίζονταν με εκδόσεις ακάλυπτου χαρτονομίσματος, αναγκαστικά δάνεια καθώς και χάρη στον εξωτερικό δανεισμό και στην επιβολή έκτακτης ανάγκης για όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου⁹².

Κρίσης κοινωνικής στο βαθμό που τα νέα πληθυσμιακά και γεωπολιτικά δεδομένα δημιουργούν νέα και οξυμμένα οικονομικοκοινωνικά προβλήματα και τη μετατροπή μιας αγροτικής κοινωνικής πραγματικότητας σε μια σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία που επιδιώκει να αντιμετωπίσει τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της εσωτερικής αγοράς που δημιουργείται για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

⁸⁹ Από το 1923 μέχρι το 1940 τα ξένα κεφάλαια που εισέρρευσαν στη χώρα ανήλθαν σε 42.403.300 λίρες. Μια ανευ προηγούμενου εισροή κεφαλαίων στη σύγχρονη ελληνική ιστορία και μάλιστα στα πλαίσια ενός τόσο σύντομου χρονικού διαστήματος (Αγιοπετρίτη Α. (1972), "Τα δημόσια εξωτερικά δάνεια", στο Στατιστικά Μελέται 1821-1971, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήναι)

⁹⁰ Θεοτοκάς Γ. (1973), "Ελεύθερο Πνεύμα", επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, εκδ. Ερμής, Αθήνα, σ. 36.

⁹¹ Μαυρογορδάτος Γ.Θ. (1977), "Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: Παραδείγματα Μεσοπολέμου", στο «Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης: Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα», εκδόσεις «Εξάντας», Αθήνα, σ. 162 – 165

⁹² Βεργόπουλος Κ. (1978), "Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη - Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο", εκδόσεις «Εξάντας», Αθήνα, σ. 52

Κρίσης ιδεολογικής τη στιγμή που ο μύθος της Μεγάλης Ιδέας πρέπει να εγκαταλειφθεί μαζί με την Μικρασιατική Καταστροφή συμπαρασύροντας μαζί της την εμπιστοσύνη στις αξίες και τους θεσμούς του αστικού πολιτικού συστήματος.

Κρίσης πολιτικής στο βαθμό που η αστική δημοκρατία δεν κατορθώνει να υπερβεί την τυπική της διάσταση και να αποκτήσει κοινωνικό περιεχόμενο⁹³.

Κρίσης τελικά «αναπροσαρμογής» η οποία «αναφερόταν κυρίως στις νέες λειτουργικές ανάγκες ενός κοινωνικού μετασχηματισμού που θα προσδιορίζονταν με βάση τα νέα σύνορα του και στη μετατροπή ενός μη παραγωγικού πληθυσμού σε παραγωγικό⁹⁴».

Μέσα λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο των αντιφάσεων και των κρίσεων διαμορφώνεται η Β Ελληνική Δημοκρατία «ως μεταβατική κατάσταση από τη μια δικτατορία στην άλλη ...»⁹⁵. Η «Επανάσταση του '22» «έσωσε το κοινωνικό καθεστώς»⁹⁶ αλλά ταυτόχρονα νομιμοποίησε και τις επεμβάσεις του στρατού στα πολιτικά δρώμενα της χώρας⁹⁷. Η ιστορία αυτή συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου επηρεάζοντας άμεσα τη λειτουργία των πολιτειακών θεσμών.

Την ιστορική αυτή στιγμή υπάρχει στην Ελλάδα μια απέραντη απαισιοδοξία. «*Η Ελλάδα βρέθηκε ... χωρίς πολίτευμα, χωρίς σύνταγμα, μήτε θεσμούς, μήτε κρατική οργάνωση, χωρίς ιδεολογίες, γιατί όλες είχαν χρεοκοπήσει στη συνείδηση του έθνους*»⁹⁸.

Η απαισιόδοξη αυτή εικόνα, που κυριαρχούσε στην ελληνική πραγματικότητα, μπορούσε, σύμφωνα με πολλούς, να ανατραπεί από τη χαρισματική προσωπικότητα του Βενιζέλου. Ο Βενιζέλος θα μπορούσε να εκτονώσει τα κοινωνικά θέματα χρηματοδοτώντας την οικονομική ανάπτυξη με τη βοήθεια του ξένου κεφαλαίου και του φτηνού εργατικού δυναμικού⁹⁹. Ωστόσο η πρόθεσή του για επαναπατρισμό και η ανάμιξή του στην πολιτική ζωή του τόπου για άλλη μία φορά αναζωπυρώνει τα παλιά πάθη και τις πολώσεις. «...*Η επιστροφή του κ. Βενιζέλου στην Ελλάδα απειλεί να*

⁹³ Ρήγος Α.ό.π., σ. 265 κ.ε..

⁹⁴ Τσουκαλάς, Κ., ό.π., σ. 377

⁹⁵ Μάξιμου, Σ. (1975), "Κοινοβούλιο ή δικτατορία;", επιμ., Αξελού Λ. Α., εκδόσεις «Στοχαστής», Αθήνα, σ. 45

⁹⁶ Μάξιμου, Σ., ό. π., σ. 46

⁹⁷ Βερέμης Θ. (1983), "Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική – 1916- 1936", Αθήνα, σ. 24

⁹⁸ Θεοτοκάς, Γ. (1979), "Αργώ", εκδόσεις Εστία, τόμος Α., σ. 48

⁹⁹ Mazower Μ. (2002), "Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου", μεταφ. Μαρκέτος Σ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα σ. 52, κ.ε.

επαναφέρει για άλλη μια φορά τον πολιτικό λήβητα στο σημείο βρασμού»¹⁰⁰. Για όλους αυτούς τους λόγους η μελέτη του μεσοπολεμικού σχηματισμού έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εποχή που εμείς εξετάζουμε. Την ανάλυσή μας θα ξεκινήσουμε με την οικονομική κατάσταση της περιόδου.

3.2 Η Οικονομική κατάσταση

Μελετώντας την οικονομική πραγματικότητα την περίοδο του Μεσοπολέμου η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 1929, και λίγο αργότερα αφήνει τα αποτυπώματα της και στην ελληνική οικονομία, αποτελεί σημείο αναφοράς σηματοδοτώντας μια αλλαγή κατεύθυνσης επηρεασμένη σίγουρα και από τις διεθνείς εξελίξεις. Την περίοδο που προηγείται της κρίσης, εξαιρουμένων κάποιων περιορισμών, η ελληνική οικονομική πραγματικότητα εκτυλίσσεται σε ένα πλαίσιο οικονομικού φιλελευθερισμού. Οι πολιτικοί εκπρόσωποι της συγκεκριμένης φιλοσοφίας με κύριο πρεσβευτή τους τον Ελευθέριο Βενιζέλο πιστεύουν στη διεθνή συνεργασία με τα υπόλοιπα κράτη και στην ελευθερία επιχειρηματικής δράσης. Με την εμφάνιση όμως των συνεπειών της κρίσης στην ελληνική οικονομική δραστηριότητα, και ιδιαίτερα ύστερα από το χρεοστάσιο τον Μάιο του 1932 το ελληνικό κράτος αλλάζει κατεύθυνση και αναζητά λύσεις στον κρατικό παρεμβατισμό και στον προστατευτισμό της ελληνικής οικονομικής δραστηριότητας. Το λαϊκό κόμμα, σίγουρα επηρεασμένο και από τις διεθνείς εξελίξεις που περιόρισαν σε σημαντικό βαθμό τη γενικότερη ιδέα της διεθνής ανταλλαγής, προσάπτουν στο ελληνικό κράτος έναν πιο εσωστρεφή χαρακτήρα¹⁰¹.

Η Ελλάδα το 1928 είναι μια χώρα που η οικονομία της παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της καθυστέρησης. Το μακροχρόνιο δημοσιονομικό έλλειμμα της έχει δημιουργήσει ένα τεράστιο δημόσιο χρέος, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είναι μόνιμα παθητικό, η εσωτερική αξία του νομίσματος της μειώνεται συνεχώς και η αντίστοιχη εξωτερική του είναι ασταθής, υποκινούμενες από τις αρνητικές ψυχολογικές

¹⁰⁰ Mazower M. (2002), ό.π., σ. 44

¹⁰¹ Ψαλιδόπουλος Μ., ό.π., σ. 96

συνέπειες του πληθωρισμού και το έντονο κλίμα κερδοσκοπίας. Παράλληλα παρατηρείται μια απότομη αύξηση του πληθυσμού της, εξαιτίας της μαζικής μετακίνησης του πληθυσμού των προσφύγων, και η έλλειψη επαρκούς παραγωγικού δυναμικού που δημιουργεί έντονες πιέσεις στην εσωτερική αγορά.

Η οικονομική υποδομή της χώρας την περίοδο αυτή θεωρείται ανεπαρκής. Η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, αν και αυξάνονται με ταχύτατο ρυθμό, βρίσκονται ακόμη στην αρχική τους φάση. Το ίδιο ισχύει και για τις επικοινωνίες και τα μεταφορικά μέσα¹⁰². Η ποιότητά τους και η ποσότητά τους υστερούν πολύ, σε σύγκριση με τις ευρωπαϊκές χώρες. Εξαιρέση αποτελεί η εμπορική ναυτιλία, στην οποία η Ελλάδα εξαιτίας της μακράς παράδοσης που είχε στο συγκεκριμένο χώρο, καταλάμβανε το 1929 την 10η θέση διεθνώς.

Η οικονομική κρίση του 1929 θα παρουσιάσει δύο πρόσωπα στην Ελλάδα. Το πρώτο αφορά τη χρόνια και υποβόσκουσα αγροτική κρίση, η οποία δείχνει τα πρώτα σημάδια της από τις αρχές της δεκαετίας 1920 εξαιτίας των διαρθρωτικών της προβλημάτων. Το δεύτερο αφορά τη συναλλαγματική κρίση, το οποίο μεταφέρεται μέσω του ισοζυγίου πληρωμών και του νομισματικού συστήματος που ίσχυε την περίοδο, στην ελληνική οικονομία και οφείλεται στη μεταφορά ελληνικών κεφαλαίων στο εξωτερικό και τη διακοπή της εισροής δανειακών κεφαλαίων του εξωτερικού¹⁰³.

3.2.1 Εργατικό δυναμικό

Ο πληθυσμός της χώρας το 1928, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του ίδιου έτους, ανερχόταν σε 6.204.684¹⁰⁴ άτομα. Η εξέλιξη του ενεργού πληθυσμού παρουσιάζεται στον πίνακα 1.

¹⁰² Χαριτάκης Γ. (1929), "Οικονομική επετηρίς της Ελλάδος", Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, Αθήνα, σ.45

¹⁰³ Κωστής Κ. (1989), "Η Ελληνική Οικονομία στα χρόνια της κρίσης 1929-1932", στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του», επιμ. Βερεμής Θ., εκδ. «Γνώση», Αθήνα, σ. 213

¹⁰⁴ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., Απογραφή πληθυσμού 1928, 15 – 16 Μαΐου 1928, Αθήνα 1934, τόμος 1

Πίνακας 1

Ενεργός πληθυσμός
1907 – 1940

	Ενεργός πληθυσμός	%	Ποσοστό (%) επί του συνολικού πληθυσμού	Ποσοστό (%) επί του πληθυσμού άνω των 10 ετών
1907				
Σύνολο	727.085	100	27	38
Άνδρες	670.560	92,7		
Γυναίκες	56.525	7,3		
1920				
Σύνολο	1.610.286	100	32	41,1
Άνδρες	1.391.104	86,4		
Γυναίκες	219.188	13,6		
1928				
Σύνολο	2.415.078	100	38,9	50,3
Άνδρες	1.781.640	73,8		
Γυναίκες	633.365	26,2		
1940				
Σύνολο	2.995.000	100	40,7	51,9
Άνδρες	2.200.700	73,4		
Γυναίκες	794.300	26,6		

Πηγές: ΓΣΥΕ, "Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος 1930", σ. 75, Φράγκος Δ. (1980), "Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας", ΚΕΠΕ, Αθήνα, σ. 40 και Μακρής Ε. (1972), "Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού, 1821 - 1971", στο «Στατιστικές μελέτες 1821 - 1971», ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 150

Μεταξύ του 1920 - 1940, οι «παραγωγικές ομάδες» του πληθυσμού (15 - 64) παραμένουν σχεδόν σταθερές, ενώ και η ομάδα του πληθυσμού 65+ κινείται αντίστοιχα¹⁰⁵.

Η διαρροή παραγωγικού πληθυσμού μέσω της μετανάστευσης αντισταθμίστηκε από την είσοδο των προσφύγων της Μ. Ασίας. Μεγάλο μέρος των 1.200.000 περίπου προσφύγων, ήταν ηλικιωμένοι, γυναίκες και παιδιά¹⁰⁶. Την περίοδο 1928-1940 παρατηρείται υψηλό ποσοστό γεννήσεων και χαμηλή θνησιμότητα (ρυθμός μέσης ετήσιας αύξησης πληθυσμού 1,5%)¹⁰⁷. Τα παραπάνω φανερώνονται και από την εξέλιξη των δεικτών εξάρτησης και γήρανσης στο Πίνακα 2.

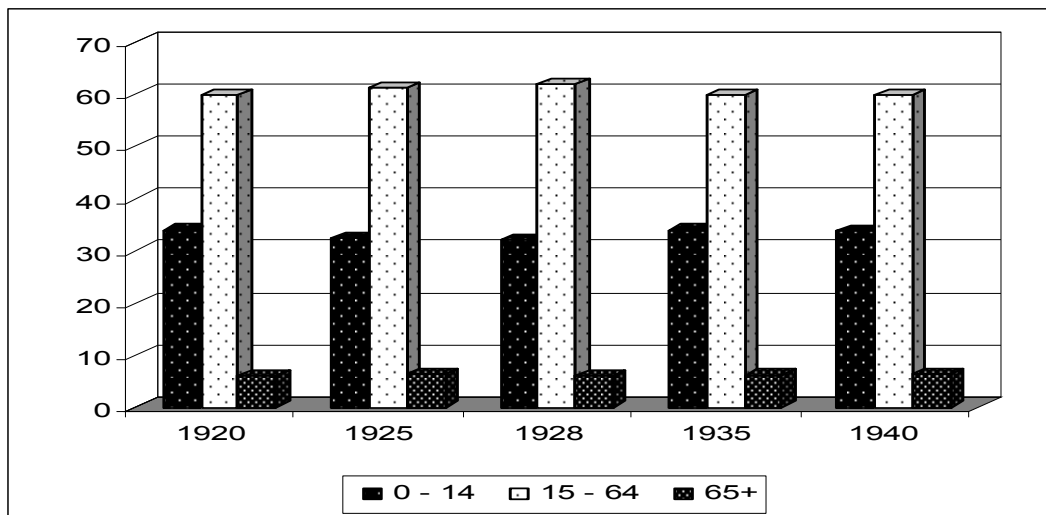
¹⁰⁵ Πρέπει να συνεκτιμηθεί ότι σε χώρες χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης, όπως η Ελλάδα της εποχής, η ομάδα ηλικιών 0 - 14 έτη έχει μεγάλη συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία.

¹⁰⁶ Ρηγίνος Μ. (1987), ό.π., σ. 67-71

¹⁰⁷ www.demography-lab.prd.uth.gr/, "Πρόσφατες δημογραφικές εξελίξεις σε περιφερειακό επίπεδο", Ζήκου Χ. - Βούλγαρης Κ. - Στεφάνου Β., Ε.Σ.Υ.Ε. - Τμήμα Φυσικής Κίνησης Πληθυσμού

Διάγραμμα 1

Κατανομή πληθυσμού
κατά ομάδες ηλικιών

Πηγή: Ρηγίνος Μ. (1987), "Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια 1909 - 1936", σ. 67

Πίνακας 2

Έτος	1920	1925	1928	1935	1940
Δείκτης Εξάρτησης	66,4	63,1	61,4	66,9	67,3
Δείκτης Γήρανσης	16,6	19,44	18,75	17,94	18,9

Πηγή: Ρηγίνος Μ. (1987), ό.π., σ. 67

Εξετάζοντας αναλυτικότερα την διάρθρωση του παραγωγικού πληθυσμού βλέπουμε ότι το μεγαλύτερο τμήμα του, σε ποσοστό 61% (γεωργία 53,6%, κτηνοτροφία 6,9%, αλιεία 0,6%, μεταλλεία – ορυχεία 0,3%) απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα

παραγωγής και ιδιαίτερα στη γεωργία. Στο δευτερογενή τομέα απασχολούνταν μόλις το 18% και στον τριτογενή το υπόλοιπο 21%¹⁰⁸.

Πίνακας 3

Κατανομή ενεργού πληθυσμού
κατά τομείς παραγωγής

Τομείς	1907	1920	1928
Πρωτογενής	47,02	58,05	61,36
Δευτερογενής	16,99	18,33	17,84
Τριτογενής	35,99	23,62	20,84

Πηγές: ΓΣΥΕ, Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος 1930, σ. 75, Φράγκος Δ., ό.π., σ. 40 και Μακρής Ε., ό.π., σ. 150

3.2.2 Πρωτογενής τομέας

Ο πρωτογενής τομέας παραγωγής αποτελεί σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου τον βασικό κλάδο παραγωγής και απασχόλησης της ελληνικής οικονομίας και του εργατικού δυναμικού της.

Η γεωργία σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου προμηθεύει τη χώρα με πολύτιμα συναλλαγματικά διαθέσιμα. Μετά την αγροτική μεταρρύθμιση οι συνθήκες του μικρού κλήρου που δημιουργούνται, ωθούν την αγροτική παραγωγή σε εντατική εμπορευματοποίηση. Αποτέλεσμα αυτού, είναι να δημιουργείται το εξής παράλογο: Ενώ το 60% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ασχολείται στον ευρύτερο αγροτικό τομέα, η χώρα δεν έχει autarkia σε βασικά γεωργικά προϊόντα. Το γεγονός αυτό θα οδηγήσει το ελληνικό κράτος σε κρατική παρέμβαση στην αρχή με δειλά βήματα και αργότερα ιδιαίτερα στην τετραετία διακυβέρνησης του Βενιζέλου θα αναχθεί η autarkia γεωργικών προϊόντων της χώρας σε σύνθημα.

¹⁰⁸ Χαριτάκης Γ. (1929), ό.π., σ. 14

Οι καλλιέργειες που επικρατούσαν στον ελλαδικό χώρο, χαρακτηρίζονταν από τη μονομέρεια της διάρθρωσης τους, το υψηλό παραγωγικό τους κόστος και τη χαμηλή, σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στρεμματική απόδοση¹⁰⁹. Η αγροτική μεταρρύθμιση στην ουσία εξαφάνισε τη μεγάλη ιδιοκτησία και σε συντριπτικό ποσοστό ταύτισε των καλλιεργητή με τον ιδιοκτήτη¹¹⁰. Σε αρκετές περιπτώσεις τα κτήματα ήταν τόσο μικροσκοπικά ώστε ήταν αδύνατον να αποδώσει οποιοδήποτε άλλο προϊόν εκτός από τον καπνό, ωθώντας τους παραγωγούς να αγοράζουν τα υπόλοιπα απαραίτητα γεωργικά προϊόντα¹¹¹. Μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο γεωργικός τομέας θα γνωρίσει την υιοθέτηση τεχνολογικών καινοτομιών όπως η εισαγωγή αγροτικών μηχανημάτων και την εντατικοποίηση καλλιέργειας της γης. Κατά την διάρκεια της κρίσης αλλά και μετέπειτα τα αγροτικά εισοδήματα επλήγησαν σοβαρά από την πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων, που συμπίεσε τα κέρδη τους.

Η ίδρυση της ΑΤΕ το 1929 διευκόλυνε τη δημιουργία αγροτικών συνεταιρισμών που χορηγούσαν δάνεια με σχετικά ευνοϊκούς όρους στα μέλη τους, και ίδρυσε κρατικούς οργανισμούς που αγόραζαν τα κυριότερα προϊόντα σε τιμές παρέμβασης¹¹². Η ίδρυση της ΑΤΕ σήμανε και το τέλος της μάστιγας της τοκογλυφίας των αγροτών¹¹³. Η ΕΤΕ που μέχρι τότε διαχειριζόταν την αγροτική πίστη παραχωρούσε κεφάλαια μόνο σε μεγάλους εμπόρους οι οποίοι με τη σειρά τους τα διοχέτευαν στην αγορά με τελικούς αποδέκτες τους καλλιεργητές αφού προηγουμένως είχαν μεσολαβήσει άλλοι δανειστές αυξάνοντας διαδοχικά τα επιτόκια.

Το 1928 οι εξαγωγές της Ελλάδας αποτελούνται κατά 90% από γεωργικά προϊόντα και κυρίως ημιπολυτελείς αγαθά, όπως ο καπνός και η σταφίδα¹¹⁴. Την περίοδο του Μεσοπολέμου παρ' όλες τις προσπάθειες που είχαν γίνει, δεν έχουμε θεαματικές

¹⁰⁹ "Τα πρώτα 50 χρόνια της τράπεζας της Ελλάδος", Ίδρυμα Εκτυπώσεως Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τραπεζής, Αθήνα 1978, σ.16 επίσης Δερτιλής Γ. (1984), "Ελληνική Οικονομία και Βιομηχανική Επανάσταση (1830 - 1910)", εκδόσεις «Αντ. Ν. Σάκουλα», Αθήνα, σ. 41

¹¹⁰ Μπουρνόβα Ε. - Προγουλάκης Γ. (1999), "Ο Αγροτικός Κόσμος 1830-1940", στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} Αιώνας)*, εκδ. Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα, στο "Εισαγωγή στην Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} -20^{ος} αιώνας)", διεύθυνση: Κρεμμυδάς Βασίλης, εκδόσεις «τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός», σ. 83

¹¹¹ Mazower M. (2002), ό.π., σ. 162

¹¹² Μπουρνόβα Ε. – Προγουλάκης Γ., ό.π., σ. 87

¹¹³ Δερτιλής Γ.Β. (1993), "Ατελέσφοροι ή Τελέσφοροι; Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος", Εκδόσεις «Αλεξάνδρεια», Αθήνα, σ. 77-78 και στο Δρίτσα Μ. (1990), "Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου", Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, σ. 92

¹¹⁴ Χαριτάκης Γ., σ. 45, ό.π.

μεταβολές, που να ανταποκρίνονται στην αύξηση των αναγκών του πληθυσμού. Έχουμε, δηλαδή υστέρηση στο γεωργικό προϊόν. Αύξηση παρουσιάζει μόνο ο καπνός (85%), το κρασί (54%) και η κορινθιακή σταφίδα (27%)¹¹⁵. Οι συνθήκες αυτές δημιουργούσαν δυσκολίες τόσο στους γεωργούς, τους εμπόρους όσο και στην ελληνική οικονομία ως σύνολο καθώς αυτή ήταν εξαρτημένη από λίγα προϊόντα, εξαγόμενα σε εξίσου λίγες αγορές¹¹⁶.

Οι εμπορικοί περιορισμοί και η πτώση της διεθνούς ζήτησης είχαν ως αποτέλεσμα τα αποθέματα του καπνού και της σταφίδας να αυξηθούν καθιστώντας επιτακτική την παρέμβαση του κράτους. Αποτέλεσμα της διεθνούς κρίσης ήταν η παραγωγή των προϊόντων αυτών την περίοδο μετά το 1933 να συρρικνωθεί. Όμως παράλληλα θα αυξηθεί η ζήτηση γεωργικών προϊόντων προσανατολισμένων προς την εσωτερική αγορά, όπως το βαμβάκι, τα σιτηρά, οι ζωοτροφές και τα κτηνοτροφικά προϊόντα. Οι αλλαγές αυτές βοήθησαν και στην εξοικονόμηση πολύτιμου συναλλάγματος¹¹⁷.

3.2.3 Βιομηχανία

Περνώντας στην παρουσίαση της βιομηχανικής δραστηριότητας στον Ελλαδικό χώρο παρατηρούμε πως την περίοδο 1914-1922 παρατηρείται μια πρώτη συστηματική προσπάθεια εκβιομηχάνισης της χώρας που οφείλεται μεταξύ άλλων στην αυξημένη ζήτηση προϊόντων εξαιτίας του πολέμου, την παραμονή των ξένων στρατευμάτων στη χώρα και τη συσσώρευση κεφαλαίων εξαιτίας των πολεμικών κερδών. Στη συνέχεια η βιομηχανία θα γνωρίσει αλματώδη αύξηση εξαιτίας της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς με την εισροή των προσφυγικών πληθυσμών καθώς και την ανάπτυξη εντελώς νέων βιομηχανικών κλάδων, όπως το τεχνητό μετάξι, οι ηλεκτρικοί λαμπτήρες, είδη από

¹¹⁵ Χαριτάκης Γ., ό.π., σ. 123 κ.ε.

¹¹⁶ Mazower M. (1992), "Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932 -1936", στο «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», επιμ. Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. 180

¹¹⁷ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σ. 37

ελαστικό κ.λπ.¹¹⁸. Μέχρι τη νομισματική σταθεροποίηση η βιομηχανία αναπτύσσεται χάρη στις συνθήκες υψηλού πληθωρισμού, υποτίμησης του νομίσματος και της δασμολογικής προστασίας του κράτους. Ιδρύθηκε πλήθος επιχειρήσεων που κάλυπταν τα υψηλά κόστη παραγωγής με πληθωριστικά κέρδη, συνθήκη που απέτρεπε την προσπάθεια βελτίωσης της παραγωγικότητας

Παρά το γεγονός ότι η ακαθάριστη αξία της βιομηχανικής παραγωγής το 1928 σε τρέχουσες τιμές είναι 6,5 φορές μεγαλύτερη της αντίστοιχης 1921, και σε πραγματικούς όρους είναι σχεδόν διπλάσια με βάση τον τιμάρημο λιανικής πώλησεως, ο βιομηχανικός κλάδος συμμετέχει κατά πολύ μικρό ποσοστό στο Α.Ε.Π. Οι παραδοσιακοί βιομηχανικοί κλάδοι των ειδών διατροφής, της κλωστοϋφαντουργίας, των χημικών προϊόντων και της κατεργασίας δέρματος καλύπτουν πάνω από το 70% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής και αποτελούν τα κύρια εξαγωγικά προϊόντα. Επιπλέον ο βιομηχανικός κλάδος είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό ακόμη εξαρτημένος από το εξωτερικό λόγω των εισαγωγών σε πρώτες ύλες και καύσιμα αλλά και σε μηχανολογικό εξοπλισμό και ημικατεργασμένα προϊόντα, γεγονός που επαληθεύεται και από το μόνιμα ελλειμματικό για όλη την περίοδο εμπορικό ισοζύγιο προϊόντων ¹¹⁹.

Οι αριθμοί μιλούν από μόνοι τους: μόλις το 10% της συνολικής απασχόλησης αφορά τον δευτερογενή τομέα σε αντίθεση με τον πρωτογενή που την ίδια περίοδο απασχολεί το 80%, αναλογία που δεν θα μεταβληθεί ουσιαστικά κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου αν αναλογιστούμε ότι στα χρόνια της κρίσης του '29, ο αγροτικός πληθυσμός αντιπροσωπεύει το 65% περίπου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.¹²⁰

Από τη μια μεριά, βλέπουμε ένα μεγάλο αριθμό μικρών οικογενειακών αυτοχρηματοδοτούμενων μονάδων εκμεταλλευόμενες κυρίως τις κακές συγκοινωνίες αλλά και τους υψηλούς δασμούς και γενικά την προστασία του κράτους, και από την άλλη μεριά ένα μικρό αριθμό μεγάλων εταιρειών που έχουν πρόσβαση σε πιστώσεις είναι τεχνολογικά εξελιγμένες και απασχολούν το μεγαλύτερο μέρος εργατικού δυναμικού. Επιπλέον, οι περισσότεροι κλάδοι χαρακτηρίζονται από υψηλή συγκέντρωση

¹¹⁸ Ρηγίνος Μ., ό.π., σ. 156 επίσης στο Χουμανίδης Λ. Θ. (1990), "Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, από της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1935", τ. Β', εκδόσεις «Παπαζήση», Αθήνα σ. 364, και Βεργόπουλος Κ., σ. 20, ό.π.

¹¹⁹ "Τα πρώτα 50...", ό.π., σ.19-20

¹²⁰ Κωστής Κ., ό.π., σ. 200

όπου λίγες μεγάλες βιομηχανίες στην ουσία μονοπωλούν τα μεγάλα μερίδια της αγοράς. Ωστόσο η προστασία που παρείχε το κράτος σίγουρα κερδοφόρα και για το ίδιο, δε βοηθούσε στη δημιουργία συνθηκών ανταγωνισμού που θα επέτρεπαν στο βιομηχανικό τομέα να αναπτυχθεί¹²¹. Δεν στηριζόταν σε κίνητρα υποστήριξης κλάδων που παρουσίαζαν συγκριτικά πλεονεκτήματα. Έτσι δημιουργήθηκαν βιομηχανίες που εξαρτιόνταν από τη συνεχή προστασία του κράτους.

Η αφαίρεση του εκδοτικού προνομίου από την ΕΤΕ με την ίδρυση της ΤτΕ είχε θετικό αντίκτυπο και στη βιομηχανία καθώς η Εθνική Τράπεζα άρχισε να κατευθύνει τις πιστώσεις της προς τον βιομηχανικό τομέα¹²².

Στα χρόνια της κρίσης η ελληνική βιομηχανία δεν γνωρίζει την οξύτατη και επιμονή κρίση που παρουσιάζεται στις άλλες ανεπτυγμένες χώρες. Αν και συγκεκριμένοι κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας θα γνωρίσουν μεγάλη κάμψη στις δραστηριότητες και τις επιδόσεις τους τα χρόνια της κρίσης, η γενική εικόνα του βιομηχανικού τομέα φανερώνει μια σύντομη επαναφορά στα μεγέθη του 1929.

Τα μέτρα για την προστασία της εγχώριας βιομηχανίας το 1931 - 32 δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες, μέσω της δέσμευσης του συναλλάγματος, της υποτίμησης της δραχμής, των εισαγωγικών περιορισμών και την εξάπλωση του δασμολογίου¹²³. Τα μέτρα αυτά υποδεικνύονται από την οικονομική πολιτική του κράτους που δεν είναι άλλη παρά η μείωση του εμπορικού ελλείμματος και η άρση της πίεσης του συναλλαγματικού καλλύματος. Οι βιομήχανοι εκμεταλλεύονται τις ευνοϊκές για αυτούς συνθήκες εσωστρέφειας και ταυτόχρονα με την εσωστρέφεια και τον προσανατολισμό στην εγχώρια αγορά που έδωσε μεγάλη ώθηση στην βιομηχανική παραγωγή μετά το 1932, αναπτύχθηκαν και νέες εξωτερικές αγορές κυρίως στην κεντρική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και την Μ. Ανατολή¹²⁴.

¹²¹ Mazower M. (2002), ό.π., σ. 130 - 131

¹²² Αντωνίου Α. - Κωστελένους Γ. - Κασκαρρέλης Ι. - και Κωστελένους Γ. - Βασιλείου Δ. - Κουνάρης Ε. - Πετμεζάς Σ. - Σφακιανάκης Μ. (2007), "Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830 - 1939", Πηγές Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας, Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές, ΚΕΠΕ και ΙΑΕΤΕ, Αθήνα, σ. 100

¹²³ Βεργόπουλος Κ. (1978), σ. 80, επίσης Χατζηιωσήφ Χ. (1993), "Η γηραιά σελήνη - η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830 - 1940", εκδόσεις «Θεμέλιο-Ιστορική Βιβλιοθήκη», Αθήνα, σ. 303

¹²⁴ Δρίτσα Μ., ό.π., σ. 192. και στο Βεργόπουλος Κ., ό.π., σ. 76

3.2.4 Νομισματική Σύστημα

Με το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου οι οικονομίες όλων των χωρών προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο του έντονου πληθωρισμού που τις έπληττε, άρχισαν να επιδιώκουν την νομισματική εξυγίανση. Στην κατεύθυνση αυτή εκφράστηκαν πολλές εναλλακτικές απόψεις τελικά όμως επικράτησε η επάνοδος στο κανόνα χρυσού, που ως μειονέκτημα του είχε βέβαια την εξάρτηση του νομισματικού συστήματος από την ασταθή αξία του.

Μέχρι την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ) το 1928, συχνά το κράτος δανειζόταν από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) για να καλύψει τις ανάγκες του. Το κράτος προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες που δημιουργούσαν οι συνθήκες του πολέμου αλλά και οι μεταπολεμικές ανάγκες, προχωρούσε μέσω της ΕΤΕ στην έκδοση ακάλυπτου χαρτονομίσματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χρηματοδότηση της μικρασιατικής εκστρατείας σχεδόν αποκλειστικά με ακάλυπτα τραπεζογραμμάτια¹²⁵. Έτσι, χρησιμοποιώντας το γνωστό ορισμό του πληθωρισμού *πολύ περισσότερο χρήμα κυνηγούσε πολύ λιγότερα αγαθά*, διαταράσσονταν η σταθερότητα της δραχμής μέσα από μία συνεχή αύξηση του γενικού επιπέδου τιμών¹²⁶. Αποτέλεσμα του πληθωρισμού ήταν η υποτίμηση του εθνικού νομίσματος. Η συγκεκριμένη πρακτική θα δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στην ελληνική οικονομία ιδιαίτερα από το 1922 και ύστερα, δημιουργώντας μία περίοδο μεγάλης νομισματικής αστάθειας. Εκτός των πληθωριστικών πιέσεων είχε και συνέπειες ψυχολογικού χαρακτήρα, όσον αφορά την εμπιστοσύνη του κοινού στο εθνικό νόμισμα¹²⁷.

Παράγοντα όξυνσης της νομισματικής αστάθειας αποτελεί επίσης και η μετά το τέλος του Α' παγκοσμίου Πολέμου ανορθολογική φάση επέκτασης του ελληνικού τραπεζικού συστήματος, η οποία επέτρεπε την κερδοσκοπία επί του συναλλάγματος πολλών τραπεζών, την οποία προκαλούσε ο έντονος πληθωρισμός. Η νομισματική

¹²⁵ Ψαλιδόπουλος Μ., ό.π., σ. 56, επίσης Χατζηιωσήφ Χ., ό.π., σ. 50

¹²⁶ Τσουλφίδης Λ. (2003), "Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος", εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, σ. 239, και Πυρσός Α.Γ. (1936), "Συμβολή εις την Ιστορία Τραπεζής της Ελλάδος", σ. 34-35, τόμος Α', εκδόσεις «Κύκλου», Αθήνα

¹²⁷ Τσουλφίδης Λ., ό.π., σ. 239, ό.π., και Πυρσός Α.Γ., ό.π., τ Α', σ. 34-35, και Τραγάκης Γ. Ε. (2001), "Οικονομική ιστορία του ελληνισμού", Αθήνα : Εταιρεία Αρχαιικών Μελετών & Εκδόσεων, σ. 820

αστάθεια δημιουργούσε πολύ σοβαρά προβλήματα για την ελληνική οικονομία από τα οποία το σημαντικότερο ήταν η αδυναμία προσέλκυσης ξένων επενδυτικών κεφαλαίων¹²⁸.

Όταν το 1926 η οικουμενική κυβέρνηση θα ζητήσει από την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) να προχωρήσει στην παραχώρηση ενός μεγάλου δανείου η αντιπροσωπεία της δημοσιονομικής επιτροπής της ΚτΕ θα θέσει τις εξής προϋποθέσεις προκειμένου να προχωρήσει στην δανειοδότηση:

- Ίδρυση Κεντρικής Τράπεζας (απαραίτητη προϋπόθεση)
- Σταθεροποίηση του εθνικού νομίσματος
- Διευθέτηση των δημόσιων οικονομικών¹²⁹

επιπλέον την εκκαθάριση του κυμαινόμενου χρέους και την αποκατάσταση στις εξωτερικές συναλλαγές¹³⁰.

Η επίτευξη σταθεροποίησης του νομίσματος σήμαινε συμμόρφωση της Ελλάδας στα διεθνή πρότυπα, δηλαδή επάνοδο στον κανόνα του χρυσού. Έτσι καθιερώθηκε στην Ελλάδα ο κανόνας συναλλάγματος χρυσού. Το ελληνικό νόμισμα δέθηκε στην αγγλική λίρα σε επίπεδο υψηλότερο από το αντίστοιχο προπολεμικό συνυπολογίζοντας και την υποτίμηση που είχε εν τω μεταξύ υποστεί¹³¹.

Η προϋπόθεση που έθετε η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) για την ίδρυση κεντρικής τράπεζας θορόβησε ιδιαίτερα τους εκπροσώπους της ΕΤΕ, η οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή είχε το εκδοτικό προνόμιο. Στο μυαλό των δημιουργών της ΤτΕ βρίσκεται η πλήρης εκμετάλλευση των δυνατοτήτων όλων των μέτρων νομισματικής πολιτικής που έχει στην διάθεσή της κάθε κεντρική τράπεζα (πολιτική ανοιχτής αγοράς, προεξοφλητικό επιτόκιο, υποχρεωτικά ρευστά διαθέσιμα κ.ά.)¹³². Όμως, σε πολλές χώρες οι κεντρικές τράπεζες κατά την ίδρυση και τα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους αντιμετωπίζουν εχθρική διάθεση από μέρους των εμπορικών τραπεζών. Και στην περίπτωση της Ελλάδος οι εμπορικές τράπεζες και κυρίως η ΕΤΕ κατά περίοδο προχωρούσαν σε κερδοσκοπικές επιθέσεις εναντίον του εθνικού νομίσματος, ανταλλάσσοντας μαζικές ποσότητες

¹²⁸ Πυρσός Α.Γ., ό.π., τ. Α', σ. 22-23, επίσης Τσουλφίδης Λ., ό.π., σ. 240, και στο Χουμανίδης Λ. Θ., ό.π., τ. Β', σ. 306

¹²⁹ Τσουλφίδης Λ., ό.π., σ. 240, επίσης στο Πυρσός Α.Γ., σ. 80, τ. Α', ό.π.

¹³⁰ "Τα πρώτα 50...", ό.π., σ.43

¹³¹ "Τα πρώτα 50...", ό.π., σ.44

¹³² βλ. οποιοδήποτε εγχειρίδιο μακροοικονομικής θεωρίας

τραπεζογραμματίων με συνάλλαγμα ή χρυσό προκαλώντας έντονες πιέσεις στα διαθέσιμα της κεντρικής τράπεζας¹³³.

Τον πρώτο καιρό λειτουργίας της ΤτΕ το ενεργητικό της αποτελούνταν κυρίως από δημόσιο χρέος και στο χαρτοφυλάκιο της δεν υπήρχαν πιστωτική τίτλοι ώστε να παρεμβαίνει στην αγορά βραχυπρόθεσμων πιστώσεων και ο μόνος τρόπος παρέμβασης στη χρηματαγορά ήταν ο προεξοφλητικός τόκος¹³⁴. Σε αντίθεση με τα άλλα εμπορικά ιδρύματα που είχαν μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια και το χαρτοφυλάκιο τους εμπεριείχε μεγαλύτερη ποικιλία δίνοντάς τους τη δυνατότητα να παρακάμπτουν τις ενέργειες της ΤτΕ.

Με την εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα από τη Μ. Βρετανία το 1931 και την αβεβαιότητα που ακολουθεί εντείνονται οι κερδοσκοπικές κινήσεις εναντίον του εθνικού νομίσματος. Οι εμπορικές τράπεζες προχωρούν στην κερδοσκοπική αγορά μεγάλων ποσοτήτων χρυσού και συναλλάγματος μειώνοντας τα αποθέματα της ΤτΕ σε ανησυχητικό βαθμό¹³⁵. Ταυτόχρονα, οι προσδοκίες του κοινού το ωθούν να προσπαθεί να απαλλαγεί από τις δραχμές, που πίστευαν πως σύντομα θα υφίσταντο υποτίμηση. Η κυβέρνηση προχωράει στην επιβολή συναλλαγματικών περιορισμών. Τα μέτρα περιλάμβαναν το μονοπώλιο της αγοραπωλησίας χρυσού και συναλλάγματος από την ΤτΕ καθώς και τη σύσταση επιτροπής η οποία θα έκρινε χωριστά την κάθε αίτηση χορήγησης συναλλάγματος για οποιοδήποτε λόγο¹³⁶. Στην κυβέρνηση άρχισε να συζητείται η πιθανότητα επιβολής χρεοστασίου, αλλά ο Βενιζέλος δεν ήθελε να καταφύγει στη συγκεκριμένη λύση πρώτου εξαντλήσει κάθε δυνατότητα δανεισμού προκειμένου να προχωρήσει στην εκτέλεση και ολοκλήρωση των παραγωγικών έργων.

Η περίοδος θα τερματιστεί με την εγκατάλειψη του κανόνα του συναλλάγματος χρυσού, την υποτίμηση του εθνικού νομίσματος κατά 60%, την επιβολή για άλλη μια φορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας της δραχμής, την επιβολή πολλών προστατευτικών μέτρων και τελικά το 1932 την κήρυξη της χρεοκοπίας.

¹³³ Ψαλιδόπουλος Μ., ό.π., σ. 86

¹³⁴ Ψαλιδόπουλος Μ., ό.π., σ. 89

¹³⁵ Mazower Μ. (1989), "Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του 1931", στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία- οικονομία - πολιτική στην εποχή του», στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία- οικονομία - πολιτική στην εποχή του», επιμ. Βερέμης Θ. - Γουλιμή Γ., εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα, σ. 235, επίσης Πυρσός Α.Γ., τόμος Α, ό.π., σ. 159 κ.ε., επίσης στο Τσουλφίδης Λ., ό.π., σ. 262

¹³⁶ Ψαλιδόπουλος Μ., ό.π., σ. 88, επίσης Πυρσός Α.Γ. (1946), "Συμβολή εις την Ιστορία Τραπεζής της Ελλάδος", τόμος Β', εκδόσεις «Τυπο-Εκδοτική», Αθήνα, σ. 104-105

Μαζί με όλα τα αρνητικά αποτελέσματα θα δημιουργηθούν όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ενθάρρυνση της εγχωρίας βιομηχανικής ανάπτυξης. Η ΤτΕ μέσα από τα προαναφερθέντα μέτρα θα ενισχύσει την θέση της και αφού αναπτυχθεί οικονομικά θα μπορέσει να υποστηρίξει τα αίτια παρουσίας της και με τον καιρό να μπορεί να επιδρά ενεργά στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής της χώρας.

3.2.5 Δημόσια Οικονομικά

Η έκδοση ακάλυπτων χαρτονομισμάτων καθώς και η επιβολή των αναγκαστικών δανείων προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες σε χρήμα για τους πολέμους και τις μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών αποδιοργάνωσαν τα δημόσια οικονομικά. Η χρηματοδότηση του κράτος την περίοδο 1920-1927 προήλθε από διάφορες πηγές, από τις οποίες τα τακτικά έσοδα δεν αποτελούσαν τη σημαντικότερη. Αντίθετα η έκδοση χαρτονομίσματος και τα δάνεια κάλυψαν το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών του δημοσίου. Το σημαντικότερο εξωτερικό δάνειο είναι το λεγόμενο «προσφυγικό» που εκδόθηκε το Δεκέμβριο του 1924 που προοριζόταν για την αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών.

Μελετώντας πιο προσεκτικά τη διάρθρωση των κρατικών δαπανών την περίοδο μεταξύ του 1920 και 1927, περίοδο κατά την οποία οι κρατικές δαπάνες πενταπλασιάστηκαν, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι τα έξοδα των πολεμικών υπουργείων απορροφούν έναν πολύ μεγάλο ποσοστό του σύνολο των δημόσιων δαπανών.

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου η ελληνική οικονομία θα επιβαρυνθεί σφοδρά από τη συνεχή αύξηση του δημοσίου χρέους. Διάφοροι παράγοντες συντελούν στη διόγκωσή του, ο κυριότερος όμως είναι η συνεχόμενη σύναψη δανείων μετά το 1923 μεταξύ των ελληνικών κυβερνήσεων και διαφόρων φορέων του εσωτερικού και του εξωτερικού. Καθώς με το πέρασμα του χρόνου η Ελλάδα «νοιικοκυρεύει» τα δημόσια οικονομικά της, ιδίως μετά το 1928 και τη νομισματική σταθεροποίηση, αποκτά ξανά την εμπιστοσύνη της ξένης κεφαλαιαγοράς και κατά συνέπεια τη δυνατότητα σύναψης

δανείων, την οποία θα χρησιμοποιήσει η ελληνική οικονομία προκειμένου να καλύπτει τα ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών.

Η εμμονή του Βενιζέλου στη διεκπεραίωση των μεγάλων παραγωγικών έργων, δείχνει τη βαθιά πίστη που ο ίδιος είχε, ότι τα συγκεκριμένα έργα αποτελούσαν την λύση στο φλέγον ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης. Ο τρόπος χρηματοδότησης τους, μέσω συνεχούς κρατικού δανεισμού, προϋπέθετε την ύπαρξη οικονομικής σταθερότητας, η οποία θα επέτρεπε τη συνέχιση της εισροής των ξένων κεφαλαίων, που απαιτούνταν για την κάλυψη των ελλειμμάτων του ισοζυγίου πληρωμών, η οποία με τη σειρά της θα επέτρεπε τη διατήρηση της νομισματικής σταθεροποίησης και κατ' επέκταση θα έδινε την δυνατότητα ισοσκέλισης του δημόσιου προϋπολογισμού. Ήδη όμως από τα μέσα του 1929 η δυνατότητα δανεισμού γίνεται όλο και πιο μικρή και μέχρι την άνοιξη του 1931 θα έχει εξαντληθεί τελείως¹³⁷.

Η υποτίμηση που υπέστη η δραχμή μετά την εγκατάλειψη της χρυσής βάσης έκαναν πολύ δυσχερέστερη την καταβολή των τοκοχρεολυσίων. Προκειμένου ο δημόσιος τομέας να προχωρήσει στην εξυπηρέτηση του εξωτερικού δημόσιου χρέους έπρεπε να προβεί σε μεγαλύτερη δαπάνη για την αγορά συναλλάγματος, κάνοντας την κήρυξη του χρεοστασίου αναπόφευκτη. Η κατά κεφαλήν επιβάρυνση του εξωτερικού χρέους ήταν στην Ελλάδα 43 \$, ενώ σε άλλες βαλκανικές χώρες ήταν αντίστοιχα 32 \$ στη Ρουμανία, 28 \$ στην Ουγγαρία, 27 \$ στη Γιουγκοσλαβία, 19 \$ στη Βουλγαρία, 14 \$ στην Πολωνία, 12 \$ στην Τσεχοσλοβακία¹³⁸.

Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1916-1939 το εμπορικό ισοζύγιο εμφανίζεται μόνιμα ελλειμματικό, καθώς κατά μέσο όρο οι εξαγωγές αποτελούν το 50% των εισαγωγών¹³⁹. Το εμπορικό ισοζύγιο επιδεινώνεται με την εισροή των προσφύγων στη χώρα και την απότομη αύξηση των αναγκών που αυτή προκάλεσε σε είδη διατροφής αλλά και στέγασης, παρά τη συμβολή τους στην αύξηση της εγχώριας παραγωγικής δραστηριότητας. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εισαγωγών αποτελούνταν από τρόφιμα των οποίων η ζήτηση δεν επηρεαζόταν από τις εισοδηματικές μεταβολές και ταυτόχρονα η μείωση των ελληνικών εξαγωγών δημιουργούσαν ένα μόνιμο έλλειμμα στο ισοζύγιο

¹³⁷ Κωστής Κ., ό.π., σ. 214-217

¹³⁸ "Τα πρώτα 50...", ό.π., σ. 44, και Βεργόπουλος Κ., ό.π., σ. 69

¹³⁹ Ψαλιδόπουλος Μ., ό.π., σ. 50

τρεχουσών συναλλαγών¹⁴⁰. Οι δαπάνες για την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους και για εισαγωγές παρέμεναν ανεπηρέαστες, και από την άλλη η μείωση εισπράξεων συναλλάγματος από τις εξαγωγές εξηγεί το έντονο πρόβλημα στο ισοζύγιο πληρωμών, το οποίο μεταφερόταν μέσω του νομισματικού συστήματος που ίσχυε στην οικονομία.

Η εμμονή του Βενιζέλου στην εκτέλεση και στην προσπάθεια αποπεράτωσης των μεγάλων παραγωγικών έργων, που στην πλειοψηφία τους ήταν γεωργικής χρήσης εξηγείται από το γεγονός πως το μεγαλύτερο ποσοστό των εισαγωγών ήταν είδη τροφίμων. Έτσι προχώρησε με απώτερο σκοπό την προσπάθεια μείωσης των εισαγωγών και την αντίστοιχη εκροή συναλλάγματος προκειμένου να αντιστραφεί η ελλειμματικότητα του ισοζυγίου πληρωμών.

3.2.6 Φορολογικό Καθεστώς

Η εξεταζόμενη περίοδος δεν αποτελεί εξαίρεση των τάσεων φορολόγησης που έχουν αρχίσει να ισχύουν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, καθώς οι έμμεσοι φόροι συνεχίζουν να αυξάνονται σε βάρος των άμεσων. Οι έμμεσοι φόροι την τριετία 1833 - 1835 αντιπροσωπεύουν το 29% των κρατικών εσόδων, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό την τριετία 1931 - 1933 εκτινάσσεται στο 82%. Σε όλη τη διάρκεια από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα έως και το τέλος εξεταζόμενης περιόδου, παρατηρούμε ότι οι άμεσοι φόροι μεταβάλλονται λιγότερο έντονα σε σχέση με τους έμμεσους. Η σχέση άμεσων και έμμεσων φόρων, από 1 προς 1,87 το 1920 ανέρχονται σε 1 προς 3,14 το 1927. Εναλλακτικά οι έμμεσοι φόροι το 1927 ήταν 18 φορές μεγαλύτεροι από τους αντίστοιχους του 1920¹⁴¹.

Παράλληλα παρατηρείται η έμφαση των κυβερνήσεων απέναντι στην ανάπτυξη της γεωργικής οικονομίας¹⁴². Η φορολόγηση των αγροτικών στρωμάτων συνεχώς

¹⁴⁰ Το πλεόνασμα των άδηλων πόρων- δηλαδή τα μεταναστευτικά εμβάσματα, τα έσοδα από την ελληνική ναυτιλία, καθώς και οι πρόσοδοι ελληνικών κεφαλαίων τοποθετημένων στο εξωτερικό- την ίδια περίοδο καλύπτουν μόλις το 12% έως το 15% του εμπορικού ελλείμματος της χώρας

¹⁴¹ Τα πρώτα 50...", ό.π., σ.44

¹⁴² Τραγάκης Γ.Ε., ό.π., σ. 1043

περιορίζεται (με την μείωση ή κατάργηση ολοένα και περισσότερων αγροτικών άμεσων φόρων) ενώ αντίθετη είναι η εξέλιξη της φορολογικής επιβάρυνσης κυρίως των αστικών στρωμάτων χαμηλού εισοδήματος. Η μείωση των εσόδων του κράτους από τους αγρότες αντισταθμίζεται με την αύξηση των έμμεσων φόρων. Η συνεχής άνοδος των έμμεσων φόρων επιβαρύνει αναλογικά περισσότερο τους μισθωτούς και τα χαμηλά εισοδήματα εν γένει σε σχέση με τα αστικά στρώματα υψηλών εισοδημάτων (που διαθέτουν και την δυνατότητα φοροδιαφυγής). Ταυτόχρονα ο φόρος μισθωτών υπηρεσιών αυξάνεται περισσότερο από κάθε άλλη κατηγορία άμεσου φόρου. Φόροι επί του κεφαλαίου όπως ο φόρος περιουσίας, κληρονομιών, οικοδομών υπάρχουν αλλά οι συντελεστές είτε είναι χαμηλοί είτε αναλογικοί. Παρατηρείται λοιπόν μια μετατόπιση της φορολογικής επιβάρυνσης, κυρίως μέσω της άμεσης φορολόγησης, από τους αγροτικούς πληθυσμούς στους αστικούς μικρών εισοδημάτων.¹⁴³

Στην περίοδο μεταξύ του 1920 και του 1927, οι τεράστιες δημόσιες δαπάνες αδυνατούσαν να καλυφθούν από τα δημόσια τακτικά έσοδα, παρά την μεγέθυνση τους. Η χαμηλή αναλογία άμεσων και έμμεσων φόρων στο σύνολο των δημόσιων εσόδων, θα ωθήσει στην έκδοση ακάλυπτου χαρτονομίσματος και σε δάνεια όπως είδαμε παραπάνω.

Το ζήτημα της φορολογίας για πρώτη φορά επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου (1928-1932) θα συζητηθεί κριτικά διερευνώντας την δυνατότητα χρησιμοποίησης των φόρων ως μέσω άσκησης οικονομικής πολιτικής. Για πρώτη φορά θα συζητηθούν έννοιες όπως «βαριά φορολογία» και κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις των έμμεσων φόρων¹⁴⁴. Ωστόσο παρά τη βελτίωση του φορολογικού συστήματος τη συγκεκριμένη περίοδο, η φορολογία δεν έπαψε να στηρίζεται στους έμμεσους φόρους, και στην ουσία συνεχίζει να είναι μέσο κάλυψης των ταμειακών αναγκών του κράτους. Επιπλέον η διατήρηση του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, ως προϋπόθεση απαραίτητη για την νομισματική σταθεροποίηση του 1928, αναγκάζει την κυβέρνηση να επιμένει στη διατήρηση της υπάρχουσας φορολογίας, δυσχεραίνοντας την κατάσταση διαβίωσης για τους πολίτες.

¹⁴³ Δερτιλής Γ.Β., ό.π., σ. 23 κ.ε.

¹⁴⁴ Κωστής Κ., ό.π., σ. 217

3.3 Η Πολιτική κατάσταση

Οι πολιτικοί της περιόδου χαρακτηριζόταν από έλλειψη αυτοπεποίθησης. Προσπάθειες που γινόταν από μέρους των κυβερνήσεων να εφαρμόσουν πολιτικές προκαλούσαν έντονες διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις που αρκετές φορές κατέληγαν και σε αιματοχυσίες. Η ηττοπάθεια των πολιτικών της περιόδου επέτρεπε σε αξιωματικούς του στρατού να καταλάβουν την εξουσία με πραξικόπημα, και από την άλλη ενθάρρυνε τη δυσπιστία του λαού απέναντι σε οτιδήποτε είχε σχέση με το ελληνικό κρατικό μηχανισμό¹⁴⁵. Στην Ελλάδα του μεσοπολέμου η απειλή πραξικοπήματος είναι πάντα υπαρκτή. Σε αυτό το πλαίσιο γίνεται εύκολα αντιληπτό πόσο σημαντικό πολιτικό παράγοντα αποτελεί ο στρατός. Και οι δύο κύριες αντιμαχόμενες παρατάξεις είχαν την δική τους στρατιωτική μερίδα και οι ίδιοι οι αξιωματικοί θεωρούσαν την ανάμειξη και την διασύνδεσή τους στην πολιτική ζωή ως παράγοντα ανέλιξης¹⁴⁶.

Το 1928 (19 Αυγούστου) κερδίζει τις εκλογές με τεράστια πλειοψηφία (61%)¹⁴⁷ και παραμένει στην εξουσία μια ολόκληρη τετραετία¹⁴⁸. Η θριαμβευτική του επιτυχία, την οποία ο ίδιος ονόμασε «κοινοβουλευτική δικτατορία»¹⁴⁹, αποδίδεται κυρίως στην κούραση του λαού από τα πραξικοπήματα, την ακυβερνησία και τις άγριες κομματικές διαμάχες, την προσωπικότητά του και τα αδιέξοδα οποιασδήποτε άλλης λύσης¹⁵⁰. Έτσι, με τις βουλευτικές εκλογές της 19 Αυγούστου 1928 ο Βενιζέλος καθίσταται κυβερνήτης της χώρας με ισχυρότατη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η ευρεία εκλογική του νίκη κατευνάζει τις πολώσεις που επανεμφανίζονται και δίνει την δυνατότητα στον Βενιζέλο να αφοσιωθεί στην πολιτική ανοικοδόμησης που είχε εγκαινιαστεί από τους προκατόχους του. Επανέρχεται τότε στη χώρα μία περίοδος ομαλών και κοινωνικών πολιτικών εξελίξεων. Οι αντιδράσεις για την επάνοδό του στην ενεργό πολιτική τερματίζονται με τις εκλογές αλλά και με τις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει αμέσως με την ανάληψη της

¹⁴⁵ Δαφνής Γ., ό.π., σ. 272

¹⁴⁶ Βερέμης Θ. (1983), ό.π., σ. 24

¹⁴⁷ Σβορώνος Ν. (1976), "Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας", μτφ. Ασδραχά Αικ., εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, σ. 126 – 127

¹⁴⁸ Σβορώνος Ν., ό.π., σ. 128

¹⁴⁹ Γρηγοριάδης Φ. (1972), "Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935", εκδόσεις «Κέδρη», Αθήνα, σ. 206

¹⁵⁰ Ανδρικόπουλου Γ. (1987), "Η δημοκρατία του μεσοπολέμου 1922-1936", εκδόσεις «Φυτράκης», Αθήνα, σ. 40 κ.ε.

εξουσίας για την επίλυση θεμάτων που αφορούσαν την Ελλάδα με τις γειτονικές χώρες, υπογράφοντας σύμφωνα φιλίας, και τον διακανονισμό των ελληνικών χρεών με τις κυβερνήσεις ξένων κρατών, αλλά και τη σύναψη δανείων παραγωγικού χαρακτήρα¹⁵¹.

Αυτή η πραγματικότητα επιτρέπει στην ισχυρή προσωπικότητα του Βενιζέλου, να εμφανιστεί ως ο πολιτικός ηγέτης που είναι σε θέση να διατηρήσει τη συνοχή της αστικής διαχείρισης του κρατικού μηχανισμού. Η επανεμφάνισή του στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας είναι καταλυτική¹⁵², κάλυψε ένα τεράστιο πολιτικό κενό. Το κενό που είχε δημιουργήσει η απαξίωση των πολιτειακών και πολιτικών θεσμών, οι συνεχείς επεμβάσεις των στρατιωτικών και τα μόνιμα πολιτικά αδιέξοδα. Ο Βενιζέλος συνέβαλε αποφασιστικά στην παγίωση της προεδρικής δημοκρατίας αλλά και των κοινοβουλευτικών θεσμών. Κάλυψε το κενό αυτό και προσέφερε χρήσιμες υπηρεσίες στη χώρα του και το λαό¹⁵³.

Η στάση του απέναντι στην αντιπολίτευση ήταν διαλλακτική και ιδιαίτερα έναντι του Λαϊκού Κόμματος, με το οποίο επιδίωξε τη συνεργασία, ενδίδοντας πολλές φορές σε υπερβολικές απαιτήσεις, με στόχο να εξομαλύνει τις παλιές αντιθέσεις¹⁵⁴.

Ως Πρόεδρο της Δημοκρατίας, μετά την παραίτηση του Κουντουριώτη υποστήριξε, μεταξύ των Καφαντάρη και Ζαΐμη, τον δεύτερο, ο οποίος ανέλαβε το προεδρικό του αξίωμα στις 15 Οκτωβρίου του 1929. Η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε να αντιμετωπίσει σοβαρά εσωτερικά και εξωτερικά ζητήματα. Το σπουδαιότερο εσωτερικό πρόβλημα, το οποίο είχε χαρακτήρα εθνικού ζητήματος, ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων και σπουδαιότερο εξωτερικό ζήτημα ήταν οι διαφορές με την Τουρκική Δημοκρατία, οι οποίες προήλθαν από το προσφυγικό ζήτημα. Η συνθήκη της Λοζάνης, η οποία τακτοποιούσε σε ένα βαθμό τα ζητήματα των προσφύγων και τις διαφορές μεταξύ των δύο χωρών, δυσaráεστησε τους πρόσφυγες, οι οποίοι αν και υποστήριζαν τον Βενιζέλο στις εκλογές, θεώρησαν τη συμφωνία ως «έγκλημα κατά του έθνους», με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων να στραφούν εναντίον του¹⁵⁵. Η

¹⁵¹ Παπαρρηγοπούλου Κ. (1930), "Ιστορία του ελληνικού έθνους", 8η έκδ., μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επι τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης, υπό Παύλου Καρολίδου εκδόσεις «Ελευθερουδάκης», Εν Αθήναις, σ. 418 κ.ε.

¹⁵² Ρήγος, Α. (1995), "Τα κρίσιμα χρόνια 1922 – 1935", τόμ. 1, εκδόσεις «Παπαζήσης», Αθήνα, σ. 205

¹⁵³ Ανδρικόπουλου Γ., ό.π., σ. 37 κ.ε.

¹⁵⁴ Παπαρρηγοπούλου Κ., ό.π., σ. 419 κ.ε.

¹⁵⁵ Παπαρηγόπουλος, ό.π., σ. 420 κ.ε.

δυσαρέσκειά τους αυτή εκδηλώνεται με την οργάνωση ενός αντιβενιζελικού συλλαλητηρίου στις 22 Ιουνίου του 1929.

Το ζήτημα που τελείωνε με τη συνθήκη της Λοζάνης, ήταν το ζήτημα της Μεγάλης Ιδέας. Έπρεπε πλέον η Ελλάδα πολιτικά να λείι – φέρεται και να σκέπτεται διαφορετικά, η Ελλάδα δεν έχει «Μεγάλη Ιδέα» και αυτό το διακήρυξε ο Βενιζέλος κρίνοντας και βλέποντας τα πράγματα από μια πραγματικότητα η οποία είχε δημιουργηθεί και είχε αλλάξει τα πολιτικά δεδομένα¹⁵⁶. Οι πρόσφυγες υποδέχτηκαν την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου με αγανάκτηση και απογοήτευση. Αιτία, κατά τον Mazower¹⁵⁷, ήταν και η συνειδητοποίηση πως έπρεπε πλέον να παραιτηθούν από κάθε ελπίδα επιστροφής στις προηγούμενες πατρίδες τους. Η ευημερία της Ελλάδας εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη συνειδητοποίηση αυτή, όπως θα φανεί και από την συμβολή των προσφυγικών πληθυσμών στην αναπτυξιακή τροχιά της χώρας για πολλές δεκαετίες αργότερα.

Η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας είχε λήξει με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η απώλεια της Μ. Ασίας, οι γενικές οικονομικές και πολιτικές συνθήκες στην Ευρώπη μετά τον πόλεμο, είχαν ανατρέψει τη βάση της μέχρι το 1920 εξωτερικής πολιτικής και δεν ήταν δυνατό μετά τη συνθήκη της Λοζάνης η συνέχισή της. Η δημιουργηθείσα νέα κατάσταση, η οποία είχε οδηγήσει την Ελλάδα σε κατάσταση πλήρους διεθνούς απομόνωσης, απαιτούσε μια εντελώς διαφορετική εξωτερική πολιτική, η οποία θα εξασφάλιζε στη χώρα μεγάλης διάρκειας εξωτερική ειρήνη, με πλήρη αποκατάσταση των σχέσεων με τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία, την Αλβανία και την καθιέρωση σχέσεων ειλικρινούς φιλίας με την Ιταλία και την Τουρκία. Επιπλέον η κατάσταση αυτή στερούσε την Ελλάδα από τη δυνατότητα να υποστηρίζει ακόμη και τις πιο δίκαιες διεθνείς αξιώσεις της, οικονομικές ή πολιτικές, πράγμα που την καθιστούσε ανίσχυρη σε κάθε διεθνή πίεση και κινδύνευε έτσι η ασφάλειά της και η εδαφική της ακεραιότητα¹⁵⁸.

Στα πλαίσια αυτής της νέας εξωτερικής πολιτικής ο Βενιζέλος προχώρησε ταχύτατα στην υλοποίηση αυτού του ειρηνικού του προγράμματος και υπέγραψε τρία

¹⁵⁶ Παραρρηγόπουλος. ό.π., σ. 419 κ.ε.

¹⁵⁷ Mazower M. (2002), ό.π., σ. 178 κ.ε.

¹⁵⁸ Μιχαλακέας Τ. (1964), "Ιστορική σύνθεση (1917-1922) – Βίβλος Ελευθερίου Βενιζέλου - Η ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος", Ιστορικά Εκδόσεις, Αθήνα, σ. 518 κ.ε.

σημαντικά σύμφωνα: την Ελληνο - ιταλική συμφωνία, την Ελληνο - γιουγκοσλαβική συμφωνία και την Ελληνο - τουρκική φιλία¹⁵⁹.

«Όσον αφορά τας σχέσεις μας προς τους γείτονάς μας, επιθυμώ να επαναλάβω..... ότι η Ελλάδα αποδέχεται ειλικρινώς και ανεπιφυλάκτως τας συνθήκας της ειρήνης, δια των οποίων ετερματίσθει ο μεγάλος πόλεμος. Επιθυμούμεν να εξασφαλίσωμεν με την δημοκρατικήν Τουρκίαν σχέσεις όσον το δυνατόν φιλικάς»¹⁶⁰.

Στο μέλλον οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας προσλαμβάνουν έναν χαρακτήρα καλών γειτονικών σχέσεων, άσχετο με το Ανατολικό Ζήτημα, με πολλές ελπίδες για φιλικές σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών.

Η οριστική τακτοποίηση των προβλημάτων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, θεωρήθηκε η «ογκωδεστέρα υπηρεσία» την οποία προσέφερε η κυβέρνηση Βενιζέλου στη Χώρα, έδινε αποφασιστική στροφή στην ανατολική πολιτική της Ελλάδας¹⁶¹. Έληξαν οι εκκρεμότητες των ελληνοτουρκικών σχέσεων και επιτεύχθηκε μετά από πέντε αιώνες «η πρώτη οριστική ελληνοτουρκική συμφιλίωση»¹⁶².

Η Ελλάδα με τη σύναψη της ελληνοτουρκικής φιλίας έλυσε το πρόβλημα της ασφάλειάς της και μπορούσε ανενόχλητα πλέον να ασχοληθεί και να συνεχίσει το έργο της εσωτερικής οργάνωσης και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Κεφαλαιώδους σημασίας για την ασφάλεια αλλά και την ανάπτυξη της Ελλάδας είναι επίσης και οι συμφωνίες με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία.

Η πολιτική αυτή ήταν καθαρώς ειρηνική, μια πολιτική η οποία δεν είχε σημασία μόνο για την ασφάλεια και τη σταθερότητα, αλλά και την οικονομική ανάπτυξη, αφού επέτρεψε μειώσεις στρατιωτικών δαπανών ύψους 547.000.000 δραχμών ετησίως. Κατά την τετραετία που κυβέρνησε ο Βενιζέλος η συνολική οικονομία, από τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών, ανήλθε στο ποσό των 2.118.000.000 δραχμών¹⁶³. Καταλαβαίνει κανείς ποια ήταν μακροπρόθεσμα τα αποτελέσματα στη θέση της χώρας, την ανάπτυξη και την οικονομία. Το πολιτικό κόστος των κινήσεων του Βενιζέλου ήταν πολύ υψηλό, καθώς οι υπαρχηγοί του κόμματός του άρχισαν να αμφισβητούν τον τρόπο που διοικούσε το κόμμα του, ενώ παράλληλα έχασε τη σημαντική υποστήριξη των προσφύγων μετά την

¹⁵⁹ Μιχαλακέα Τ., ό.π., σ. 523 κ.ε.

¹⁶⁰ Λόγος Θεσσαλονίκης, 22 Ιουλίου 1928.

¹⁶¹ Μιχαλακέα Τ., ό.π., σ.536 κ.ε.

¹⁶² Μιχαλακέα Τ., ό.π., σ. 531 κ.ε.

¹⁶³ Μιχαλακέα Τ., ό.π., σ. 539.

προσέγγιση με την Τουρκία, δυσαρέσκεια που οι πολιτικοί αντίπαλοί του και οι προσφυγοπατέρες εκμεταλλευτήκαν στο έπακρο¹⁶⁴.

Η «ειρηνική τετραετία» του Βενιζέλου το 1928-1932 παρά τα όποια σφάλματα, μπορεί να χαρακτηριστεί από την ύπαρξη συγκεκριμένης πολιτικής και την ισχυρή βούληση για την εφαρμογή της. Μάλιστα στην εφαρμογή της συνέχισε την προσπάθεια που είχαν ξεκινήσει οι προκάτοχοί του, πράγμα σπάνιο για την πολιτική πρακτική της εποχής. Αντίθετα οι διάδοχοι του Λαϊκού Κόμματος που ανέλαβαν την πρωθυπουργία μετά το 1932 μπορούν να χαρακτηρισθούν από τη γενικότητα των πολιτικών τους στόχων και την απουσία συγκεκριμένου πολιτικού προγράμματος¹⁶⁵.

3.4 Η Κοινωνική κατάσταση

Το 1922 ο μύθος της Μεγάλης Ιδέας συντρίβεται και ο «νεοελληνικός σχηματισμός»¹⁶⁶ ανατρέπεται (μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή), ενώ ο διαμορφούμενος «κοινωνικός σχηματισμός» για πρώτη φορά περιορίζεται μέσα σε συγκεκριμένα γεωγραφικά και οικονομικά όρια ενώ ο πολιτικός κόσμος συνεχίζει να πολώνεται ανάμεσα στους δύο «πολιτικούς κόσμους» που δημιούργησε η δεκαετία του «Εθνικού διχασμού»¹⁶⁷.

Οι εξελίξεις που ακολούθησαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ειδικότερα με την είσοδο στην Ελλάδα ενός εκατομμυρίου προσφύγων (από τους οποίους το μεγαλύτερο μέρος ήταν ακτήμονες), η αποστράτευση πολλών δεκάδων χιλιάδων στρατιωτικών, ο πληθωρισμός, η εξαθλίωση των οικονομικά ασθενέστερων, δημιούργησαν μια νέα κατάσταση αλλά και κοινωνική πραγματικότητα, πολύ διαφορετική από αυτή της προηγούμενης περιόδου, η οποία θα επηρεασθεί επίσης από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929. Για να γίνει κατανοητή αυτή η πραγματικότητα, προϋποθέτει μια προσέγγιση και μια περιγραφή του τρόπου που οι

¹⁶⁴ Mazower M. (2002), ό.π., σ. 178

¹⁶⁵ Mazower M. (2002), ό.π., σ. 51

¹⁶⁶ Ρήγος Α (1995), ό.π., σ. 133

¹⁶⁷ Ρήγος Α. (1995), ό.π., σ. 123

διάφορες κοινωνικές ομάδες εμφανίζονται αυτή τη χρονική περίοδο, που δρουν, συμπλέκονται και εξελίσσονται. Απαιτεί επίσης και σύνδεση με την προηγούμενη ιστορική περίοδο. Μια τέτοια όμως περιγραφή και ανάλυση της κοινωνικής κατάστασης της περιόδου που εξετάζουμε σε βάθος είναι ένα θέμα πολύ σύνθετο και μπορεί να μας πάει αρκετά μακριά από το αντικείμενο της εργασίας μας.

Επειδή όμως μια μεταρρύθμιση είναι πάντα αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών, θεωρούμε απαραίτητο να επιχειρήσουμε τουλάχιστον μια σύντομη παρουσίασή της, χωρίς ωστόσο να εξαντλούμε την ανάλυση των χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας της εποχής του Μεσοπολέμου. Θα επιχειρήσουμε απλά να αποδεσμεύσουμε από τον πλούτο του διαθέσιμου υλικού ορισμένα μόνο χαρακτηριστικά που μας εισάγουν στο γενικό κλίμα της εποχής στο οποίο έδρασαν ο αστικός, ο αγροτικός και ο εργατικός κόσμος. Σε αυτά τα πλαίσια επιχειρούμε μια σύντομη παρουσίαση της κατάστασης της ελληνικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

3.4.1 Ο αγροτικός κόσμος

Στη μεσοπολεμική περίοδο, που μας ενδιαφέρει, ο αγροτικός κόσμος, παρά τη δυναμική εμφάνιση των μηχανισμών παγκόσμιας αγοράς εξακολουθεί καθ' όλη την παραπάνω περίοδο να αποτελεί την περισσότερο πολυάριθμη τάξη της χώρας. Παραπάνω από το 60% περίπου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας απασχολείται στον αγροτικό τομέα¹⁶⁸. Κατά συνέπεια, ο πρωτογενής τομέας παραγωγής αποτελεί σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το βασικό κλάδο παραγωγής και απασχόλησης της ελληνικής οικονομίας και του εργατικού δυναμικού της.

Οι κυρίαρχες μορφές παραγωγής στην ελληνική ύπαιθρο ήταν μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα η μεγάλη ιδιοκτησία, η οποία αξιοποιείται από τους άμεσους παραγωγούς και του επίμορτου καλλιεργητή, και ο μικρός κλήρος¹⁶⁹. Τον 19^ο αιώνα η γεωργική οικονομία ήταν υποανάπτυκτη. Οι καλλιέργειες ήταν εκτατικές με μικρό κλήρο, ενώ τα μεγάλα κτήματα καλλιεργούνταν με τη μέθοδο της επιστασίας και της

¹⁶⁸ Φράγκος Δ. (1980), "Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας, ΚΕΠΕ, Αθήνα, σ. 40

¹⁶⁹ Τσουκαλάς, Κ. (1977), ό.π., σ. 71 κ.ε

μίσθωσης όπου το φορολογικό σύστημα ήταν επαχθέστατο¹⁷⁰. Στον σαφή διαχωρισμό αυτών των δύο μορφών παραγωγικών σχέσεων συνετέλεσαν οι ιστορικές συνθήκες. Η μεγάλη ιδιοκτησία αποτελούσε εξαίρεση μέσα στο αγροτικό σύστημα της Ελλάδας και βρίσκονταν συγκεντρωμένη σε καθορισμένες περιοχές (Αττική, τη Φθιώτιδα, την Εύβοια, Θεσσαλία και την Άρτα). Ακολουθεί η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση κατά την οποία διανέμονται οι εθνικές γαίες αλλά οι μεγάλες ιδιοκτησίες της Άρτας και της Θεσσαλίας που προσαρτίζονται στο κράτος εκείνη την περίοδο παραμένουν ακέραιες.¹⁷¹ Την εύφορη θεσσαλική πεδιάδα εκμεταλλεύεται μια μικρή ομάδα πλουσίων Ελλήνων της διασποράς η οποία βρέθηκε νομικά να κατέχει την ιδιοκτησία. Η ληστρική εκμετάλλευση του κάμπου και των κατοίκων της Θεσσαλίας οδήγησε σε κοινωνικούς αγώνες για αναδιανομή της γης.

Η επόμενη αγροτική μεταρρύθμιση που πραγματοποιήθηκε μετά το 1923 διένεμε σχεδόν όλες τις μεγάλες ιδιοκτησίες που υπήρχαν έως τότε στη χώρα (στο διάστημα από 1923 – 1938 διανεμήθηκαν πάνω από 17.000.000 στρέμματα μεγάλης ιδιοκτησίας). Τη βασική συνιστώσα την περίοδο που εξετάζουμε αποτελούν κυρίως μικροϊδιοκτήτες, ακτήμονες και κολίγοι, με εξαίρεση το αγροτικό πρόβλημα στις πεδινές περιοχές της Άρτας και της Θεσσαλίας.

Μεταξύ μικροϊδιοκτητών και ακτημόνων υπάρχουν οι διαφοροποιήσεις σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο και οι οποίες επηρεάζονται και εντείνονται επίσης από τη διαρκή κρατική παρεμβατικότητα και την άναρχη εισβολή στον αγροτικό χώρο των μηχανισμών της παγκόσμιας αγοράς¹⁷². Έντονες επίσης διαφοροποιήσεις παρουσιάζονται και ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες μικροϊδιοκτητών - παραγωγών, διαφοροποιήσεις οι οποίες έχουν σχέση τόσο με την έκταση της καλλιεργούμενης γης όσο και με το είδος της καλλιέργειας και με τις παράλληλες κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Η τεράστια καταστροφή, η πίεση για αποκατάσταση - εγκατάσταση των χιλιάδων προσφυγικών οικογενειών και η επανένταξη στην παραγωγή χιλιάδων πολεμιστών, απαιτούν από την κυβέρνηση Βενιζέλου να προχωρήσει η ολοκλήρωση της αγροτικής

¹⁷⁰ Τραγάκης Γ. Ε., ό.π., σ. 1000

¹⁷¹ Μπουρνόβα Ε. Προγουλάκης Γ., ό.π., σ. 45

¹⁷² Τσουκαλάς, Κ. (1977), ό.π., σ. 85 – 96

μεταρρύθμισης, που είχε εξαγγείλει από το 1917 η κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας. Οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις προκειμένου να αποκατασταθούν οι πρόσφυγες στράφηκαν κυρίως προς τη φθηνότερη αγροτική τύπου αποκατάσταση. Η κρατική πολιτική δηλαδή που ακολουθήθηκε, με την παραχώρηση στην πλειοψηφία των περιπτώσεων γης, στέγης και εργαλείων, ώθησε τις μάζες των προσφύγων προς την αγροτική παραγωγή¹⁷³.

Οι πρόσφυγες οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν στην μεγάλη τους πλειοψηφία αγροτικής προέλευσης εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Δυτ. Μακεδονία, Δυτ. Θράκη και Θεσσαλία. Η εγκατάστασή τους στις ιδιοκτησίες τους έγινε με όρους φαινομενικά διαφορετικούς από τους γηγενείς, δηλαδή συνοδεύονταν και με τα αναγκαία οικονομικά και τεχνικά μέσα. Αυτό μαζί με τη διαφορετική νοοτροπία αλλά και την τεχνική στην εκμετάλλευση της γης εντείνει τις αντιθέσεις οι οποίες πολλές φορές αποκτούν την περίοδο αυτή μεγάλη ένταση¹⁷⁴.

Η αγροτική μεταρρύθμιση, η πιο ριζοσπαστική μεταρρύθμιση σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, δεν ανταποκρίνεται όμως στις προσδοκίες των αγροτών. Οι οικονομικοί όροι είναι δυσβάστακτοι για τους νέους ιδιοκτήτες¹⁷⁵ χωρίς καμιά οικονομική και αγροτική βοήθεια υποδομής, χρεωμένοι στο Ελληνικό Δημόσιο και στις Τράπεζες με χρέη που συνεχώς αυξάνουν. Κλήροι ασύμφοροι μικρής ιδιοκτησίας¹⁷⁶, διεσπαρμένοι σε διάφορα σημεία και χωρίς καμιά προστασία. Η αγροτική μεταρρύθμιση, σε συνδυασμό με το κληρονομικό δίκαιο, διαίρεσε παραπέρα την έγγαιο ιδιοκτησία, δημιουργώντας συνθήκες μικρής και κατακερματισμένης ιδιοκτησίας¹⁷⁷. Οι συνθήκες είναι αρνητικές και το αγροτικό κατά κεφαλήν εισόδημα μειώνεται διαρκώς μη

¹⁷³ Δρίτσα Μ. (1989), "Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση", στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του», επιμ. Βερεμής Θ., εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα, σ. 43

¹⁷⁴ Το μεγαλύτερο μέρος των απαλλοτριώσεων της αγροτικής μεταρρύθμισης έγιναν τα έτη 1923 και 1925. Εξαιτίας του έντονου πληθωρισμού οι ιδιοκτήτες των εκτάσεων που απαλλοτριώθηκαν, υπολογίζοντας σε προπολεμικές δραχμές την αξία των αποζημιώσεων επί της γης, επωμίστηκαν στην ουσία το κόστος της μεταρρύθμισης, και αντέδρασαν έντονα αναπτύσσοντας παράλληλα εχθρικά αισθήματα απέναντι στους πρόσφυγες αποκαλώντας τους "...ως «Τουρκόσπορους» και επιδρομείς κατά της Παλαιάς Ελλάδας...", χαρακτηρισμός που θα χρησιμοποιηθεί αργότερα και για τους Κρήτες και τους εν γένει Βενιζελικούς οπαδούς. Mazower Μ. (2002), ό.π., σ. 109, επίσης Χουμανίδης Λ. Θ. (1990), ό.π., τόμ. Β, σ. 344

¹⁷⁵ Βεργόπουλος Κ. (1975), "Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας", εκδόσεις «Εξάντας», Αθήνα, σ. 155

¹⁷⁶ Ευελπίδης Χ. (1944), "Η γεωργία της Ελλάδος – Οικονομική και Κοινωνική Άποψις", εκδόσεις «Ο λόγος», Αθήνα, σ. 25

¹⁷⁷ Κωστής Κ., "Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη", σ. 152, στο «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», επίσης στο Γριτσόπουλος Ε. (1972), "Η ιστορία της γεωργικής στατιστικής της Ελλάδος", σ. 228, στο «Στατιστικές Μελέτες 1821 – 1971», ΕΚΚΕ, Αθήνα 1972

επαρκώντας πολλές φορές ούτε για την επιβίωσή τους¹⁷⁸. Την ίδια περίοδο οι δυνατότητες μετανάστευσης στο εξωτερικό είναι ανύπαρκτες, γεγονός που οδηγεί στην εσωτερική μετανάστευση προς τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, τα οποία αναπτύσσονται ραγδαία και άναρχα¹⁷⁹.

Βασική επιδίωξη της αναδιανομής της γης είναι η άμεση αύξηση της αγροτικής παραγωγής και ταυτόχρονα η αύξηση των κρατικών εσόδων με τη φορολογία των ιδιοκτητών και των προϊόντων¹⁸⁰ και μέσα από τη διαδικασία αυτή τη μεταφορά αξιών από το γεωργικό τομέα παραγωγής στον βιομηχανικό με παράλληλη μείωση των εισαγωγών για την εξοικονόμηση συναλλάγματος. Για την επίτευξη των στόχων αυτών η κυβέρνηση Βενιζέλου προωθεί μια σειρά από μέτρα παρέμβασης¹⁸¹, εισάγει τιμές ασφάλειας για τα γεωργικά προϊόντα, αυξάνει τους εισαγωγικούς δασμούς και θεσπίζει μέτρα συγκέντρωσης σιταριού. Ταυτόχρονα προχωράει στην ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας¹⁸², διευκολύνοντας την δημιουργία αγροτικών συνεταιρισμών που χορηγούσαν δάνεια με σχετικά ευνοϊκούς όρους στα μέλη τους, και προώθησε τεράστια εγγειοβελτιωτικά έργα¹⁸³. Επίσης λαμβάνονται μέτρα κατά της τοκογλυφίας¹⁸⁴ της εγκατάλειψης γης από τους αγρότες και ιδρύεται αυτόνομο Υπουργείο Γεωργίας, καθώς μέχρι τη στιγμή εκείνη το υπουργείο εθνικής οικονομίας ασχολούνταν με τις υποθέσεις της γεωργίας¹⁸⁵.

Η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών την εποχή αυτή βρίσκεται αντιμέτωπη με έναν κρατικό μηχανισμό ο οποίος συνέχιζε να προάγει τις πελατειακές σχέσεις και να αποτελεί την εγγύηση της ιδιοκτησίας γης, που η ίδια είχε παραχωρήσει. Με την κατασκευή των μεγάλων έργων γεωργικής υποδομής που σχεδιάζει και προωθεί η κυβέρνηση Βενιζέλου (με στόχο την αύξηση της αγροτικής παραγωγής), την ίδρυση αγροτικών συνεταιρισμών, την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας (φορέα της αγροτικής πίστης), τα αγροτικά δάνεια και τα προστατευτικά μέτρα υπέρ των αγροτών επιδιώκεται να βελτιωθεί η οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση.

¹⁷⁸ Ευελπίδης, Χ. (1944), ό.π., σ. 26

¹⁷⁹ Ευελπίδης, Χ. (1950), "Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδος", Αθήνα, σ. 80 κ.ε.

¹⁸⁰ Σιδέρης Α. (1932), "Η γεωργική φορολογία", Αθήνα, σ. 66 κ.ε.

¹⁸¹ Στεφανίδης Δ. (1947), "Εισαγωγή εις την αγροτικήν πολιτικήν", Αθήνα, σ.93 κ.ε.

¹⁸² Ψαλιδόπουλος Μ. (1989), ό.π., σ. 87

¹⁸³ Στεφανίδης Δ., ό.π., 206

¹⁸⁴ Μπούρνοβα Ε. – Προγουλάκης Γ., ό.π., σ. 87

¹⁸⁵ Χουμανίδης Λ. Θ. (1990), τ. Β', σ. 332

3.4.2 Εργατική τάξη

Στα πλαίσια της εξέλιξης κοινωνικών στρωμάτων και ομάδων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ενδεικτική είναι η εργατική τάξη, όχι πολυάριθμη, όμως αρκετά σημαντική από την άποψη της οργάνωσής της. Ο τρόπος με τον οποίο ήταν οργανωμένη η παραγωγική δομή της Ελλάδας δεν ώθησε στην δημιουργία ισχυρού συνδικαλιστικού κινήματος. Η έλλειψη βαριάς βιομηχανίας, μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η μικροαστική χροιά των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων αποτέλεσαν τροχοπέδη για την συνείδηση της εργατικής τάξης. Την ίδια περίοδο υπάρχουν συνδικαλιστικές οργανώσεις με πάνω από 100.000 μέλη¹⁸⁶, όμως ο αριθμός των οργανώσεων είναι πολύ μεγάλος σε σχέση με τον αριθμό των μελών με αποτέλεσμα την ανομοιογένεια των αιτημάτων και τις εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ μελών και οργανώσεων. Όλα τα παραπάνω επιδρούσαν αρνητικά στην αποτελεσματικότητά τους και στην ενσωμάτωση των εργατικών αιτημάτων στο πολιτικό σύστημα.

Το 1920 σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής από το σύνολο του ενεργού εργατικού πληθυσμού το 70,5% απασχολείται στη βιομηχανία και είναι εξαρτώμενοι εργάτες, ενώ το 23,5% ανεξάρτητοι επαγγελματίες. Το 1928 το ποσό των εξαρτωμένων εργατών, σύμφωνα με την απογραφή, περιορίζεται στο 55%, δηλαδή μειώνεται, ενώ το ποσοστό των ανεξάρτητων επαγγελματιών αυξάνεται και ανέρχεται στο 28%. Παράλληλα σύμφωνα με την βιομηχανική απογραφή του 1930¹⁸⁷ σε κάθε βιομηχανική επιχείρηση αντιστοιχούν κατά μέσο όρο μόλις 2,71 μισθωτοί. Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι το 1930 επικρατεί ο μικροεπαγγελματισμός ενώ σε σχέση με το 1920 παρατηρείται επιπλέον μία υποχώρηση των βιομηχανικών εργατών προς όφελος των μικροεπαγγελματιών.

¹⁸⁶ Mazower M. (2002), σ. 54-55

¹⁸⁷ "Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτεμβρίου του 1930", (χ.ε.), Αθήναι

Παράλληλα αυξάνεται στην αγορά εργασίας η συμμετοχή της γυναίκας εξαιτίας των δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται (υφαντουργία, ταπητουργία, τρόφιμα κ.α.)¹⁸⁸. αλλά σε πολύ μεγάλο βαθμό και των νεαρών αγοριών λόγω της εισροής των προσφύγων¹⁸⁹. Η εισροή των προσφύγων συμπιέζει τα εργατικά ημερομίσθια προς τα κάτω. Η συγκράτηση των φτηνών εργατικών μισθών, αλλά και η υπερεργασία αποτελούν θετικό παράγοντα για τον βιομηχανικό τομέα¹⁹⁰. Αυξάνεται δηλαδή, η ζήτηση ανειδίκευτου και φτηνού εργατικού δυναμικού με περιορισμένη εκπαίδευση και μειωμένη παραγωγικότητα. Όσον αφορά το προσφυγικό εργατικό δυναμικό, εάν αναλογιστεί κανείς ότι στην πλειοψηφία του αποτελούνταν από γυναίκες και παιδιά, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται κυρίως για ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης είναι, να αυξηθεί η ζήτηση των γυναικών στην αγορά εργασίας και ο δείκτης συμμετοχής της στο συνολικό αριθμό των απασχολούμενων, δηλαδή του ενεργού εργατικού πληθυσμού, να ανεβαίνει.

Σύμφωνα με την βιομηχανική απογραφή του 1920¹⁹¹ από τα άτομα που έχουν δηλωθεί ως εργάτες το 78,95% είναι άνδρες, ενώ το 21,05% γυναίκες. Οι άνδρες νέοι έως 18 ετών αποτελούν το 16,99% του εργατικού δυναμικού ενώ οι νέες έως 18 ετών το 8,96% αντίστοιχα. Τα αντίστοιχα μεγέθη σύμφωνα με την βιομηχανική απογραφή του 1930¹⁹² διαμορφώνονται ως εξής από το σύνολο των ατόμων που έχουν δηλωθεί ως εργάτες το 74,16% είναι άνδρες, ενώ το 25,84% είναι γυναίκες. Το 18,59% του ανδρικού εργατικού δυναμικού είναι ηλικίας κάτω των 18 ετών ενώ το αντίστοιχο μέγεθος είναι 11,89% για τις γυναίκες. Ενώ σε απόλυτους αριθμούς ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών στην βιομηχανία το 1920 είναι 20.615 ενώ ο αντίστοιχος αριθμός το 1930 αυξάνεται σε 56.224. Ενώ σύμφωνα με την απογραφή του 1928 το 31,5% του ενεργού προσφυγικού πληθυσμού που απασχολούσε η βιομηχανία ήταν γυναίκες.

Αυτό που επίσης επηρεάζει τη φύση της εργατικής τάξης είναι οι οικονομικές μονάδες και το μέγεθός τους. Το 1920 το 58,2% των εργαζομένων απασχολούνταν σε καταστήματα που απασχολούσαν 1-5 άτομα. Τα καταστήματα που απασχολούσαν 1 -5

¹⁸⁸ Χατζηιωσήφ Χ., σ. 103

¹⁸⁹ Ρηγίνος Μ., σ. 180

¹⁹⁰ Χατζηιωσήφ Χ., σ. 101

¹⁹¹ "Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων (1920)", Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1926

¹⁹² "Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών...1930", ό.π.

άτομα αποτελούσαν την συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων αντιστοιχώντας στο 91,9% των οικονομικών μονάδων. Ουσιαστικά επρόκειτο για μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις ή εργαστήρια, όπου οι αντιθέσεις μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών αμβλύνονταν λόγω των προσωπικών ή συγγενικών σχέσεων αλλά και το άγχος της ανεργίας, χάρις στο οποίο γίνονταν επιρρεπείς τόσο σε οικονομικές προοπτικές και απαιτήσεις. Το 1928 απασχολούνταν στη βιομηχανία 429.831 εργαζόμενοι από αυτούς μόνο το 56,3% ήταν εξαρτημένοι εργάτες, το υπόλοιπο 6,8% ήταν εργοδότες που απασχολούσαν μέλη των οικογενειών τους και το 65% ήταν ανεξάρτητοι επαγγελματίες. Δηλαδή, μόνο το 6,8% του ενεργού πληθυσμού απασχολούνται ως υπάλληλοι και ως εργάτες και το ποσοστό αυτό είναι πολύ μικρό σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού της χώρας. Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία των βιομηχανικών απογραφών του 1920 και του 1930, το 1920 κάθε βιομηχανική επιχείρηση κατά μέσο όρο απασχολεί 3,01 μισθωτούς ενώ το αντίστοιχο ποσοστό το 1930 μειώνεται σε 2,71. Η εξέλιξη αυτή μας πληροφορεί πως, μέσα στο διάστημα της εν λόγω δεκαετίας έχουν ιδρυθεί πλήθος μικρών βιοτεχνιών.

Τα συγκριτικά αυτά στοιχεία των απογραφών του 1920 και 1928 δεν μας αποκαλύπτουν σίγουρα κάποια ειδυλλιακή εικόνα της ελληνικής κοινωνίας. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες ήταν πολλαπλές, πολυδιάστατες και σε πολλά επίπεδα. Γιατί το κράτος εξακολουθεί να είναι παντού παρόν, γραφειοκρατικό και διογκωμένο, η ρευστότητα εξακολουθεί να χαρακτηρίζει τα πράγματα και τα κόμματα βασισμένα σε πολιτικές πελατείες συγκρούονταν γύρω από διάφορους πολιτικούς.

Σημαντικά εξωτερικά γεγονότα, όπως η Ρωσική Επανάσταση ήταν φυσικό να επηρεάσει το εργατικό κίνημα και στην Ελλάδα και να δώσει ελπίδες στις κυριαρχούμενες τάξεις, όμως οι λύσεις που δόθηκαν μακροπρόθεσμα ενίσχυσαν κυρίως τα μικροαστικά στρώματα¹⁹³. Τα διλήμματα που τίθενται είναι πολλά και σοβαρά. Στο κλίμα της περιόδου φαίνεται να επικρατούσε ανασφάλεια, φόβος και μεγάλη απογοήτευση, καταστάσεις που εύκολα μπορούσαν να μετατραπούν και να γίνουν εκρηκτικές. Παρ' όλα αυτά δεν προωθούνται μεταρρυθμίσεις, όπως συμβαίνει με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά μέτρα κατασταλτικά για τα λαϊκά στρώματα και ενίσχυση των

¹⁹³ Δρίτσα Μ. (1990), ό.π., σ. 63 κ.ε.

μικροαστών μέσα από διαδικασίες ελάχιστα θεσμοθετημένες. Ενώ η ανεργία επιδιώκεται να περιορισθεί με διορισμούς στο δημόσιο, την ενίσχυση μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων και την αυτοαπασχόληση¹⁹⁴.

Θα απαιτηθεί αρκετό χρονικό διάστημα, μετά την «κοινωνική τρικυμία» του 1922, την παγκόσμια οικονομική κρίση και την ιδεολογική αλλαγή των προσφυγικών στρωμάτων σε εργάτες με ταξική συνείδηση, να ξεπεραστεί η διάσπασή του, για να έχουμε τη δεκαετία του '30 μια πρώτη σοβαρή παρουσία της, και τη διεκδίκηση μεριδίου από το συνολικό κοινωνικό πλούτο που της αναλογεί¹⁹⁵. Το κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτικό κλίμα της δεκαετίας του '30 συνταράσσεται από απεργίες και κοινωνικές διεκδικήσεις και μάλιστα παρά την παγκόσμια οικονομική κρίση¹⁹⁶. Μία εξέλιξη η οποία θα ανακοπεί από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου.

3.4.3 Αστικός χώρος

Η συγκρότηση του αστικού πληθυσμού από άποψη κυρίως «κοινωνικο – επαγγελματική» και η ανάπτυξή του κατά τη χρονική περίοδο που μας ενδιαφέρει, θεωρούνται κρίσιμα για τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις. Τα πολυπληθέστερα στρώματα του πληθυσμού των πόλεων αποτελούνται από συμπαγή μικροαστικά στρώματα που αναπτύσσονται συνεχώς¹⁹⁷. Δηλαδή, μικροεπαγγελματίες κάθε κατηγορίας, μικροβιοτέχνες, μεσάζοντες, ελεύθεροι επαγγελματίες, κατώτεροι στρατιωτικοί, δημόσιοι, ιδιωτικοί και εμπορικοί υπάλληλοι, οι οποίοι δεν αποτελούν μια διακεκριμένη κοινωνική τάξη αλλά διάφορα στρώματα ανομοιογενή, σε σχέση με το εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο, την απασχόληση στον δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα κ.λπ. Μεταξύ αυτών, έχουν εγκατασταθεί στην πρωτεύουσα και οι γόννοι των μικροϊδιοκτητών αγροτικών στρωμάτων¹⁹⁸.

¹⁹⁴ Δρίτσα Μ. (1990), ό.π., σ. 63 κ.ε.

¹⁹⁵ Σβορώνος Ν., ό.π., σ. 130 – 131

¹⁹⁶ Μοσκόφ Κ. (1979), "Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης - Η διαμόρφωση της Εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα", (χ.ο.), Θεσσαλονίκη, σ. 4. κ.ε.

¹⁹⁷ Τσουκαλάς Κ., ό.π., σ. 205

¹⁹⁸ Τσουκαλάς Κ., ό.π., σ.205 – 206.

Σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο του μεσοπολέμου η έντονη μικροαστική χροιά και ο εμπορομεσιτισμός αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας. Τα μικροαστικά στρώματα συγκροτούνται ως μη παραγωγικά κοινωνικά στρώματα με βασική αντίληψη την κατοχύρωση των συμφερόντων στη βάση κρατικών παραχωρήσεων και προνομίων, με απέχθεια προς κάθε χειρωνακτική εργασία και άρνηση της αγροτικής τους καταγωγής.

Αυτή η διαδικασία για καλύτερες προϋποθέσεις και όρους ζωής καλείται να προσφέρει η παιδεία, μία διαδικασία όχι για ουσιαστική πρόσβαση στη γνώση αλλά για απόκτηση του τυπικού χαρτιού προσόντος, ως μέσου για την είσοδο στη δημόσια διοίκηση, τα ελεύθερα επαγγέλματα και το εμπόριο¹⁹⁹. Η απαίτηση αυτή προσδιορίζει το είδος και την ιδεολογία της παρεχόμενης εκπαίδευσης, τη μονόδρομη πορεία προς τις ανώτατες σχολές, της παραγωγής κανενός είδους νέας γνώσης, της μη σύνδεσης της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης με τις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας²⁰⁰. Έτσι, ενώ η αγροτική μεταρρύθμιση μέσα από τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα έλυσε το αγροτικό πρόβλημα, το πρόβλημα των αστικών κέντρων και ειδικά της πρωτεύουσας εμφανιζόταν περισσότερο δυσεπίλυτο.

Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας αυξάνεται πολύ γρήγορα από μετακινήσεις πληθυσμών που προέρχονται κυρίως από τον αγροτικό πληθυσμό. Μία αύξηση η οποία συντελείται «όχι ως διαδικασία εκβιομηχάνισης αλλά απλώς εμπορευματοποίησης» και ανάπτυξης του τριτογενή τομέα χωρίς παραγωγική συμβολή στην Ελληνική οικονομία²⁰¹. Αρκετοί δικαιούχοι της αγροτικής μεταρρύθμισης πουλούσαν τον κλήρο τους και αναζητούσαν εργασία στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα ως μισθωτοί, καταστηματάρχες ή μικρέμποροι²⁰².

Το 1920 ο πληθυσμός της Αθήνας ανέρχεται σε 453.000²⁰³ και το 1928 σε 850.000. Μέσα σε οχτώ χρόνια η αύξηση των κατοίκων σε Αθήνα και Πειραιά είναι της τάξης του 77%, σε αντίθεση με άλλες πόλεις που παρουσιάζουν στασιμότητα ή

¹⁹⁹ Τσουκαλάς Κ., ό.π., σ. 208.

²⁰⁰ Τσουκαλάς Κ., ό.π., σ. 389

²⁰¹ Τσουκαλάς Κ., ό.π., σ.164.

²⁰² Mazower M. (2002), ό.π., σ. 111

²⁰³ Τσουκαλάς Κ., ό.π., σ. 167 κ.ε.

μείωση²⁰⁴. Το σημαντικότερο γνώρισμα αυτής της αστικής συγκέντρωσης είναι η συνεχής και άμετρη αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας.

Και οι πρόσφυγες επηρεάζουν και επιφέρουν βαθιές αλλαγές στη σύνθεση του αστικού πληθυσμού της πρωτεύουσας. Αίτιο της στροφής και των αστών προσφύγων στο μικρεμπόριο ήταν η ζωνή ατμόσφαιρα οικονομικής ανάπτυξης που επικρατούσε στην Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Οι πρόσφυγες χρησιμοποιούσαν τις εύκολες πιστώσεις που τους παραχωρούνταν επενδύοντας τις κυρίως σε εισαγόμενα αγαθά. Στη συνέχεια έχοντας δημιουργήσει αποθέματα εισαγόμενων αγαθών καρπωνόταν την διαφορά των τιμών που δημιουργούσε ο πληθωρισμός, εδραιώνοντάς τους στην ουσία ως μεσάζοντες²⁰⁵.

Στην Αθήνα του 1928 το ποσοστό των προσφύγων αποτελούσε το 28,2% του συνολικού πληθυσμού της. Η «υπεραστικοποίηση» όμως αυτή ακινητοποιούσε πόρους σε μη παραγωγικούς τομείς, όπως τη δημιουργία υπηρεσιών απαραίτητων για μεγάλες συγκεντρώσεις πληθυσμού. Ασφαλώς η επαγγελματική κατανομή παρουσίαζε διαφορές, όμως αν δούμε τη σταθερά αυξανόμενη τάση των αντιπαραγωγικών δραστηριοτήτων, λογικό φαίνεται ότι αυτοί που μετανάστευσαν εντάχθηκαν σε μεγάλο βαθμό στη μικροαστική τάξη, στα ελεύθερα επαγγέλματα και στη δημόσια διοίκηση. Η σύνθεση του πληθυσμού ηλικίας 10 ετών και άνω του νομού Αττικής το 1920 και το 1928 παρουσιάζεται στον πίνακα 4 αντίστοιχα, παρέχοντας μία ένδειξη της επαγγελματικής σύνθεσης στην ευρύτερη επαρχία του μεγαλύτερου αστικού κέντρου της εποχής.

Στην Αθήνα συγκέντρωσε τις δραστηριότητές της επίσης και η άρχουσα τάξη, θεμελιώνοντας την οικονομική της δύναμη στον έλεγχο και στην εκμετάλλευση του κρατικού μηχανισμού. Στη βάση αυτή οικοδομήθηκε το πελατειακό σύστημα πολιτικών σχέσεων. Αυτή η μορφή σχέσεων υπήρξε για πάρα πολλά χρόνια το εμπόδιο να οργανωθεί ο αγροτικός και εργατικός κόσμος, προκειμένου να αποκτήσουν ουσιαστική παρουσία στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις²⁰⁶.

²⁰⁴ Τσουκαλάς, κ., ό.π., σ. 171 κ.ε.

²⁰⁵ Mazower M. (2002), ό.π., σ. 185 κ.ε.

²⁰⁶ Τσουκαλάς Κ., ό.π., σ. 221

Πίνακας 4

Πληθυσμός 10 ετών και
άνω κατά επάγγελμα 1920 και 1928

Κύριο Επάγγελμα		
Έτος	1920	1928
Γεωργία	42.774	51.873
Κτηνοτροφία	7.770	9.120
Αλιεία	1.725	2.432
Σύνολο	52.269	63.425
Μεταλλεία-Ορυχεία	25.680	3.008
Βιομηχανία γεωργικών Προϊόντων	28.776	118.691
Υφαντική βιομηχανία	18.778	
Χημική βιομηχανία	2.682	
Σύνολο	75.916	126.190
Γενικές υπηρεσίες	25.635	118.691
Διοίκηση και ελευθέρια Επαγγέλματα	52.874	
Εμπόριο	43052	59.526
Σύνολο	121.561	178.217

Πηγές: ΓΣΥΕ, Απογραφές του πληθυσμού 1920, 1928

Η γενική διαπίστωση που απορρέει από τα παραπάνω είναι ότι έχουμε ταχύτατους ρυθμούς ανάπτυξης αστικής συγκέντρωσης και χαμηλό ποσοστό παραγωγικού πληθυσμού. Παντού κυριαρχούν οι υπάλληλοι, έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες και κάθε λογής μεσάζοντες. Το 1928 απασχολούνται στο τριτογενή τομέα 396.508 ή το 15,2% του ενεργού πληθυσμού της χώρας²⁰⁷. Η κατάσταση αυτή δρα αρνητικά στην εκβιομηχάνιση, καθώς το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού του πρωτογενή τομέα δεν στρέφεται στην προμήθεια της βιομηχανίας με εργάτες, αλλά

²⁰⁷ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή πληθυσμού 1928, 15 – 16 Μαΐου 1928, Αθήνα 1934

απορροφάται από αντιπαραγωγικές δραστηριότητες. Ενώ η εγκατάλειψη της υπαίθρου σημαίνει παράλληλη μείωση ζήτησης βιομηχανικών προϊόντων από τον πρωτογενή τομέα²⁰⁸.

Η Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αλλά και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου βρίσκεται με έναν υπερτροφικό αστικό πληθυσμό. Η νέα πραγματικότητα απαιτεί τη μετατροπή ενός μη παραγωγικού πληθυσμού σε παραγωγικό, προκειμένου να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για οικονομική ανάπτυξη²⁰⁹.

Οι πρώτες αυτές προσπάθειες ξεκινούν με την προώθηση για ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου. Η πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου της περιόδου, ακόμη και επιφανής πολιτικές προσωπικότητες, θεωρούσαν τον δευτερογενή τομέα μόνο ως ένα μέσο για να αυξηθούν τα κρατικά έσοδα μέσω των δασμών, παραγκωνίζοντας την αναπτυξιακή του συμβολή. Παράλληλα, η επιβίωσή της βιομηχανίας, σύμφωνα πάντα με τις πολιτικές προσωπικότητες της περιόδου, οφειλόταν στην κρατική προστασία²¹⁰ και στο γεγονός ότι μέσω των δασμών συγκεντρώνονταν τα μισά έσοδα του προϋπολογισμού. Ο Βενιζέλος είχε εντελώς διαφορετική άποψη για το φλέγον ζήτημα της ανάπτυξης της βιομηχανίας. Συχνά σε συνομιλίες του με επιφανείς βιομήχανους τους παρότρυνε να επεκτείνουν τις επιχειρήσεις τους. Στην παρότρυνσή του αυτή έβλεπε την δυνατότητα να εξασφαλιστεί εργασία για την μεγάλη μάζα των προσφύγων και την διέξοδο στο άκρως επείγον έργο της επανεγκατάστασης²¹¹.

²⁰⁸ Κωστής Κ. (1988), "Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη", στο «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», επιμέλεια Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. 153 κ.ε., επίσης στο Δερτιλής Γ., ό.π., σ. 44-45

²⁰⁹ Ρήγος Α., ό.π., σ. 136

²¹⁰ Βεργόπουλος Κ. (1978), "Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη - Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο", εκδόσεις «Εξάντας», Αθήνα, σ. 79-80

²¹¹ Mazower M., ό.π., σ. 135

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

«Η Ελλάς (...) δια να κλείση την απόστασιν που την χωρίζει από τα προηγμένα κράτη, έχει ανάγκην παραγωγικών ανθρώπων»²¹².

4.1 Η μεταρρύθμιση από την οπτική της πολιτικής, ιδεολογικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας

Ο Βενιζέλος ένα μεγάλο μέρος της εκλογικής του εκστρατείας το 1928 το αφιέρωσε στην ανόρθωση της χώρας, ιδιαίτερα στην οικονομική της ανόρθωση, δηλαδή «την αύξηση της παραγωγής με τη βοήθεια μεγάλων τεχνικών έργων στην πόλη και στην ύπαιθρο»²¹³ (Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επιδεικνύεται για την αναδιάρθρωση της γεωργικής καλλιέργειας με την εκπαίδευση και την ενίσχυση των αγροτών). Όμως για να σταθεροποιηθεί η οικονομία και να διευκολυνθεί η εκβιομηχάνιση της χώρας είχε άμεση ανάγκη από πολιτική και οικονομική σταθερότητα.

Για την επίτευξη αυτού σκοπού ο Βενιζέλος θα «συναρμόσει τις διπλωματικές του αναζητήσεις με τη διασφάλιση των προϋποθέσεων»²¹⁴ της ειρήνης και της σταθερότητας, πράγμα το οποίο εξασφάλισε με τις συμφωνίες που υπέγραψε με όλες σχεδόν τις γειτονικές χώρες.

Στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής δύο είναι οι κύριοι άξονες: η οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας και η μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος.

Στα πλαίσια αυτής της προοπτικής επιδιώκει να αυξήσει τις δυνατότητες του κρατικού προϋπολογισμού, με την περικοπή δαπανών από την εθνική άμυνα, προκειμένου να διασφαλίσει την αναγκαία χρηματοδότηση για την αναδιάταξη της παραγωγικής δομής της χώρας και τον οικονομικό της εκσυγχρονισμό. Δηλαδή, «...ο

²¹² Στεφάνου Στ. (1965-1969), "Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά Υποθήκαι", τομ. 2^{ος}, [χ.ο.], Αθήνα, σ. 371

²¹³ Βουρνάς Τ. (1977), "Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα, 1909, ως την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, 28 Οκτωβρίου 1940", εκδόσεις «Τολίδης», Αθήνα, σ.336

²¹⁴ Σβολόπουλος Κ. (1992), "Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική (1900 – 1945) ", εκδόσεις «Εστία», Αθήνα, σ. 212 – 213

Βενιζέλος προτείνει ένα όραμα αστικού εκσυγχρονισμού και υπόσχεται να κάνει την Ελλάδα αγνώριστη»²¹⁵.

Η κατασκευή των μεγάλων έργων και η βελτίωση της υποδομής της χώρας απαιτούσαν χρηματικά κεφάλαια, τα οποία εξασφαλίστηκαν από τη διεθνή χρηματαγορά²¹⁶ πράγμα το οποίο όμως συνετέλεσε στη στενή εξάρτηση της εθνικής οικονομίας από τα ξένα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα.

Την εξέλιξη της εκπαιδευτικής πολιτικής την περίοδο αυτή θα πρέπει να τη δει κανείς κάτω από τα πολιτικά κοινωνικά και οικονομικά γεγονότα της περιόδου αυτής, γιατί συνδέονται στενά μεταξύ τους. Επομένως οι εκπαιδευτικές αλλαγές, που μελετώνται σε αυτή την εργασία, θεωρούμε ότι είναι μέρος των ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα στη φάση αυτή του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας και την εξέλιξη του ελληνικού κράτος σε ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος.

«...Η ανόρθωσις της Ελλάδος είναι προ πάντος ζήτημα εκπαιδευτικής ανορθώσεως. 'Αν δεν έχομεν παιδείαν, δεν είναι δυνατόν να ομιλούμεν περί ανορθώσεως, αλλά θα καταλήζωμεν πάλιν εκεί που κατελήξαμεν από ετών»²¹⁷.

Οι άσχημες οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες δημιούργησαν την ανάγκη και το κλίμα για μεταρρυθμίσεις στην νομισματική, δημοσιονομική και οικονομική ζωή εν γένει της χώρας. Σε μια περίοδο με τεράστια προβλήματα στην εκπαίδευση το αίτημα για Λαϊκή Παιδεία είναι αντικειμενικά δημοκρατικό.

«'Εδη όπως πάντες πιστεύομεν ότι μετά την οριστικήν διαμόρφωσιν των τυχόν του Έθνους ημών, έληξεν η περίοδος των πολεμικών προσπαθειών και άρχεται ο εργώδης αγών της ειρηνικής εργασίας της συστηματικής και μεθοδικής καλλιέργειας και αναπτύξεως των ηθικών και υλικών δυνάμεων του Έθνους»²¹⁸.

Οι φιλελεύθερες αστικές πολιτικές δυνάμεις αλλά και άλλες οικονομικές δυνάμεις της χώρας, απογοητευμένες από τα κοινωνικά αδιέξοδα, τις αρνητικές εξελίξεις

²¹⁵ Μαυρογορδάτου Γ., ό.π., σ.50

²¹⁶ Σβολόπουλος Κ., ό.π., σ. 18

²¹⁷ Τηλικίδης Γ., Β' Συζήτησις επί των άρθρων και του συνόλου του σχεδίου νόμου, παρατίθεται στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τόμος Α', σ. 759

²¹⁸ Γενική Εισηγητική Έκθεσις, Επί των Εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, κατατεθέντα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίαν της 2ας Απριλίου 1929 υπό του υπουργού Παιδείας Κ.Β. Γόντικα, Αθήνα 1929, στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τόμος Α', σ. 646

στην οικονομία, απαιτούν την έξοδο προς τα εμπρός. Συνειδητοποιούν την ανάγκη για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των ελλήνων πολιτών²¹⁹.

Οι εκπαιδευτικές αλλαγές που προτείνονται από την κυβέρνηση Βενιζέλου, εντάσσονται σε αυτό το πλαίσιο. Η μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος και η αναβάθμιση της εκπαίδευσης προωθούνται με μια σειρά από νομοθετήματα και αποσκοπούν στην ίδρυση του Λαϊκού Σχολείου, στην ίδρυση τεχνικών και γεωργικών σχολείων, στην ανέγερση σχολικών κτηρίων, σχολικών βιβλιοθηκών, εργαστηρίων και στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών²²⁰ και είναι τα εξής²²¹:

1. Σχέδιο νόμου «περί Στοιχειώδους Εκπαιδευσεως»: τα νηπιαγωγεία, τα δημοτικά σχολεία, τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία, την κατώτερη οικοκυρική σχολή θηλέων, τα νυχτερινά σχολεία, τα υπαίθρια δημοτικά σχολεία.

2. Σχέδιο νόμου το «περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως»: τα γυμνάσια αρρένων και θηλέων, τα πρακτικά λύκεια, τα ανώτερα Παρθεναγωγεία θηλέων.

3. Σχέδιο νόμου «περί Διδασκαλείων των Νηπιαγωγών».

4. Σχέδιο νόμου «περί τροποποιήσεως του νόμου 3182 περί των Διδασκαλείων της Δημοτικής εκπαιδευσεως».

5. Σχέδιο νόμου «περί ιδρύσεως Διδασκαλείου Οικοκυρικής Εκπαιδευσεως».

6. Σχέδιο νόμου «περί μεταρρυθμίσεως του Διδασκαλείου της Μέσης Εκπαιδευσεως».

7. Σχέδιο νόμου «περί ιδρύσεως Πειραματικών Σχολείων εν τοις Πανεπιστημίοις Αθηνών και Θεσσαλονίκης».

8. Σχέδιο νόμου «περί τροποποιήσεως του νόμου 3190 περί του αριθμού και των αποδοχών των εις εκπαιδευτικάς αδείας αποστελλομένων λειτουργών Μέσης Εκπαιδευσεως».

9. Σχέδιο νόμου «περί εκδόσεως μεταφράσεων αρχαίων κλασσικών και νεωτέρων ξένων έργων».

²¹⁹ Τις εξελίξεις την περίοδο αυτή τις καθορίζουν τρεις βασικοί παράγοντες : η οικονομική εξάρτηση, ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομικής ανάπτυξης, το ιδεολογικό κενό που αφήνει η εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας και η καλλιέργεια αρνητικού κλίματος σχετικά με τις νέες πολιτικές ιδέες που εμφανίζονται (Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, ό.π., σ. 485)

²²⁰ Λέφας Χ. (1942), "Ιστορία της Εκπαιδευσεως", Ο.Ε.Σ.Β, Αθήναι, σ.246 – 250

²²¹ Χατζηστεφανίδης Θ.Δ. (1986), "Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986) ", εκδόσεις «Δημ. Ν. Παπαδήμας», Αθήνα, σ. 274

10. Σχέδιο νόμου «περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 21 Απριλίου 1926 Ν. Διατάγματος περί διαβαθμίσεως των δημοδιδασκάλων».

11. Σχέδιο νόμου «περί Επιθεωρητών της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως και των βοηθών αυτών».

12. Σχέδιο νόμου «περί ανεγέρσεως διδακτηρίων καθ' άπαν το Κράτος».

13 Σχέδιο νόμου «περί Σωματικής Αγωγής των Νέων».

14. Σχέδιο νόμου «περί διαρρυθμίσεως των Δημοσίων Ιατρικών Σχολών».

Η προσεκτική ανάγνωση των νομοσχεδίων μας επιτρέπει να δούμε τις βασικές κατευθύνσεις της μεταρρύθμισης του 1929, σύμφωνα με τις οποίες το σχολείο μπορεί να συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση, την πολιτικοποίηση του ατόμου, στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και στην κοινωνική δικαιοσύνη και παράλληλα να διαμορφώσει έναν εκπαιδευτικό πολιτισμό ο οποίος θα λειτουργεί θετικά σε οποιεσδήποτε μεταρρυθμίσεις.

«Επειδή όμως πιστεύω, όπως και πάντες υμείς, ότι η ανόρθωσις της εκπαιδεύσεώς μας επιτακτική είναι και ταχέως πρέπει να αρχίση..»²²², «είναι μεγίστη ανάγκη της Ελληνικής κοινωνίας και μέγιστον άμα συμφέρον αυτής, η τοιαύτη προπαρασκευή»²²³.

4.1.1 Βασικές κατευθύνσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης

Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο 4 που αφορούσε την κοινωνική και πολιτική κατάσταση της Ελλάδας τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μεταβολές στις παραγωγικές σχέσεις, και τίθεται επιτακτικά το αίτημα για προσαρμογή της εκπαίδευσης σε αυτές.

Η «μονολιθικότητα του εκπαιδευτικού μας συστήματος, ο ψευτοκλασικιστικός του προσανατολισμός, η έλειψη πρακτικού πνεύματος και η τυφλή προσκόλληση στην παράδοση

²²² Γενική Εισήγητική Έκθεσις..., Αθήνα 1929, στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τομ. Α', σ. 704

²²³ Γενική Εισήγητική Έκθεσις..., Αθήνα 1929, στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τομ. Α', σ. 669

(βασικά χαρακτηριστικά του προηγούμενου εκπαιδευτικού συστήματος), προκαλούσαν έντονη κριτική».

Το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας βρίσκεται σε «οικτρή» κατάσταση. Ο χρόνος για εκσυγχρονισμό της χώρας, δηλαδή μεταρρυθμίσεις σε όλα τα επίπεδα του κράτους, είχε πια ωριμάσει. Όλα φαίνεται να απαιτούν τη μεταρρύθμιση που θα αλλάξει την κοινωνική πραγματικότητα²²⁴. Γεννιούνται νέες ιδέες και τείνουν να επικρατήσουν. Δημιουργείται μία τεράστια δυναμική για αλλαγή, η οποία κινητοποιεί σχεδόν όλες τις δυνάμεις της χώρας.

Στα πλαίσια αυτών των προοπτικών και προσδοκιών προτείνεται η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, για την αλλαγή του μέχρι τότε αντιπαραγωγικού εκπαιδευτικού συστήματος, η οποία αποτελεί το σημαντικότερο σταθμό στην εκπαιδευτική ιστορία της περιόδου αυτής αλλά και της χώρας γενικότερα.

Στο πλαίσιο αυτό επιχειρείται το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης να έχει κυρίαρχα ιδεολογικά – παιδαγωγικά ρεύματα, τον **«Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό»** και το **«Σχολείο εργασίας»**²²⁵. Οι νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις που προωθούνται, στοχεύουν στην αλλαγή στάσης, συστήματος αξιών και της νοοτροπίας²²⁶.

Το προηγούμενο εκπαιδευτικό σύστημα, σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του υπουργού παιδείας κ. Γόντικα στη Βουλή, κατά την κατάθεση των νομοσχεδίων για την εκπαίδευση, *«αφήνει μέγα μέρος του (λαού) αγράμματον, εις το υπόλοιπον μέρος του πληθυσμού παρέχει μόνον ψυχία τινά γενικής μορφώσεως ουδεμίαν δε επαγγελματικήν, (και) ως εκ της ελλείψεως κατωτέρων επαγγελματικών σχολείων παρασύρει πολλούς εις*

²²⁴ Χαρίτος Γ.Χ. (2007), "Υπομνήματα του Αλ. Δελμούζου στον Ελ. Βενιζέλο – Προσδοκίες για τον επηρεασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής", στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα, σ. 132

²²⁵ Δημαράς Αλ. (1988), "Ιδεολογικά ρεύματα και βενιζελισμοί: Εκπαίδευση", στο: Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο – Πρακτικά, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α. – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, σ. 331-332

²²⁶ Η προσπάθεια της μεταρρύθμισης θα επανεργοποιήσει τις αντιδράσεις όλων των συντηρητικών δυνάμεων και την γνώριμη τακτική της αναβολής (Γάτος Γ. (2003), "Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού - 41 γράμματα του Γληνού στον Δελμούζο, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα", σ. 57). Κατά τον Μπουζάκη η μεταρρύθμιση βάλλεται από τις εξής ομάδες συμφερόντων: Εκκλησία, Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, Λαϊκό Συντηρητικό Κόμμα, Συνδικάτα Εκπαιδευτικών (ΔΟΕ – ΟΛΜΕ), συντηρητικούς διανοούμενους κ.α. με απώτερο στόχο την ακύρωση της μεταρρύθμισης, τη διατήρηση της προηγούμενης παραδοσιακής εκπαίδευσης και της προηγούμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Στις διαβουλεύσεις επαναφέρουν το γλωσσικό ζήτημα εκμεταλευόμενοι τις απόψεις τις συντηρητικής μερίδας καθώς και τον γενικότερο φόβο απέναντι στον αναπτυσσόμενο κομμουνισμό, ταυτίζοντας τον με τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. (Μπουζάκης Σ. (2007), "Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929...", ό.π., σ. 154)

την Μέσην Εκπαίδευσιν και τους αποδίδει εις την κοινωνίαν ανικάνους προς δημιουργικήν εργασίαν»²²⁷.

Πίνακας 5

Η εκπαίδευση την περίοδο
1868-1911

Έτος	Δημοτικά Σχολεία			Ελληνικά Σχολεία			Γυμνάσια		
	μαθητές	σχολεία	δάσκαλοι	μαθητές	σχολεία	δάσκαλοι	μαθητές	σχολεία	δάσκαλοι
1868	54.406	1.051	1.074	6.706	119	256	2.094	16	107
1879	79.448	1.172	-	8.728	167	-	3.214	22	-
1902	204.749	3.317	4.029	-	-	-	-	-	-
1908	241.433	3.418	4.336	20.517	314	931	4.998	39	280
1911	-	-	-	22.296			5.197		

Πηγές: Μαυρομιχάλης Α., "Εκθέσεις προς την Α.Μ., περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Δημόσιας Παιδείσεως από του 1866 αχρι τέλους του Δεκεμβρίου 1868, Αθήνα 23 Δεκεμβρίου 1868", *Πανδώρα τ. ΙΘ' 1868 – 1869*, σ. 338-339 • "Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1901-1902" υπό Μπουκουβάλα Γ., Έτος Α', σ. 166-167, εκ του τυπογραφείου «Ανέστη Κωσταντινίδου», εν Αθήναις 1902 • "Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης 1907-1908", σ. 86-87, 110-113 και 130-131, τύποις Π.Δ. Σακελαρίου, εν Αθήναις 1909 • Ρέπουλης Ε., "Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως", σ. 40-45, τυπογραφείον «Ο Υψηλάντης» Ηλία Παπαπαύλου, εν Αθήναις 1912 • Ζιόγου –Καραστεργίου Σ., "Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1939)", σ. 237, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

«Ο εκπαιδευτικός οργανισμός με τις διάφορες βαθμίδες... ήταν φτιαγμένος για να εξυπηρετή τα λίγα παιδιά των ανώτερων τάξεων, που είχαν τα μέσα να εξακολουθήσουν Πανεπιστημιακές σπουδές. Για τις υπόλοιπες λαϊκές τάξεις ούτε μορφωτικό σχολείο ούτε επαγγελματικό υπήρχε. Και όλη αυτή η πνευματική σύνθλιψη ενός λαού γινότανε μέσα σ' ένα σύγνεφο ρωμαντισμού και εν ονόματι της δόξας και του πολιτισμού των αρχαίων προγόνων μας, με τη γνωστή μωρή αντίληψη, πως θα γινόμαστε και εμείς σαν τους αρχαίους, αν κατορθώναμε να μιμηθούμε τις εξωτερικές μορφές του πολιτισμού τους. Το

²²⁷ Γενική Εισήγητική Έκθεση... στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τομ. Α', Αθήνα, σ. 659

ότι ο λαός, στη μεγαλύτερή του πλειονότητα, έμενε σε πραγματικό σκοτάδι, και ριχνότανε απaráσκευος στη βιοπάλη, κανείς δεν τό βλεπε, δε μπορούσε να το δει»²²⁸.

Στον πίνακα 5 παρουσιάζουμε την εξέλιξη των βασικών εκπαιδευτικών μεγεθών για τα τρία είδη σχολείων και για την περίοδο από το 1868 έως και το 1911.

Η εξέλιξη των αριθμών φανερώνει μία τάση επέκτασης του εκπαιδευτικού συστήματος στη χώρα, ωστόσο τα μεγέθη μπορούν να θεωρηθούν χαμηλά. Σε συνδυασμό και με την εξέλιξη άλλων μεγεθών όπως το ποσοστό του πληθυσμού που είναι αναλφάβητο βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μία εξαιρετικά δυσμενή κατάσταση.

Δηλαδή, το μέχρι τότε δημοτικό (τετράχρονο) σχολείο, επιδίωκε βασικά να αλλάξει τη μητρική γλώσσα των παιδιών και να τα προετοιμάσει για το Ελληνικό σχολείο και αυτό με τη σειρά του να τα προετοιμάσει για το γυμνάσιο. Οι λίγες φτωχές γνώσεις που προσφέρονταν στα παιδιά χάνονταν μόλις αυτά εγκατέλειπαν το σχολείο. Μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού, δεν πήγαινε στο σχολείο και ήταν σχεδόν αγράμματο. Αυτή η παραμέληση της εκπαίδευσης του λαού εμπόδιζε και την ανάπτυξη της χώρας. Αφού, σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία του 1928²²⁹, ενώ τα μεγαλύτερα ποσοστά του παραγωγικού πληθυσμού της χώρας ήταν αγρότες (30,55%) και εργάτες (11,58%), τα σχολεία που υπήρχαν προετοίμαζαν τους νέους όχι για τους αντίστοιχους τομείς ανάπτυξης της χώρας αλλά για ελεύθερα επαγγέλματα, το εμπόριο και τις δημόσιες υπηρεσίες {υπάλληλοι - εμπόριο, ανταλλαγές, κ.λπ. 4,32% - ελεύθερα επαγγέλματα και δημόσιες υπηρεσίες 3,87%}²³⁰. Δηλαδή η επαγγελματική μόρφωση ήταν σχεδόν ανύπαρκτη.

Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράδοξο η στρεβλή εξέλιξη και καθυστέρηση στην ανάπτυξη της χώρας και ούτε γιατί η εκπαίδευση χαρακτηρίζεται ως «ολιγαρχική», όταν οι ισχυρές τάξεις είχαν άφθονα τα σχολεία για τα παιδιά τους ενώ οι αγρότες, οι εργάτες και οι τεχνίτες δεν είχαν ούτε τα στοιχειώδη για τη μόρφωση των παιδιών τους. «Λίγα κολυβογράμματα αρκούσαν»²³¹, όσο για την ανάγκη επαγγελματικής εκπαίδευσης των νέων στην Ελλάδα αυτή είχε σχεδόν πλήρως παραμεληθεί.

²²⁸ Κακούρος Ε. (1932), "Η προοπτική του λαϊκού σχολείου", στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδευσεως, εκδ. «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι, σ. 8 – 9

²²⁹ Παρατίθεται στο Κακούρος Ε., ό.π., σ. 9

²³⁰ Παρατίθεται στο Κακούρου Ε., ό.π., σ. 9

²³¹ Κακούρου Ε., ό.π., σ. 10

Η ανάγκη όμως για την οικονομική ανόρθωση της χώρας αρχίζει να γίνεται έντονα αισθητή και δεν είναι άσχετη τόσο με την επικράτηση του θετικισμού, σε σχέση με τον ρομαντισμό, την εξέλιξη του τεχνικού πολιτισμού αλλά και την επικράτηση των δημοκρατικών αντιλήψεων στη χώρα μας. Είναι τρεις τάσεις που προβάλλονται καθαρά μέσα από στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929.

Επίσης τα προγράμματα και οι μέθοδοι διδασκαλίας μέχρι τότε είναι μόνο θεωρητικά. Λόγω της έλλειψης εργαστηρίων και οργάνων διδασκαλίας δημιουργούν την τάση των μαθητών για τα λόγια και όχι τα έργα, δηλαδή, δεν προάγουν την αγάπη αλλά την περιφρόνησή τους προς την παραγωγική εργασία²³².

Η τεχνική εκπαίδευση δεν προωθήθηκε, με φυσική συνέπεια να απομακρύνονται οι μαθητές από «τα πράγματα, δηλαδή από το πνεύμα του θετικισμού» προς βλάβη των πλουτοπαραγωγικών κλάδων της χώρας και της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου του λαού.

«Το γεγονός και μόνον ότι το εκπαιδευτικόν ημών σύστημα, παρέμεινεν εν ταις κυρίαις αυτού γραμμαίς αμετάβλητον από της ιδρύσεως του ελληνικού Κράτους μέχρι σήμερον είναι ικανόν να δείξη το μέγεθος της εν τω πεδίω τούτω καθυστερήσεως ημών και ουδείς πλέον αμφιβάλλει ότι επιτακτικώτατη ανάγκη επιβάλλει την ριζικήν αυτού αλλαγην»²³³.

Σε γενικές γραμμές το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί στις ανάγκες της κοινωνίας αλλά και τον εκσυγχρονισμό της, διότι δεν υπήρχε ενιαία διοίκηση στην εκπαίδευση, ενιαία μελέτη των αναγκών της χώρας, ενιαία κατεύθυνση της εκπαίδευσης, μεγάλο μέρος του πληθυσμού έμενε αναλφάβητο, η κατεύθυνση της ήταν καθαρά θεωρητική και λειτουργούσε σε βάρος της πνευματικής και υλικής βελτίωσης του λαού²³⁴.

«Δεν γίνεται πλέον κοινωνική, πολιτική ή πολιτειακή μεταρρύθμισις εν τω πεπολιτισμένω κόσμω χωρίς να αποβλέψη αύτη εις την παιδείαν και εις τη δια της παιδείας παγίωσιν αυτής εν ταις ψυχαίς των πολιτών, διότι μόνον δια της τοιαύτης πιστεύει ότι είναι δυνατόν να τεθούν αδιάσειστα τα θεμέλια της οριστικής της επικρατήσεως»²³⁵.

²³² Γενική Εισήγητική Έκθεσις... στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τομ. Α', Αθήνα, σ. 659 κ.ε.

²³³ Γενική Εισήγητική Έκθεσις... στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τομ. Α', Αθήνα, σ. 647

²³⁴ Ο. π., σ. 661

²³⁵ Ο.π., σ. 646.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που προτείνεται, είναι²³⁶ η επιδίωξη των υπευθύνων να προσαρμοστεί το σχολείο στις ιδιαίτερες ανάγκες της οικονομικής επέκτασης της χώρας. Για πρώτη φορά ο «σκοπός των δημοτικών σχολείων είναι η στοιχειώδης προπαρασκευή των μαθητών δια την ζωή και η παροχή εις αυτούς των απαραίτητων προς μόρφωσιν χρηστού πολίτου στοιχείων»²³⁷, δηλαδή ο πρακτικός και κοινωνικός χαρακτήρας του σχολείου, μία από τις καινοτομίες αυτής της μεταρρύθμισης. Μία καινοτομία η οποία οδηγεί στην ίδρυση των κατώτερων επαγγελματικών σχολών «...για (την) επαγγελματική προπαρασκευή των μη επιθυμούντων ν'ακολουθήσουν ανωτέρας σπουδάς εις σχολεία Μέσης Εκπαιδεύσεως αποφοίτων δημοτικού σχολείου προς άσκησιν γεωργικού, εμπορικού, βιοτεχνικού ή οικονομικού επαγγέλματος»²³⁸ (βασικό αίτημα της μεταρρύθμισης του 1913).

*«Η λαϊκή Παιδεία ήθελε αποτελέσει θεμελιώδες περιεχόμενο της Λαϊκής Δημοκρατίας»*²³⁹.

*«Με την ίδρυση των κατώτερων επαγγελματικών σχολείων ... για πρώτη φορά πλαταίνουν οι ορίζοντες της λαϊκής παιδείας, και δίνεται η σωστή κατεύθυνση που πρέπει να πάρει στο εξής η εκπαίδευση των λαϊκών μαζών. Η επαγγελματική προπαρασκευή των παιδιών της μεγάλης πλειονότητας του λαού, συνδυασμένη με ανάλογη γενική μόρφωση, είναι δικαίωμα των λαϊκών τάξεων και χρέος της πραγματικής δημοκρατίας»*²⁴⁰.

Από τα βασικότερα αιτήματα της μεταρρύθμισης είναι η ενσωμάτωση των μαθητών στην αγορά εργασίας αλλά και η ιδεολογική τους ενσωμάτωση, τα οποία θα οδηγήσουν σε αυτό που οι οπαδοί της μεταρρύθμισης αποκαλούν «λαϊκή ενότητα»²⁴¹.

Όμως η μεταρρυθμιστική αυτή πολιτική χρειαζόταν και την οικονομική στήριξη της πολιτείας. Το θέμα αυτό εντοπίζεται στη Εισηγητική Έκθεση κατά τη συζήτηση στη Βουλή από τον Υπουργό Γόντικα. Αξιοσημείωτη επίσης είναι και η ομολογία του Γ. Παπανδρέου στη Βουλή κατά τη συζήτηση των νομοσχεδίων (Ιούνιος 1929), ο οποίος

²³⁶ Είναι τα ίδια με αυτά των προοδευτικών μεταρρυθμίσεων που προηγήθηκαν, δηλαδή του 1913 και 1917

²³⁷ Ν. 4397 του 29, αρθ. 3, παρ. 1 «Περί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως», παρατίθεται στο Μπουζάκης (1994), ό.π., σ. 854

²³⁸ Ο.π., αρθ. 17, (Ν. 4397/1929)

²³⁹ Παπανδρέου Γ. (1932), "Η Δημοκρατία και η Λαϊκή Παιδεία", στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, εκδ. «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι, Επετηρίς της Δημοτικής εκπαιδεύσεως, σ.5

²⁴⁰ Κακούρος Ε., ό.π., σ. 13

²⁴¹ Φραγκουδάκη Α. (1977), "Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι-Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο", εκδόσεις «Κέδρος», σ. 61

δηλώνει ότι το «κρίσιμο σημείο αδυναμίας» της επικείμενης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είναι η έλλειψη οικονομικών πόρων.

«Θλιβερόν μόνον είναι, ότι ο κ. υπουργός των Οικονομικών και πάλιν αντιπολιτεύεται τον κ. υπουργόν της Παιδείας. Τα μέσα τα οποία προς τούτο διατίθενται είναι προφανώς ελάχιστα. Εκπαιδευτική μεταρρύθμισις πλέον δεν σημαίνει εύρεσιν κατευθύνσεως, διότι η κατεύθυνσις υφίσταται. Εκπαιδευτική μεταρρύθμισις σημαίνει πλέον εύρεσιν χρήματος...η εκπαιδευτική αναγέννησις προσκρούει εις σκοπέλους οικονομικούς»²⁴².

«...εμείς πρώτοι θα ευχόμαστε τα ποσά αυτά αν μπορούσαν να είναι από τον πρώτο κι όλας χρόνο δεκαπλάσια και παραπάνω»²⁴³.

Από την άλλη μεριά το αίτημα για μεταρρύθμιση δεν μπορούσε να είναι άμεσα υλοποιήσιμο, κάτι που από την αρχή ομολογείται, προσδιόριζε όμως το πλαίσιο μιας πορείας, η οποία θα κατέληγε στον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης. Γίνεται δηλαδή αντιληπτό ότι η μεταρρύθμιση είναι μια μακρά πορεία και μόνο βαθμιαία θα μπορούσε να εξελιχθεί, να προσαρμόζεται δηλαδή και να είναι σύμφωνη με τις δυνάμεις της χώρας αλλά και τα πραγματικά οικονομικά της δεδομένα.

Ήταν φυσικό ότι η πλήρης εφαρμογή της θα απαιτούσε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Και ως τέτοια είχε σχεδιαστεί και από τους υποστηρικτές της, δηλαδή να ακολουθήσει μια σταδιακή πορεία εφαρμογής²⁴⁴, προκειμένου πέρα από τη διασφάλιση της χρηματοδότησης, να υπάρχει επίσης ρεαλισμός στην εφαρμογή και την υλοποίηση της²⁴⁵.

Η αγόρευση του Γ. Καφαντάρη (τέως Υπουργού Οικονομικών) επί του προϋπολογισμού του έτους 1929-1930, στις 27 Ιουνίου 1929, τα κύρια σημεία της οποίας δημοσιεύονται στην εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα²⁴⁶, φωτογραφίζει την κατάσταση των δημόσιων οικονομικών της χώρας. Ο επιφανής Έλληνας πολιτικός δηλώνει πως παρά το γεγονός ότι ο προϋπολογισμός παρουσιάζει πλεόνασμα 8 εκατομμυρίων και οι συντάκτες

²⁴² Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασης 110, 24 Ιουνίου 1929, εν Πειραιεί 1930, том. 2^{ος}, σ. 1.234 - 1.235

²⁴³ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-ΣΤ'. Το ζήτημα των διδασκαλείων", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 29 Ιουνίου 1929

²⁴⁴ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Α'. Η θολές πηγές μιας κριτικής", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 23 Ιουνίου 1929

²⁴⁵ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.236-1.237

²⁴⁶ "Η αγόρευσις του κ. Καφαντάρη", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 27 Ιουνίου 1929

του ήταν συντηρητικοί στον υπολογισμό των εσόδων, όσον αφορά τα έξοδα εκφράζει επιφυλάξεις καταλήγοντας να δηλώνει πως «...επί τη βάσει των σημερινών δεδομένων, ο προϋπολογισμός του 1929 – 1930 ίσταται επί ξυρού ακμής, οιαδήποτε αδεξιότης ή αντίξοος περίπτωσης εμφανίζει τον κίνδυνον να δημιουργηθεί έλλειμμα μικρόν ή μέγalon, αι συνέπειαι του οποίου θα είνε δυσάρεστοι δια την οικονομική ζωή της χώρας».

4.1.2 Οι βασικές αρχές της εκπαιδευτικής πολιτικής

Η πολιτική βούληση αλλαγής του εκπαιδευτικού συστήματος από την κυβέρνηση Βενιζέλου υπάρχει και η ελληνική κοινωνία φαίνεται πιο ώριμη να δεχθεί αλλαγές στην εκπαίδευση αλλά και γενικότερα συμπαρίσταται στις ανορθωτικές της προσπάθειες, ύστερα από μια σειρά ατελέσφορες, περιορισμένες και αποσπασματικές αλλαγές στην εκπαίδευση (νομοσχέδια ΒΤΜΘ/1895, 1889, 1913). Η μεταρρύθμιση του 1929 αποτελεί τον σημαντικότερο σταθμό στην προπολεμική εκπαιδευτική ιστορία²⁴⁷ της Ελλάδας καθώς αποτελεί την ουσιαστικότερη προσπάθεια εγκαθίδρυσης και θεμελίωσης του σύγχρονου αστικού σχολείου. Το σχολείο που θεσμοθετείται την περίοδο εκείνη θα παραμείνει μέχρι το 1964 με κάποιες ασήμαντες αλλαγές.

Το αίτημα ενός εκπαιδευτικού συστήματος να ανταποκρίνεται στα ιδεώδη και στις ανάγκες του αστικού κράτους δεν τίθεται πρώτη φορά ως ζητούμενο στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1929, έχει ήδη τεθεί από το 1870. Τα νομοσχέδια του Τσιριμώκου για παράδειγμα δίνουν όλο το βάρος τους στη σχέση εκπαίδευσης και οικονομίας²⁴⁸. Τα μέτρα όμως που υιοθετούνται έχουν αποσπασματικό χαρακτήρα ενώ οι αντιπαθούντες την μεταρρύθμιση χρησιμοποιούν την τακτική της αναβολής και η εφαρμογή των νομοσχεδίων δεν ολοκληρώνεται²⁴⁹.

²⁴⁷ Φραγκουδάκη Α., ό.π., σ.59

²⁴⁸ Χαραλάμπους Δ.Φ. (1987), "Ο εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του", Παιδαγωγικές Μελέτες και Έρευνες 10, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σ. 152

²⁴⁹ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-ΣΤ'...", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», ό.π., επίσης στο Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας, Σύνοδος Α', συνεδρίασις 43^η, 26 Ιουλίου 1929, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις, σ. 383 και 392

Η μεταρρύθμιση αυτή ήρθε να λύσει βασικά προβλήματα που χρόνιζαν και ιδιαίτερα από το 1920 και μετά είχαν ενταθεί, καθώς την περίοδο αυτή κυριαρχεί ήδη η αστική τάξη²⁵⁰. Η μέχρι τότε γενική κατεύθυνση της επίσημης παιδείας αρχίζει να αποκτά έναν διαφορετικό προσανατολισμό. Ο διαφορετικός προσανατολισμός επιβάλλεται από τη συνειδητοποίηση της ανάγκης αναπαραγωγής της αστικής τάξης²⁵¹. Η μεταρρύθμιση του '29 προχωρά στη θεμελίωση του αστικού σχολείου και της αστικοδημοκρατικής κατεύθυνσης της, καθώς και της μεταλαμπάδευσης των αρχών λειτουργίας των κοινοβουλευτικού συστήματος²⁵².

Παράλληλα, απώτερη επιδίωξη αυτής της πολιτικής ήταν η προβολή «ενός νέου εθνικού οράματος, ικανού ν' αντικαταστήσει το παλιό που χάθηκε αμετάκλητα»²⁵³ και το οποίο θα εύρισκε ανταπόκριση στα πλατιά λαϊκά στρώματα. Δηλαδή, η εκπαίδευση καλούνταν να συμβάλει στην ιδεολογική νομιμοποίηση της νέας εθνικής πολιτικής για την εσωτερική αναδιαμόρφωση της χώρας²⁵⁴.

Οι μεταρρυθμιστές προχώρησαν στην εφαρμογή ενός ακόμα ζητήματος που εκκρεμούσε από την εισροή των προσφύγων στην Ελλάδα και απειλούσε την κοινωνική σταθερότητα της χώρας. Με την μεταρρύθμιση του 1929 καθιερώθηκε ένα ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα για όλες τις περιοχές της χώρας²⁵⁵. Το ενιαίο σχολικό σύστημα αφορούσε τόσο τις Νέες Χώρες όσο και την Παλαιά Ελλάδα. Οι κοινές εκπαιδευτικές εμπειρίες γηγενών και προσφύγων ήταν προϋπόθεση για την εθνική και κοινωνική σταθερότητα²⁵⁶.

Το παραδοσιακό σχολείο δεν μπορούσε να παίξει αυτόν το ρόλο. Δεν μπορούσε να υποστηρίξει το νέο όραμα του «αστικού εθνικισμού», που προωθούσε η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, δηλαδή το όραμα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας, της

²⁵⁰ Περσιάνης Π. (2002), "Η εκπαιδευτική γνώση στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας (1833-1929)", εκδόσεις «Ατραπος», Αθήνα, σ. 26

²⁵¹ Μαραγκού-Πρόκου Σ. (1980), "Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Σχολικό κτίριο-Συγκριτική θεώρηση των εκπαιδευτικών συστημάτων και των σχολικών κτιρίων Γενικής Εκπαίδευσης στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στην Ελλάδα", [χ.ό.], Θεσσαλονίκη, σ.200

²⁵² Φραγκουδάκη Α., ό.π., σ.66

²⁵³ Μαυρογορδάτου Γ. (1983), ό.π, σ.50

²⁵⁴ Πεπελάση – Μίνογλου Ι. (1988), "Ο Βενιζέλος και το ξένο κεφάλαιο (1918 – 1932)", στο «Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο», Πρακτικά, εκδ. Ε.Ι.Ε. - Ε.Λ.Ι.Α. – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, σ. 147

²⁵⁵ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Α'...", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», ό.π.

²⁵⁶ Κρητικός Γ., "Ενταξη προσφύγων και σταθερότητα στον Ελληνικό χώρο", στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», σ.356, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 2007

διαμόρφωσης της νέας εθνικής συνείδησης, της οικονομίας και της ανάπτυξης της χώρας²⁵⁷.

Οι πολίτες της χώρας θα έπρεπε «να προπαρασκευάζονται επαρκώς δια τον οικονομικόν βίον, εις τρόπον ώστε αι πλουτοπαραγωγικαί δυνάμεις της χώρας να γίνονται αφθονώτεροι εις απόδοσιν δια της επαρκούς ειδικής προπαρασκευής όλων των καλλιεργητών της γής και όλων των επαγγελματιών, προς κοινήν ευημερίαν και των ατόμων και του συνόλου»²⁵⁸.

Δεν μπορούσε πλέον η εκπαίδευση να απευθύνεται μόνο στους λίγους που μπορούσαν να αντέξουν το κόστος της μορφωτικής πορείας. Η ελληνική κοινωνία έπρεπε να εξελιχθεί, δεν μπορούσε μέσα από έναν τέτοιο σχολικό μηχανισμό να προωθήσει τα φιλόδοξα σχέδια της οικονομικής της αναδιάρθρωσης και τη διαμόρφωση της νέας εθνικής συνείδησης.

Όλα αυτά συναποτελούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την αλλαγή της κατεύθυνσης της εκπαίδευσης προς την πρακτική και γεωργική - τεχνική εκπαίδευση, την αλλαγή, δηλαδή του κοινωνικο – επαγγελματικού χάρτη, η οποία επιβάλλεται από το στοιχείο του ανταγωνισμού και τα νέα οικονομικά δεδομένα, προκειμένου να ολοκληρωθεί το «αστικό σχολείο», το οποίο με τη σειρά του θα συμβάλλει στην ολοκλήρωση της αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας²⁵⁹.

Τα νομοσχέδια που κατατέθηκαν συνοδεύονται από μια εκτεταμένη εισηγητική έκθεση, στην οποία απεικονίζεται το πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής αλλά και οι αρχές που τη διέπουν. Παράλληλα φαίνεται η συστηματικότητα και η σοβαρότητα με την οποία αντιμετωπίζονται τα εκπαιδευτικά ζητήματα της χώρας²⁶⁰.

Η Γενική Εισηγητική Έκθεση, που συνοδεύει τα νομοσχέδια, κάνει μια σε βάθος ανάλυση και παρουσίαση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων και συνθηκών που διαμορφώθηκαν στην ελληνική κοινωνία αλλά και στην εκπαίδευση τα προηγούμενα χρόνια της ελεύθερης Ελλάδας. Και με βάση αυτά τα συμπεράσματα και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνικής κοινωνίας καταρτίστηκαν τα νομοσχέδια για

²⁵⁷ Μαυρογορδάτος Γ. (1983), ο.π., σ. 50

²⁵⁸ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.232

²⁵⁹ Τόγιας Β. (1990), "Το μάθημα των νέων ελληνικών στη μέση εκπαίδευση - Ιστορική θεώρηση (1833 – 1967)", τομ. Β, Α.Π.Θ. – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανώλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη, σ. 474

²⁶⁰ Χαραλαμπίδης Θ. (1971), "Οι κυριότεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδος (1821 – 1971)", [χ.ό.], Αθήνα, σ. 15 κ.ε.

την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και εξειδικεύτηκε και εφαρμόστηκε η εκπαιδευτική πολιτική.

Στην ανάλυση που ακολουθεί παρουσιάζουμε τις πιο σημαντικές από αυτές και παράλληλα επισημαίνουμε τη σημασία τους για την παροχή καλύτερης εκπαίδευσης στα παιδιά του ελληνικού λαού.

4.1.3 Το Εκπαιδευτικό σύστημα και οι γενικοί του προσανατολισμοί

«Το ισχύον εκπαιδευτικόν σύστημα έχει χαρακτήρα αποκλειστικώς θεωρητικόν και ουδόλως πρακτικόν. Και ενώ προορισμός της εκπαιδύσεως, ως γνωστόν είναι, να διαμορφώσει ανθρώπους πολίτας και επαγγελματίας, το σημερινόν εκπαιδευτικόν σύστημα αποβλέπει μόνον εις την δημιουργίαν ανθρώπων πολιτών, παραγνωρίζει όμως τον θεμελιώδη οικονομικόν χαρακτήρα της ζωής και δεν λαμβάνει καμίαν πρόνοιαν, δια την προπαρασκευήν προς τον οικονομικόν βίον»²⁶¹.

Απαιτείται το σχολείο να μετατραπεί σε παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης και διαδικασία μέσω της οποίας οι νέοι της χώρας θα ενταχθούν επαγγελματικά στην κοινωνία. Η απαίτηση αυτή είναι η κυριότερη αιτία για την αυστηρή κριτική που ασκείται στο προηγούμενο εκπαιδευτικό καθεστώς και αντ' αυτού προτείνεται να υπάρξει στο σχολείο σχολικός κήπος²⁶², εργαλεία και υλικά, εργαστήρια φυσικής, χημείας και σχολική βιβλιοθήκη, δηλαδή μια τάση για «το σχολείο εργασίας»²⁶³ και τον γενικό εκσυγχρονισμό της διδασκαλίας και του σχολείου, με βασική επιδίωξη την άρση της περιφρόνησης των νέων για την παραγωγική εργασία²⁶⁴, δηλαδή τη βάση για την «προκοπή της χώρας».

Στα πλαίσια αυτά θα γίνουν ακόμα μερικές βασικές παρεμβάσεις, όπως η συγκέντρωση όλης της διοίκησης της εκπαίδευσης στο Υπουργείο Παιδείας και η ίδρυση

²⁶¹ Παπανδρέου Γ., Πρακτικά Βουλής, Γενική εισήγησης της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής – Δια τα εκπαιδευτικά Νομοσχέδια, στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τομ. Α', Αθήνα, σ. 719

²⁶² Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας, ...26^{ης} Ιουλίου, ό.π., σ. 387 κ.ε.

²⁶³ Μεταρρύθμιση προέβλεπε επίσης την ίδρυση δύο ακόμη τύπων σχολείων: τα Γυμνάσια και τα Πρακτικά Λύκεια (Νομοσχέδιο «Περί διαρρυθμίσεως της Μέσης εκπαιδύσεως», Ν. 4373/1929).

²⁶⁴ Ρεπουλής Εμμ. (1912), "Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως", τυπογραφείον «Ο Υψηλάντης», εν Αθήναις, σ. 44-45

του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Μέσα από τα νομοσχέδια διαφαίνεται η τάση να αναλάβει το κράτος τον κυρίαρχο ρόλο στο χώρο της εκπαίδευσης. Η κρατική παρέμβαση γίνεται φανερή από το ρόλο που προτείνεται να αναλάβει το Υπουργείο Παιδείας σε όλα σχεδόν τα ζητήματα λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος.

Προτείνεται να γίνεται κεντρικά η κατάρτιση του περιεχομένου της εκπαίδευσης μέσα από τα αναλυτικά προγράμματα. Επίσης ζητήματα του προσωπικού όπως η εκπαίδευση, η επιμόρφωση, η μετεκπαίδευση συνιστάται να ρυθμίζονται κεντρικά από το υπουργείο Παιδείας.

Σύμφωνα με τα νομοσχέδια έχουμε σημαντικές αλλαγές στο πνεύμα του εκπαιδευτικού συστήματος, οι οποίες εκφράζονται και με αλλαγές στα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά, δηλαδή, εξάχρονο δημοτικό σχολείο, εξάχρονη υποχρεωτική φοίτηση, εξάχρονο γυμνάσιο με διακλάδωση των σπουδών μετά τη δεύτερη τάξη, - κλασική, πρακτική, γεωργική κατεύθυνση-, φροντίδα για την προσχολική αγωγή, για την εκπαίδευση (μόρφωση) του διδακτικού προσωπικού, για την επαγγελματική εκπαίδευση, για τη σωματική αγωγή, για την εκπαίδευση των κοριτσιών.

Δημιουργούνται προϋποθέσεις για μια αλλαγή και ταυτόχρονα έναν περιορισμό των επιδράσεων όλων εκείνων των συντηρητικών δυνάμεων οι οποίες δεν επέτρεψαν να προχωρήσουν οι μεταρρυθμίσεις του 1913 και 1917.

Μέχρι το 1930 πολλά πράγματα αλλάζουν στο χώρο της εκπαίδευσης, οι αριθμοί και τα οικονομικά στοιχεία, είναι σημαντικά ζητήματα, ωστόσο εκτενέστερη ανάλυση των μεγεθών για την εκπαίδευση παραθέτουμε στο κεφάλαιο 5 του παρόντος.

Στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929, βελτιώνονται τόσο τα ποσοστά της φοίτησης των νέων στο σχολείο όσο και η οργάνωση των σχολείων σε άλλους τομείς της εκπαίδευσης, δηλαδή, η ίδρυση νέων σχολικών κτιρίων και η οργάνωση σχολείων «γενικής λαϊκής μορφώσεως» (Νηπιαγωγεία και Δημοτικά σχολεία), η ίδρυση, η υποστήριξη των σχολικών βιβλιοθηκών, η συστηματική οργάνωση συσσιτίων, η προστασία της υγείας των μαθητών²⁶⁵ με την οργάνωση και ενίσχυση της σχολικής ιατρικής υπηρεσίας, η ενίσχυση ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας, η ίδρυση και η αύξηση του αριθμού των νυχτερινών σχολείων, η καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού

²⁶⁵ Λαμπαδαρίου Ε. (1932), "Η Ελληνική σχολική υγιεινή (ιστορία-εξέλιξις-αποτελέσματα)", στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, εκδ. «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι, σ. 138 κ.ε.

των στρατιωτών που υπηρετούν τη θητεία τους και τέλος η απαίτηση του νόμου από το 1936 να μην προσλαμβάνονται εργαζόμενοι χωρίς το απολυτήριο του Δημοτικού Σχολείου²⁶⁶.

Στον τομέα της τεχνικής εκπαίδευσης διαπιστώνεται μεγάλη καθυστέρηση γι' αυτό προτείνεται η ενίσχυσή της και ταυτόχρονα η ίδρυση και η οργάνωση τεχνικών σχολείων κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης με παράλληλη επιμόρφωση των ήδη εργαζομένων σε εργοστάσια. Ιδρύονται επίσης σχολές εργοδηγών, μηχανολόγων και άλλων ειδικοτήτων, οι οποίες διοικούνται από επαγγελματικές οργανώσεις με την εποπτεία όμως του κράτους.

Αναγνωρίζεται η σημασία της γεωργικής εκπαίδευσης, αφού ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία, γι' αυτό προτείνεται και προωθείται η ίδρυση γεωργικών σχολείων διετούς και τριετούς εκπαίδευσης, τα οποία θα προετοιμάζουν όσους νέους επιθυμούν να ασχοληθούν με το επάγγελμα του γεωργού.

Λαμβάνεται μέριμνα επίσης για τη μετατροπή πολλών μέσων εμπορικών σχολών σε κατώτερα εμπορικά σχολεία και την ίδρυσή τους σε διάφορα εμπορικά κέντρα αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στην επιμόρφωση των εργαζομένων σε καταστήματα και εμπορικά γραφεία.

4.2 Σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης

Η στοιχειώδης εκπαίδευση, σύμφωνα με τον νόμο 4397/ 1929, περιλαμβάνει τα σχολεία της γενικής εκπαίδευσης (μόρφωσης) και τα σχολεία της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Στα σχολεία της γενικής εκπαίδευσης (μόρφωσης) υπάγονται τα νηπιαγωγεία, τα δημοτικά σχολεία και οι νυχτερινές σχολές. Στα σχολεία επαγγελματικής εκπαίδευσης υπάγονται τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία, δηλαδή τα γεωργικά, τα εμπορικά, τα ναυτικά, τα βιοτεχνικά και οι οικοκυρικές σχολές για τα

²⁶⁶ Καλεράντε Ε. (2007), "Προσέγγιση του θέματος του αναλφαριθμητισμού", στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα, σ.275

κορίτσια. Όλα τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης είναι μικτά εκτός από τις οικοκυρικές σχολές για τα κορίτσια.

Τα νομοσχέδια της μεταρρύθμισης πρότειναν πολλά θετικά μέτρα που δεν μπορούν να αγνοηθούν. Οι κυριότερες προβλέψεις του για τη στοιχειώδη εκπαίδευση μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Ίδρυση εξαετών δημοτικών σχολείων υποχρεωτικών για όλα τα παιδιά ηλικίας 6 – 12.
2. Ίδρυση νυχτερινών σχολείων για τον περιορισμό του αναλφαριθμητισμού
3. Ίδρυση σχολείων για παιδιά με ειδικές ανάγκες
4. Ίδρυση τεχνικών σχολών στο επίπεδο της Δημοτικής Εκπαίδευσης
5. Ίδρυση Νηπιαγωγείων διετούς εκπαίδευσης.

4.2.1 Ο θεσμός του νηπιαγωγείου

Ο θεσμός του νηπιαγωγείου θεωρείται από την κυβέρνηση Βενιζέλου θεμελιώδους σημασίας. Για πρώτη φορά το κράτος θεωρεί την προσχολική αγωγή ως υποχρέωση της Πολιτείας και αυτό αποτελεί ένα καινούργιο στοιχείο στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας²⁶⁷. Στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που προωθείται, προτείνεται η ίδρυσή νηπιαγωγείων τόσο στις ξενόφωνες περιοχές, όσο και τις εργατικές και βιομηχανικές περιοχές των μεγάλων αστικών κέντρων, όμως ταυτόχρονα επιδιώκεται και η καλύτερη οργάνωσή τους.

Η προώθηση (επέκταση) του θεσμού αυτού, πέρα από την κοινωνικοποιητική του σημασία, πιστεύεται ότι θα διευκολύνει τα παιδιά στη διδασκαλία του σχολείου και θα περιορίσει σημαντικά τη μεγάλη σχολική αποτυχία μαθητών στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Παράλληλα η κυβέρνηση Βενιζέλου με τον θεσμό των νηπιαγωγείων αποβλέπει και στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τόσο ξενόφωνων όσο και αγροτικών - εργατικών, μέσω της παροχής κατάλληλης εκπαίδευσης από το επίπεδο του νηπιαγωγείου²⁶⁸. Δηλαδή, σκοπός

²⁶⁷ Δημαράς Α., "Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε", τομ. Β', 1895 – 1967, εκδόσεις «Ερμής», Αθήνα 1984, σ. κβ'.

²⁶⁸ Καλεράντε Ε., ό.π., σ. 274

των νηπιαγωγείων είναι η «υποβοήθησις της σωματικής και πνευματικής εξελίξεως των νηπίων και η δια του τρόπου αυτού προπαρασκευή αυτών δια το δημοτικόν σχολείων»²⁶⁹.

Ανεξάρτητα από τον καθαρά σχολικό χαρακτήρα της παιδαγωγικής εργασίας του νηπιαγωγείου, η παιδαγωγική τοποθέτηση, ως προς το σκοπό του νηπιαγωγείου εκφράζει τις απόψεις της Νέας Αγωγής.

Θεσμοθετείται επίσης ο περιορισμός των νηπίων ανά νηπιαγωγό και προωθείται η καλύτερη οργάνωσή των κτιριακών εγκαταστάσεων των νηπιαγωγείων για την προστασία της υγείας (σωματικής και πνευματικής) των παιδιών.

Πίνακας 6

Το νηπιαγωγείο την περίοδο
1928-1939

Έτος	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1935	1936	1938	1939
Νηπιαγωγεία	369	445	514	539	535	539	562	51	743	771
Νηπιαγωγοί	392	439	522	542	554	534	585	639	781	815
Νήπια Εγγραφ.	18.146	21.101	27.525	28.209	30.841	29.679	30.941	34.509	38.388	39.413
Νήπια Φοιτήσ.	16.501	19.028	25.114	25.485	28.247	26.711	28.670	32.177	36.036	37.588

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε., "Στατιστική της στοιχειώδους εκπαίδευσης", έτη 1928-1939

Τα ιδρύματα προσχολικής αγωγής θα ανήκουν πλέον στα σχολεία γενικής μόρφωσης και θα φοιτούν νήπια και των δύο φύλων, ηλικίας 4- 6 ετών, χωρίς η φοίτηση να είναι υποχρεωτική. Δυνητικά η προσχολική αγωγή επεκτείνονταν στα νήπια όλης της επικράτειας με προτεραιότητα στους εργατικούς και προσφυγικούς συνοικισμούς αστικών περιοχών²⁷⁰. Δηλαδή η πολιτεία αναγνωρίζει τη σημαντικότητα της προσχολικής αγωγής και το ρόλο των νηπιαγωγείων τόσο για την κοινωνική προσφορά και τη βοήθειά τους στους εργαζόμενους γονείς όσο και στην προσφορά τους στο δημοτικό σχολείο.

²⁶⁹ Νόμος 4397/16.8.1929, αρθ. 2..., παρατίθεται στο Μπουζάκης (1994), ό.π., σ. 854

²⁷⁰ Ν. 4397/1929, αρθ. 2, παρ. 1, παρατίθεται στο Μπουζάκης (1994), ό.π., σ. 854

Το ενδιαφέρον της Πολιτείας γίνεται εντονότερο για την ίδρυση περισσότερων νηπιαγωγείων και η νέα εκπαιδευτική νομοθεσία διευκολύνει την ίδρυση μονοτάξιων και διτάξιων νηπιαγωγείων με μικρότερο αριθμό νηπίων²⁷¹. Όπως φαίνεται και στον πίνακα 6 το σχολικό έτος 1927 – 1928 υπήρχαν σε όλη την Επικράτεια μόνο 369 νηπιαγωγεία όμως το σχολικό έτος 1931 – 1932 έφθασαν τα 535 και στα οποία υπηρετούσαν 554 νηπιαγωγοί²⁷². Βέβαια οι ανάγκες της προσχολικής αγωγής ήταν και παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα μεγάλες και η βελτίωση της κατάστασης των νηπιαγωγείων δεν προχώρησε με τους επιθυμητούς ρυθμούς.

4.2.2 Το δημοτικό σχολείο

Μέσω της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 συμβαίνουν αξιόλογες καινοτομίες στη στοιχειώδη εκπαίδευση, οι οποίες εκφράζουν το νέο πνεύμα της αγωγής²⁷³ και εκπαίδευσης και τη διαφορετική ατμόσφαιρα στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας.

Μέσω των μεταρρυθμιστικών νομοσχεδίων προτείνεται και θεσμοθετείται τελικά, η δημοτική εκπαίδευση να γίνει εξαιτής, υποχρεωτική για αγόρια και κορίτσια²⁷⁴ και μάλιστα πραγματικά εξαιτής για όλα τα ελληνόπουλα, με την κατάργηση της δυνατότητας των μαθητών να μεταβαίνουν στις μέσες σχολές από μικρότερες τάξεις. Επιθυμία των μεταρρυθμιστών ήταν «... από την τωρινή χάρτινη υποχρεωτική φοίτησι να φτάσουμε στο σημείο που όλα τα παιδιά να φοιτούν πραγματικά 6 χρόνια στο δημοτικό...»²⁷⁵ Η μετάβαση πλέον σε ανώτερα σχολεία (επαγγελματικά, ανώτερα η γενικής μορφώσεως) γίνεται μόνο μέσω της αποφοίτησης από την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου. Παράλληλα, με την κατάργηση των ελληνικών σχολείων (τριετής φοίτηση) και την μετατροπή των γυμνάσιων σε εξατάξια, πρόθεση της κυβέρνησης των

²⁷¹ Ν. 4397/1929, αρθ. 2, παρ. 2, παρατίθεται στο Μπουζάκης (1994), ό.π., σ. 854

²⁷² Γ.Σ.Υ.Ε., Στατιστική της Εκπαιδεύσεως, ό.π., έτη 1928 και 1932

²⁷³ Για μία συνοπτική παρουσίαση βλ. ενδεικτικά Φράγκος Χ.Π. (1977), "Ψυχοπαιδαγωγική", εκδόσεις «Παπαζήσης», Αθήνα

²⁷⁴ Νόμος 4397/ αρθ. 6, παρ.1, παρατίθεται στο Μπουζάκης (1994), ό.π., σ. 856

²⁷⁵ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Δ". Το πρόβλημα της μέσης παιδείας, βαθμιαία αντικατάσταση ή χάος", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 27 Ιουνίου 1929

Φιλελευθέρων είναι η αύξηση της παρεχόμενης μόρφωσης στη Γενική Εκπαίδευση, και από ενδεκαετής να γίνει δωδεκαετής.

Η εξαετής υποχρεωτική φοίτηση προβλέπονταν από τα συντάγματα του 1911 και του 1927 όμως μία μερίδα μαθητών αρκετά μεγάλη εγκατέλειπε το δημοτικό σχολείο πριν την ολοκληρώσει²⁷⁶. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία που παρουσιάζονται στην Εισηγητικής Έκθεσης από τα 953.000 παιδιά που έπρεπε να φοιτούν στο σχολείο το σχολικό έτος 1928 -1929 είχαν εγγραφεί στα δημόσια σχολεία μόνο 662.000 και στα ιδιωτικά 23.998. Δηλαδή 200.000 παιδιά υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης δεν γράφονταν καθόλου στο σχολείο, συνυπολογίζοντας βέβαια και τους 65.135 μαθητές που φοιτούσαν στα Ελληνικά σχολεία. Το πρόβλημα αυτό γινόταν ακόμη πιο μεγάλο γιατί και από τους μαθητές που εγγράφονταν κανονικά, αρκετοί μαθητές εγκατέλειπαν το σχολείο πριν από την Τετάρτη τάξη, και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τα ποσοστά των αναλφάβητων να μεγαλώνουν διαρκώς και να διατηρούνται σε πολύ υψηλά επίπεδα²⁷⁷.

Και σε προηγούμενες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες είχε επιχειρηθεί η επιβολή της υποχρεωτικής φοίτησης στα δημοτικά σχολεία χωρίς τα αναμενόμενα ωστόσο αποτελέσματα²⁷⁸. Προκειμένου να υποχρεωθούν οι γονείς των μαθητών να γράψουν τα παιδιά τους στο δημοτικό σχολείο ο νόμος προέβλεπε κυρώσεις. Η τελευταία προσαρμογή στις κυρώσεις πραγματοποιήθηκε το 1926 και αποτελούνταν από χρηματικές ποινές, ποινές φυλάκισης ή ακόμα τον επιπλέον χρόνο υπηρεσίας στον στρατό των παιδιών που δεν είχαν το απολυτήριο δημοτικού. Ωστόσο όλες οι ποινές βασιζόνταν στην καταγγελία των διευθυντών των σχολείων οι οποίοι δίσταζαν να προχωρήσουν σε μηνύσεις. Το σύστημα που εισήχθη και καθιερώθηκε από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, αντίθετα παρουσίασε εξαιρετική αποτελεσματικότητα. Τις ποινές δεν θα επέβαλαν πλέον τα δικαστήρια αλλά οι επιθεωρητές βασιζόμενοι στις καταγγελίες των διευθυντών²⁷⁹. Η αλλαγή αυτή συνδυάστηκε και με την πρόνοια για την ενίσχυση των οικονομικά ασθενέστερων²⁸⁰, μέσω παροχής βιβλίων, υποδημάτων, ρουχισμού κ.τ.λ. Το ποσοστό φοίτησης των μαθητών αυξήθηκε θεαματικά. Μόλις δύο χρόνια αργότερα η εικόνα που παρουσιάζεται είναι τελείως διαφορετική.

²⁷⁶ Λέφας Χ., ό.π., σ. 48 κ.ε.

²⁷⁷ Γενική Εισηγητική Έκθεσις..., στο Μπουζάκης (1994), τ. Α', ό.π., σ. 655

²⁷⁸ Μαραγκού-Πρόκου Σ., ό.π., σ. 148

²⁷⁹ Λέφα Χ., ό.π., σ.56-57

²⁸⁰ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.234

Η μεικτή φοίτηση σε όλη τη στοιχειώδη εκπαίδευση (εκτός από τις κατώτερες οικοκυρικές σχολές), αποτελεί μιας εξαιρετικής σημασίας καινοτομία, «...δια της γενικεύσεως της συνεκπαιδεύσεως, ελπίζωμεν ότι θα μειώσωμεν κατά πολύ το ποσοστό των αναλφαβήτων της μελλούσης γενεάς...»²⁸¹. Η πρόταση για συνεκπαίδευση καθιερώνει νέα κοινωνικά ήθη και αποτελεί κίνηση προς την σωστή κατεύθυνση προκειμένου να καταπολεμηθεί σημαντικά ο αναλφαβητισμός, που ήταν αρκετά υψηλός στις γυναίκες. Επιπλέον, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την αναβάθμιση της γυναίκας και τη συμμετοχή της στην παραγωγή και τη δημόσια ζωή της χώρας. Κάτι που σε όλα τα ανεπτυγμένα κράτη είχε προ πολλού καθιερωθεί.

Μέσα στις νέες συνθήκες της κοινωνικής πραγματικότητας ο σκοπός της αγωγής αλλάζει, δεν γίνεται πλέον λόγος για εθνική, θρησκευτική, οικογενειακή και κοινωνική αγωγή, το δημοτικό σχολείο οφείλει να προσαρμοστεί στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες, με ιδιαίτερη έμφαση στον ωφελιμιστικό-βιοτικό χαρακτήρα της μάθησης²⁸² και με βασικό σημείο αναφοράς τη χρησιμότητα και τη λειτουργικότητα των γνώσεων²⁸³.

Η συνεχώς αυξανόμενη πολυπλοκότητα της ζωής και ο κλιμακούμενος επαγγελματικός ανταγωνισμός σε συνδυασμό με την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και την πάροδο των πολέμων²⁸⁴, καθιστούσε ανεπίκαιρη την καλλιέργεια των εθνικών αξιών σε σχέση με τις απαιτήσεις της καθημερινής ζωής²⁸⁵. Μέχρι τότε το γενικότερο πνεύμα της εκπαίδευσης είναι ηθικοπνευματικό και εθνικιστικό και πρακτικά εκδηλώνεται με την έντονη προσήλωση στην διδασκαλία της νεκρής γλώσσας και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό σε βάρος των θετικών μαθημάτων²⁸⁶. Η επιμονή στον ψευδοκλασικισμό του μέχρι τότε εκπαιδευτικού συστήματος, μεταξύ άλλων, είχε ως αρνητική επίπτωση την καλλιέργεια στους μαθητές της απέχθειας προς την χειρωνακτική εργασία σε μία περίοδο που η οικονομική πολιτική της χώρας βασιζόταν σε αυτήν²⁸⁷.

²⁸¹ Γενική Εισηγητική Έκθεση..., στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., σ. 709

²⁸² Κουντουράς Μ. (1985), "Κλείστε τα σχολεία (εκπαιδευτικά άπαντα)", επιμ. Δημαράς Α., τόμος Α', εκδόσεις «Γνώση», σ. 244

²⁸³ Φραγκουδάκη Α., ό.π., σ. 60

²⁸⁴ Περσιάνης Π., ό.π., σ. 193 κ.ε.

²⁸⁵ Λέφα Χ., ό.π., σ. 17 κ.ε.

²⁸⁶ Μαραγκού-Πρόκου Σ., ό.π., σ. 148

²⁸⁷ Ρεπουλής Εμμ., ό.π., σ. 44-45

Η αντίδραση του Βενιζέλου στα επιχειρήματα της αντιπολίτευσης για το θέμα του κλασικισμού στην εκπαίδευση φαίνεται και από την εξής δήλωσή του «...*μπορώ να φανταστώ κλασσική παιδεία και χωρίς τα Αρχαία*²⁸⁸».

Ο σκοπός που θέτουν πλέον τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια για τα δημοτικά σχολεία χαρακτηρίζεται ως καθαρά αστικός²⁸⁹. Δηλαδή, σκοπός του δημοτικού σχολείου για πρώτη φορά στην επίσημη εκπαίδευση προτείνεται να «*είναι η στοιχειώδης προπαρασκευή των μαθητών δια την ζωήν και παροχή εις αυτούς των απαραίτητων προς μόρφωσιν χρηστού πολίτου στοιχείων*»²⁹⁰. Η κατεύθυνση του σκοπού αλλάζει και ως βασική αρχή θέτει την προσαρμογή στην πραγματικότητα.

Η προσπάθεια αυτή έχει ως μακροπρόθεσμη προοπτική, τη βελτίωση του επιπέδου της εκπαίδευσης, την απομάκρυνση από τον μέχρι τότε ολιγαρχικό χαρακτήρα αλλά και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα. Η ανεπάρκεια του προηγούμενου συστήματος δεν ανταποκρίνεται πλέον στις σύγχρονες ανάγκες της κοινωνίας.

Η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού παραμένει πρώτη προτεραιότητα για την κυβέρνηση, διότι «... *κατά μέσο όρον το ήμισυ περίπου του Ελληνικού πληθυσμού είναι σήμερον αναλφάβητον ακόμη, δια να επαναλάβωμεν την ωραίαν εικόνα του Λάντε, “κάτω από ουρανόν χωρίς άστρα” ...*», δηλώνει ο Γ. Παπανδρέου στη Βουλή το 1929 ως Γενικός Εισηγητής των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων²⁹¹. Το «*μοναδικόν μέσον νομίζομεν ότι είναι η ίδρυσις νυκτερινών σχολών εις τα διδασκλήρια των κρατικών σχολείων, ένθα διδάσκαλοι, σχολικοί ιατροί ή και άλλοι τινές επιστήμονες θα ήτο δυνατόν ου μόνον τας στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και αναγνώσεως να διδάξωσι αλλά και γενικοτέρας μορφώσεως γνώσεις π.χ. περί καθαριότητας, υγιεινής, περί καθηκόντων και δικαιωμάτων του πολίτου αυτοίς να μεταδώσωσι*»²⁹². Στους σκοπούς της ίδρυσης των νυκτερινών σχολών συγκαταλέγονταν πέρα από την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, η παροχή στους αγράμματους στοιχείων μορφώσεως για τη σύγχρονη ζωή, ο επιστημονικός διαφωτισμός των μεγάλων λαϊκών στρωμάτων για τη διάλυση προλήψεων και δεισιδαιμονιών και τέλος η υποβοήθηση της γλωσσικής ανάπτυξης των ξενόφωνων.

²⁸⁸ Παρατίθεται στο Κρητικός Γ., ό.π., σ. 360

²⁸⁹ Φραγκουδάκη Α., ό.π., σ.60

²⁹⁰ Ν. 4397, αρθ. 3, παρ. 1, παρατίθεται στο Μπουζάκης (1994), τ.Α', ό.π., σ. 854

²⁹¹ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.233

²⁹² Γενική Εισηγητική Έκθεσις..., στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., σ. 709

Η εφαρμογή της σχετικής νομοθετικής επιταγής αποδείχτηκε ότι δεν ήταν εύκολη υπόθεση αφού και ο ίδιος ο Παπανδρέου διαπιστώνει πως οι προβλεπόμενες πιστώσεις ήταν απολύτως ανεπαρκής. *«Ότι θα είχε κανείς να παρατηρήσει είναι η ανεπάρκεια των μέσων, τα οποία διατίθενται προς τον σκοπόν αυτόν. Δια το προσεχές έτος αναγράφεται ποσόν 1.400.000 δραχμών, δια του οποίου πρόκειται να λειτουργήσουν 300 νυχτεριναί σχολαί. Εκφράζομεν την ευχήν, όπως αι οικονομικαί μας συνθήκαι του μέλλοντος επιτρέψουν την διάθεσιν μεγαλειτέρων ποσών»*²⁹³. Ιδρύθηκαν συνολικά 90 νυχτερινές σχολές²⁹⁴.

Το εξαετές δημοτικό σχολείο θεωρείται ένας βασικός σταθμός της γενικής Λαϊκής Παιδείας, όμως πρέπει να οργανωθεί για να μπορέσει να ανταποκριθεί στο μέγιστο βαθμό της αποδοτικότητάς του. Σχεδιάζεται ο εφοδιασμός του με τα απαραίτητα μέσα διδασκαλίας, την ίδρυση και τον εμπλουτισμό σχολικών βιβλιοθηκών και τη λειτουργία άρτια οργανωμένων σχολικών κήπων.

Για την βελτίωση του περιεχομένου της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα του διδακτικού έργου θα έπρεπε τα σχολεία να εφοδιαστούν *«δια των απαραίτητων οργάνων και σκευών διδασκαλίας, δια εργαστηρίων φυσικής, χημείας και χειροτεχνίας, δια της ιδρύσεως των σχολικών κήπων και σχολικών βιβλιοθηκών»*²⁹⁵. Δηλαδή το σύγχρονο «σχολείο εργασίας» έπρεπε να πλαισιωθεί με ποικίλο υλικό και πλούσιο εξοπλισμό, προκειμένου να ανταποκριθεί στο νέο προσανατολισμό και τη στροφή της εκπαίδευσης στις πρακτικές ανάγκες της σύγχρονης ζωής²⁹⁶. Το σχέδιο νόμου που αφορούσε τη στοιχειώδη εκπαίδευση, προέβλεπε την ίδρυση σε κάθε δημοτικό σχολείο ενός σχολικού κήπου για τη διδασκαλία των φυσιολογικών μαθημάτων και την *«απόκτησιν υπό των μαθητών προκαταρκτικών γνώσεων καλλιέργειας της γης»*²⁹⁷.

Η εισαγωγή θεσμών όπως ο σχολικός κήπος, η σχολική βιβλιοθήκη, το σχολικό εργαστήριο, πέρα του ότι συνιστούσαν μια ενδιαφέρουσα εκπαιδευτική καινοτομία, αναγνωρίζονταν ταυτόχρονα και ως αποτελεσματικό μέσο διαπαιδαγώγησης των νέων.

²⁹³ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.233

²⁹⁴ "Το έργο της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928 – 1932: τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε", επιμ. Γραφείο Τύπου Πρωθυπουργού, Αθήναι, Αύγουστος 1932, σ. 239

²⁹⁵ Γενική Εισηγητική Εκθεσις..., στο Μπουζάκης (1994), τ. Α', ό.π., σ. 666

²⁹⁶ Μέχρι τότε η κάλυψη των ελλείψεων σε εποπτικά υλικά γίνονταν από χρήματα που προέρχονταν από εράνους και εισφορές των κατοίκων αλλά και δωρητών.

²⁹⁷ Ν.4397/1929, αρθ.13, παρ. 1, παρατίθεται στο Μπουζάκης (1994), τ. Α', ό.π., σ. 859

Το πρόβλημα που προκύπτει για την προώθηση και αυτής της σημαντικής εκπαιδευτικής καινοτομίας είναι η περιορισμένη χρηματοδότησή της από τον κρατικό προϋπολογισμό²⁹⁸. Λαμβάνοντας υπόψη βέβαια και την δυσχερή διεθνή οικονομική συγκυρία το σχολικό έτος 1929 – 1930, «...διαθέτομεν σήμερον, δι'οργάνωσιν σχολικών κήπων, πεντακοσίας χιλιάδας, δηλαδή κατά σχολείων, όταν λάβωμεν υπόψιν 8 χιλιάδας σχολεία, δραχμάς 62. Δι' εφοδιασμόν σχολείων με υλικά χειροτεχνίας 1 εκατομμύριων, δηλαδή κατά σχολείων δραχμάς 120»²⁹⁹. Αντίστοιχα για την περίπτωση των σχολικών βιβλιοθηκών το ποσό ήταν 200.000 δρχ. ενώ για τα σχολικά εργαστήρια δαπανήθηκαν 2.000.000 δρχ. μόνο. Λόγω της δημοσιονομικής στενότητας η κυβέρνηση υποστηρίζει την άποψη της βαθμιαίας εφαρμογής του θεσμού διαθέτοντας «κατ' έτος ωρισμένου ποσού εκ του προϋπολογισμού όπερ με την πάροδον των ετών και αναλόγως προς τας οικονομικάς συνθήκας του κράτους να βαίνει διαρκώς αυξανόμενον μέχρις εντελούς πληρώσεως των αναγκών»³⁰⁰.

4.2.3 Σχολεία για παιδιά με ειδικές ανάγκες

Στο Νομοσχέδιο για τη Δημοτική Εκπαίδευση περιλαμβάνεται επίσης νομοθεσία ίδρυσης ειδικών σχολείων «δια παιδιά τα οποία παρουσιάζουσι πνευματικές ή σωματικές νόσους αίτινες δεν επιτρέπουσι την φοίτησιν αυτών εις τα συνήθη σχολεία» προκειμένου να «...παρεμποδισθή η ολοκληρωτική αυτών πνευματική αποτύφλωσις και η ηθική διαστροφή, εις ην είναι αμετάκλητος κατεδικασμένα, εφ'όσον εγκαταλείπονται... ...παρά της Πολιτείας εις την τύχην των»³⁰¹. Μία καινοτομία πολύ προοδευτική για την εποχή εκείνη παρά τον δυνητικό χαρακτήρα της σχετικής διάταξης.

²⁹⁸ Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας, σύνοδος Γ' – Μέρος Β', Συνεδρίασης 86^η, 4^η Ιουνίου 1931, σ. 1007-1008

²⁹⁹ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.235

³⁰⁰ Γενική Εισηγητική Έκθεσις..., στο Μπουζάκης (1994), τ. Α', ό.π., σ. 667

³⁰¹ Γενική Εισηγητική Έκθεσις..., στο Μπουζάκης (1994), τ. Α', ό.π., σ. 670

4.2.4 Κατώτερα Επαγγελματικά Σχολεία

«...Απόφοιτοι της πρώτης ή δευτέρας ή τρίτης τάξεως (ελληνικού σχολείου), μηδεμίαν εργασίαν και τέχνην διδαχθέντες, προς ουδεμίαν προπαρασκευασθέντες, άγοντες ήδη ηλικίαν 12-14 ετών, εντρεπόμενοι (!) κατά το πλείστον, να θέσουν χείρα επί του αρότρου, αν είναι υιοί γεωργών, θεωρούμενοι υπό των απλοϊκών γονέων ότι είναι γραμματισμένοι πλέον, ρίπτονται εις το πέλαγος του βίου με μόνα εφόδια τα εκ των γραμματικών γνώσεων, επιζητούντες επί τινά χρόνον θέσιν υπηρέτου η υπαλλήλου εις οιουδήποτε είδους κατάστημα, έως ου γείνουν και οι ίδιοι μικρέμποροι, παντοπώλαι ή εδωδιμοπώλαι ή οινοπώλαι ή καφεπώλαι»³⁰².

Χαρακτηριστικό του εκπαιδευτικού συστήματος του 19^{ου} αιώνα έως και το 1929 είναι η απόλυτη παραμέληση της επαγγελματικής εκπαίδευσης που οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αδιαφορία της πολιτείας, αλλά και στον αργό ρυθμό εκβιομηχάνισης που παρουσιάζει η χώρα³⁰³.

Ο εκπαιδευτικός όμιλος, εκπρόσωπος της φιλελεύθερης μερίδας της αστικής τάξης, πιέζει για την ίδρυση επαγγελματικής εκπαίδευσης από την πρώτη φάση εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας. Παρά το πρώιμο των προβληματισμών αναφορικά με την αναγκαιότητα οργάνωσής της, οι πρώτες μικτές, τετραετούς διάρκειας και ισότιμες με το γυμνάσιο, δημόσιες εμπορικές σχολές ιδρύονται μόλις το 1903. Έως τότε η ιδιωτική πρωτοβουλία κάλυπτε τις ανάγκες για τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση. Η απουσία σχολείων για τα παιδιά των κατώτερων τάξεων μεταφράζονταν στον παρασιτισμό και την θεσιθηρία που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα της περιόδου³⁰⁴.

Το εκπαιδευτικό σύστημα θεωρήθηκε υπεύθυνο για το ότι δεν προωθούσε την Εθνική ευημερία της χώρας. Και αυτό διότι το ίδιο το σύστημα δεν προέβλεπε καμία προοπτική για τους χιλιάδες αποφοίτους του δημοτικού σχολείου (τετράχρονου), οι οποίοι δεν συνέχιζαν τη φοίτησή τους σε σχολεία μέσης εκπαίδευσης, αλλά

³⁰² Ρεπουλής Ε., ό.π., σ. 44

³⁰³ Περσιάνης Π., ό.π., σ. 259-260

³⁰⁴ Μαραγκού-Πρόκου Σ., ό.π., σ. 200

κατευθύνονταν στην αγορά εργασίας (σε κάποιο επάγγελμα), στη γεωργία ή στο εμπόριο. Τα παιδιά αυτά ήταν πολλές χιλιάδες και αποτελούσαν το εργατικό δυναμικό της χώρας. Είναι φανερό ότι το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών, μετά την αποφοίτηση κατευθύνονταν στην αγορά εργασίας χωρίς οποιαδήποτε προετοιμασία. Η ανάγκη για κοινωνικές αλλαγές και οικονομική ανάπτυξη επέβαλε την ανάληψη οποιασδήποτε δαπάνης για την ίδρυση επαγγελματικών σχολείων προκειμένου να προετοιμαστούν οι μαθητές για τους τομείς της οικονομίας, τους οποίους επρόκειτο να απασχοληθούν.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου θα προχωρήσει στην ίδρυση κατώτερων επαγγελματικών σχολείων ακολουθώντας το πνεύμα του αστικού εκσυγχρονισμού που είχε θέσει ως προτεραιότητα κατά την «ειρηνική τετραετία» αλλά και σε προηγούμενες προσπάθειες. Τα σχολεία αυτά σκοπό είχαν την προετοιμασία για την επαγγελματική δραστηριότητα των αποφοίτων του δημοτικού που δεν είχαν σκοπό να συνεχίσουν σε σχολεία της μέσης εκπαίδευσης και αποτέλεσαν μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες της εν λόγω μεταρρύθμισης³⁰⁵.

Τα σχολεία αυτά, με μορφή καθαρά επαγγελματική, εθεωρούντο ως σχολεία δεύτερου κύκλου λαϊκής εκπαίδευσης και η ίδρυσή τους θεωρήθηκε άμεσης προτεραιότητας, η δε δαπάνη για το κόστος της ίδρυσής τους παραγωγική, διότι θα συνέβαλε στην αύξηση του δημόσιου και ιδιωτικού πλούτου.

Τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία υπάγονται στη στοιχειώδη εκπαίδευση και διακρίνονται σε τέσσερις επαγγελματικές κατευθύνσεις: τη γεωργική, την εμπορική, τη βιοτεχνική και τις οικοκυρικές σχολές για τα κορίτσια. Η φοίτηση στα σχολεία αυτά είναι διετής, είναι δωρεάν και δεν είναι υποχρεωτική³⁰⁶. Στα σχολεία αυτά προετοιμάζονται *«τα παιδιά του λαού για τη ζωή και το σχολείο αποκτά άμεση λειτουργικότητα και σύνδεση με τη ζωή»*³⁰⁷. Θεσμοθετείται επίσης, στο χώρο της επαγγελματικής εκπαίδευσης η θέση του Γενικού Επιθεωρητή Επαγγελματικής Εκπαίδευσης με αποκλειστικό καθήκον την παρακολούθηση της λειτουργίας των ειδικών επαγγελματικών σχολών μέσης και κατώτερης εκπαίδευσης.

³⁰⁵ Φραγκουδάκη Α., ό.π., σ. 60 και Χατζηστεφανίδης Θ.Δ., σ. 274

³⁰⁶ Δηλαδή η στοιχειώδης εκπαίδευση άρχιζε με το νηπιαγωγείο (φοίτηση διετής), συνεχίζονταν με το υποχρεωτικό εξαετές δημοτικό σχολείο και ολοκληρώνονταν με τα επαγγελματικά σχολεία (η φοίτηση δεν είναι υποχρεωτική).

³⁰⁷ Δερβίση Στ. (1985), "Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Σύγχρονο Εκπαιδευτικό Σύστημα", εκδ. «Μέλισσα», Θεσσαλονίκη, σ. 77.

Το 50,86% του πληθυσμού της χώρας μας κατά την εξεταζόμενη περίοδο ασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα, το 23,86% με τη βιομηχανία και βιοτεχνία, το 9,46% το εμπόριο και το 8,59% με τα ελεύθερα επαγγέλματα και οι νέοι δεν είχαν οποιαδήποτε προετοιμασία για αυτούς τους τομείς ανάπτυξης³⁰⁸. Έτσι, καθώς ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ελλάδας ασχολούνταν επαγγελματικά με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής και ιδίως με την γεωργία, η γεωργική εκπαίδευση έπρεπε να προωθηθεί³⁰⁹. Η ίδρυσή τους επιτελεί έναν επιπλέον σκοπό. Την αναχαίτιση της αποστροφής του ελληνικού λαού για την χειρωνακτική εργασία³¹⁰.

Τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία «...προορίζονται να επαναφέρουν την απωλεσθείσαν αγάπην του Ελληνικού λαού προς την εργασίαν και προς την γήν, χάρις εις τας οποίας ελπίζομεν ότι θα είναι δυνατόν ίσως να γίνη μία αναθεώρησις του πίνακος των ηθικών αξιών ο οποίος είναι σήμερον τόσον ανώμαλος εις τον τόπο μας, εις τρόπον ώστε επικεφαλής μεν αυτού να είναι ο θεσιθήρας εις δε την κατώτατην βαθμίδα του, συγκέντρωναν την κοινήν αδιαφορίαν, δυσμένειαν και την περιφρόνησιν, ο παραγωγός, ο καλλιεργητής της γής, ο τροφοδότης της χώρας»³¹¹.

Στη βάση αυτής της προοπτικής δίνεται προτεραιότητα στην ίδρυση και λειτουργία των Γεωργικών Σχολείων. «Επιτακτικότερον παντός άλλου κατωτέρου επαγγελματικού σχολείου έχομεν την ανάγκην των γεωργικών, ου μόνον διότι ο πληθυσμός μας είναι κατά το ήμισυ και πλέον γεωργικός (...) αλλά και διότι η γεωργία είναι η κυριωτέρα μας πηγή εθνικού πλούτου»³¹².

Μάλιστα ιδρύονται ειδικά σε περιοχές στις οποίες λειτουργούν γεωργικοί σταθμοί και γεωργικές εγκαταστάσεις. Παράλληλα ιδρύονται επιμορφωτικά σχολεία για την επιμόρφωση των ήδη απασχολούμενων στη γεωργία και επίσης προτείνεται στη Γεωπονική Σχολή Αθηνών να ειδικεύει επιστήμονες γεωπόνους και συγχρόνως να καταρτίζει παιδαγωγικά όσους από τους πτυχιούχους επιθυμούν να γίνουν καθηγητές σε γεωργικές σχολές.

³⁰⁸ Γενική Εισηγητική Έκθεσις..., στο Μπουζάκης (1994), ό.π., τομ. Α', Αθήνα, σ. 668

³⁰⁹ Κουντουράς Μ., ό.π., τόμος Α, σ. 247

³¹⁰ Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας, ...4^{ης} Ιουνίου 1931, σ. 1007 και στο Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας, ...26^{ης} Ιουλίου 1929, ό.π., σ. 387 και 391

³¹¹ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.235

³¹² Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας, ...26^{ης} Ιουλίου 1929, ό.π., σ. 374

Ειδικά για την περίπτωση των γεωργικών σχολείων η επιμονή του Βενιζέλου προκειμένου να προωθήσει την ίδρυση και λειτουργία τους, κατά την άποψή μας, ήταν στενά συνυφασμένη και με την κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων. Όπως περιγράψαμε στο κεφάλαιο 4, όπου αναλύθηκε η οικονομική κατάσταση της χώρας, ο Βενιζέλος και οι υπεύθυνοι χάραξης της οικονομικής πολιτικής της χώρας είχαν ως τρόπο χρηματοδότησης του προγράμματος εκσυγχρονισμού της χώρας τον εξωτερικό δανεισμό. Προϋπόθεση της συνέχισης της εισροής των δανειακών κεφαλαίων ήταν να υπάρχει οικονομική σταθερότητα. Η επίτευξη της αυτάρκειας της χώρας σε γεωργικά προϊόντα θα οδηγούσε σε μία πολύ σημαντική μείωση των εισαγωγών, που αποτελούνταν κυρίως από είδη διατροφής και θα είχε ως αποτέλεσμα την μείωση της εκροής συναλλάγματος, αποφορτίζοντας την πίεση στα συναλλαγματικά διαθέσιμα της ΤτΕ³¹³ και την παράλληλη μείωση του μόνιμου ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Κάτω από αυτό το πρίσμα η προώθηση των γεωργικών σχολείων την δεδομένη στιγμή επιβάλλονταν και από τους παραπάνω λόγους.

Ενδιαφέρον είναι να αναφέρουμε ότι το σχολικό έτος 1928 – 1929, πρώτο έτος διακυβέρνησης της χώρας από τους Φιλελεύθερους, λειτουργούσαν μόνο τρία κατώτερα γεωργικά σχολεία³¹⁴, ενώ μέχρι το τέλος της θητείας της (σχολ. έτος 1932 – 1933) ιδρύθηκαν 35, αλλά λειτούργησαν μόνο 28. Γράφτηκαν 557 μαθητές, φοίτησαν όμως μόνο 475. Παρά τις εξαγγελίες των μεταρρυθμιστών για βαθμιαία ίδρυση των επαγγελματικών σχολείων³¹⁵ εξέλιξη τους δεν μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα επιτυχημένη για την κυβέρνηση Βενιζέλου³¹⁶.

Όμως παρά αυτή την αρνητική εξέλιξη στο θεσμό των επαγγελματικών σχολείων δεν μπορεί κανείς να μην υποστηρίξει ότι η κατώτερη επαγγελματική εκπαίδευση θα αντικαταστήσει το μέχρι τότε μονοδιάστατο χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος³¹⁷. Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929 μπορεί να θεωρηθεί ως η

³¹³ Θυμίζουμε εδώ ότι η Ελλάδα ακολουθεί τον κανόνα συναλλάγματος-χρυσού

³¹⁴ "Το έργο της κυβερνήσεως του Βενιζέλου κατά την...", ό.π., σ. 92

³¹⁵ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Β' Τα πράγματα στην θέσι τους", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 24 Ιουνίου 1929 και στο "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Δ'...", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», ό.π.

³¹⁶ Παρόμοια προβλήματα διαπιστώνει κανείς και στις άλλες κατευθύνσεις των επαγγελματικών σχολείων, δηλαδή αυτά δεν μπόρεσαν να συγκεντρώσουν ικανοποιητικό αριθμό μαθητών. Οι λόγοι είναι πολλοί και για να εξηγηθεί το φαινόμενο αυτό θα πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του τη μέχρι τότε εκπαιδευτική και κοινωνική πραγματικότητα.

³¹⁷ Μαραγκού – Πρόκου Στ., ό.π., σ. 200

πρώτη ουσιαστική προσπάθεια να ρυθμιστούν ενιαία και συνολικά τα θέματα της επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η εν λόγω μεταρρύθμιση θεσπίζει για πρώτη φορά δίκτυο επαγγελματικής εκπαίδευσης³¹⁸.

4.3 Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης

Ο νόμος του 1929 για τη Μέση Εκπαίδευση, αποτελεί τη σπουδαία προσπάθεια για την αλλαγή της και όπως φαίνεται και από το περιεχόμενό του νόμου, έχουμε ριζικές αλλαγές στο πνεύμα του συστήματος, αλλαγές οι οποίες εκφράζονται με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του. Αντί για τα Ελληνικά Σχολεία και τα Γυμνάσια ιδρύθηκαν Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης εξατάξια, χωρισμένα σε δύο κύκλους με διακλάδωση σπουδών (κλασσική, πρακτική, γεωργική κατεύθυνση) μετά τη δεύτερη τάξη: τον κατώτερο κύκλο με δύο τάξεις (είναι τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία) και τον ανώτερο με τέσσερις (Κλασσικά Γυμνάσια, τα Πρακτικά Λύκεια και οι Μέσες Επαγγελματικές Σχολές – γεωργικές, εμπορικές κ.α.) επιδιώκοντας την εξειδίκευση στις τελευταίες τάξεις του. Σε πόλεις όπου υπάρχουν και οι δύο τύποι σχολείων (γυμνάσιο και πρακτικό λύκειο) μπορούν να συγχωνευθούν σε ένα εκπαιδευτήριο υπό την ονομασία «Σχολή Μέσης Εκπαίδευσης».

Με το Ν. 4373/1929³¹⁹ προωθούνται μια σειρά από αλλαγές, οι οποίες μεταβάλλουν την εξωτερική διάρθρωση της Μέσης Εκπαίδευσης και ταυτόχρονα προαναγγέλλουν σημαντικές καινοτομίες στην εσωτερική της δομή (μεταφράσεις, νέα προγράμματα κ.α.).

Θεσπίζονται τα εξατάξια γυμνάσια και τα πρακτικά λύκεια και καταργούνται τα καλούμενα Ελληνικά Σχολεία³²⁰. Στα εκπαιδευτικά αυτά ιδρύματα γίνονται δεκτοί μαθητές κάτοχοι του εξαταξίου δημοτικού σχολείου μετά από εισιτήριες εξετάσεις.

³¹⁸ Περσιάνης Π., ό.π., σ. 259-260

³¹⁹ Παρατίθεται στο Μπουζάκης (1994), τόμος Α', ό.π., σ. 843 κ.ε.

³²⁰ Χατζηστεφανίδης Θ.Δ., σ. 275

Παρά την εκσυγχρονιστική τάση της λειτουργίας της Μέσης Εκπαίδευσης κύριος σκοπός της συνεχίζει να παραμένει η επιστημονική προετοιμασία των νέων που επιθυμούν να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές. Παράλληλα με τον κύριο σκοπό της μέσης εκπαίδευσης γίνεται προσπάθεια να προσαρμοστεί και η μέση εκπαίδευση στην προετοιμασία για την επαγγελματική ζωή³²¹. Ακόμη δηλαδή και το θεωρητικό σχολείο μέσης εκπαίδευσης να παρέχει γνώσεις και ικανότητες χρήσιμες για την αντιμετώπιση της επαγγελματικής ζωής και να μην αποτελούν απλά σχολεία για την προπαρασκευή των μαθητών για ανώτερες σπουδές. Όχι προβαθμίδα του πανεπιστημίου αλλά παράλληλη παροχή εξειδικευμένων γνώσεων χρήσιμων για την επαγγελματική και κοινωνική ζωή³²². Στις βασικές επιδιώξεις της Μέσης Εκπαίδευσης εντάσσεται δηλαδή και η χρησιμότητα και η λειτουργικότητα της αποκτώμενης γνώσης προκειμένου αυτή να αξιοποιηθεί στην απρόσκοπτη ένταξη των νέων στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα.

Το 1931 κατά την δεύτερη φάση της μεταρρύθμισης, συντάσσεται νέο πρόγραμμα μαθημάτων στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης που καθιερώνει την διδασκαλία των Νέων Ελληνικών σε όλες τις τάξεις του, εισάγει την προαιρετική επιλογή μαθημάτων καθώς και το μάθημα της Σωματικής Αγωγής.

Κεντρική επιδίωξη της εκπαιδευτικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου είναι ο περιορισμός μαθητικού πληθυσμού της Μέσης Εκπαίδευσης κατά «41%, δηλαδή ενώ εις τα 1928 οι μαθηταί των σχολείων τούτων ήσαν 96.214, εφέτος (1932) κατήλθον εις 57.225»³²³.

Η πολιτική αναδιοργάνωσης της Μέσης Εκπαίδευσης υποδηλώνει τη σταθερή βούληση της κυβέρνησης Βενιζέλου για τη στροφή της Γενικής Εκπαίδευσης σε περισσότερο πρακτική κατεύθυνση προκειμένου η νέα γενιά να γίνει ικανή να ασχοληθεί δημιουργικά και παραγωγικά, δηλαδή με παραγωγικές επαγγελματικές δραστηριότητες. Η τάση αυτή της εκπαιδευτικής πολιτικής των «Φιλελευθέρων» συμπυκνώνεται στα παρακάτω αποσπάσματα δηλώσεων του Βενιζέλου στο «Ελεύθερον Βήμα» της 30ης Απριλίου του 1929:

³²¹ Μαργακού-Πρόκου Σ., "Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Σχολικό κτίριο-Συγκριτική θεώρηση των εκπαιδευτικών συστημάτων και των σχολικών κτιρίων Γενικής Εκπαίδευσης στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στην Ελλάδα", σ.151, Θεσσαλονίκη 1980

³²² Μπουζάκης Σ. (1986), ό.π., σ. 86

³²³ "Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου...", ό.π., σ. 185

«Εγώ προσωπικώς, θα έβλεπα ευχαρίστως και τον περιορισμόν του αριθμού των Γυμνασίων, προκειμένου εις την θέσιν των να ιδρυθούν επαγγελματικά σχολαί πρακτικής μορφώσεως»³²⁴.

«...θα καταργήσω 60 γυμνάσια έστω και αν με ανατρέψουν»³²⁵.

«Νομίζω προτιμώτερον, να μη κάμωμεν δέκα σχολεία παραπάνω και να κάμωμεν το σχολείον της τεχνικής εκπαιδεύσεως»³²⁶.

Μέσα από τη μείωση του αριθμού των αποφοίτων του γυμνασίου επιδιώκεται να εξισορροπηθεί η αναλογία αποφοίτων της Μέσης Εκπαίδευσης και φοιτητών στα Πανεπιστήμια³²⁷. Η πληθώρα των αποφοίτων σχολείων κλασικών Γυμνασίων ώθησε στην δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού ατόμων με κλασική παιδεία η οποία ουδόλως τους χρησίμευε στην άσκηση του επαγγέλματός των. Οι άνεργοι απόφοιτοι της μέσης εκπαίδευσης αναζητούσαν μία θέση στο δημόσιο ή σε άλλες υπαλληλικές θέσεις του τριτογενή τομέα. Ο διογκούμενος αριθμός αποφοίτων μέσης εκπαίδευσης και το υψηλό ποσοστό ανεργίας τους κατά κοινοβουλευτικούς παράγοντες αποτελούσε πρόβλημα ακόμη και για την αποσταθεροποίηση της κοινωνίας, *«...το προλεταριάτον του κολλάρου όπως ονομάζεται ο θεσμός των θεσιθιρών, οι οποίοι κατατρυχόμενοι από την στέρησιν και την ημιμάθειαν, θα παρασκευάσουν εις το μέλλον... τον στρατόν της κοινωνικής ανατροπής!. Πρέπει να δυσκολεύσωμεν την άφθονον εισαγωγήν εις τας σχολάς της μέσης εκπαιδεύσεως...»³²⁸.*

Το πρόβλημα του πληθωρισμού των μαθητών μέσης εκπαίδευσης γίνεται προσπάθεια να αναχαιτιστεί μέσω της ίδρυσης των Ανώτερων Παρθεναγωγείων, των μέσων επαγγελματικών σχολών και των αυστηρών εισαγωγικών εξετάσεων³²⁹. Η κυβέρνηση Βενιζέλου προκειμένου να περιορίσει τον αριθμό των θεσιθιρών προσπάθησε να στρέψει τους νέους προς την γη³³⁰.

³²⁴ Στεφάνου Σ., "Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά Υποθήκαι", τομ., 2^{ος}, Αθήνα 1969, 373.

³²⁵ Παρατίθεται στο Περισιάνης Π., ό.π., σ. 224

³²⁶ Στεφάνου Σ., ό.π., 373

³²⁷ Αντωνίου Δ. (1987), "Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)", τόμος Πρώτος, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, σ.68

³²⁸ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.238

³²⁹ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Β'...", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», ό.π., και στο "Επετηρίς Δημοτικής εκπαίδευσης", ό.π., σ. 388-389 επίσης Χατζηστεφανίδης Θ.Δ., ό.π., σ. 277

³³⁰ Κρητικός Γ., ό.π., σ. 372

Η πραγματικότητα αυτή κάνει φανερή την επιδίωξη διασύνδεσης της οικονομικής ανάπτυξης και του εκπαιδευτικού συστήματος, επηρεάζοντας έτσι τη διαμόρφωση της κοινωνικοεπαγγελματικής διάρθρωσης και τη δημιουργία ενός σύγχρονου μοντέλου δράσης της οικονομίας αλλά και να συμβάλει σε μια γενικότερη μεταβολή της ανάπτυξης της χώρας³³¹. Δηλαδή γίνεται προσπάθεια να διαμορφωθεί ένα νέο πλαίσιο που να διασφαλίζει τις κοινωνικές εξελίξεις και παράλληλα να επιταχύνει την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Οι πολιτικές προθέσεις για προσανατολισμό της Μέσης εκπαίδευσης σε παραγωγική κατεύθυνση είναι φανερές.

Παρά τις επικρίσεις όμως που αντιμετωπίζει η κυβέρνηση συνεχίζει να επιμένει και να αισιοδοξεί. Ένα από τα σκέλη της κριτικής που δέχεται αφορά την δυνατότητα υλοποίησης του μεγαλόπνοου σχεδίου της. Οι επικριτές αποκαλούν την μεταρρυθμιστική προσπάθεια εμπαιγμό του Ελληνικού λαού. Στην κριτική αυτή που της ασκείται, ο Γ. Παπανδρέου από το βήμα της βουλής στις 24 Ιουνίου του 1929, αφού προηγουμένως έχει εκθέσει με λεπτομέρεια την διαδικασία υλοποίησης για την μέση εκπαίδευση, απαντά πως εντός μιας πενταετίας θα έχει πραγματοποιηθεί.

4.4 Εκπαίδευση των κοριτσιών

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια είχε πολύ σημαντική επιρροή στη ισότητα της συμμετοχής των δύο φύλων ειδικά στην πρωτοβάθμια αλλά και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μέσω της καθιέρωσης των μικτών σχολείων. Εν γένει η εκπαίδευση των κοριτσιών απασχολεί σημαντικά τους μεταρρυθμιστές του 1929 οι οποίοι αφιερώνουν έναν μεγάλο όγκο σελίδων στα νομοσχέδια της μεταρρύθμισης για το εν λόγω θέμα, σε αντίθεση με την μέχρι τότε αδιαφορία της επίσημης πολιτείας³³². Το πνεύμα της μεταρρύθμισης ακολουθεί και προσπαθεί να ανταποκριθεί στις μεταβολές της κοινωνικής πραγματικότητας.

³³¹ Δημαράς Α. (1988), ό.π., σ. 333

³³² "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Ε' Η γυναικεία μόρφωση και οι αγράμματοι", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 28 Ιουνίου 1929

Η καθιέρωση των μικτών δημοτικών σχολείων, με παράλληλα οικονομικά οφέλη για το κράτος (μείωση απαιτούμενου αριθμού εκπαιδευτικών, αιθουσών, εποπτικών μέσων κ.τ.λ.), ώθησε στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού των κοριτσιών που έφτανε σε πολύ υψηλά ποσοστά κατά την εξεταζόμενη περίοδο³³³. Ο νόμος αυτός άλλαξε επίσης τη γενικότερη διάθεση που επικρατούσε για τη μόρφωση και εκπαίδευση των γυναικών, καθώς μέσω της ισότητας πρόσβασης των δύο φύλων στην εκπαίδευση, παρείχε τη δυνατότητα να ενταχθούν κανονικά στην αγορά εργασίας και οι γυναίκες, έχοντας την ευκαιρία να εγκαταλείψουν τον μέχρι τότε ρόλο που προέβλεπε για αυτές η κοινωνία³³⁴. Επιπλέον, καθιερώθηκε ισότιμη και ομοιόμορφη Β'μια εκπαίδευση μέσω της ίδρυσης και λειτουργίας μικτών γυμνασίων στις επαρχίες. Τέλος, η δυνατότητα της επαγγελματικής εκπαίδευσης και για τα κορίτσια περιλαμβάνεται στα ιδιαίτερος θετικά βήματα ως άμεση συνάρτηση της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Μέσω της παραπάνω ισονομίας αναβαθμίζεται η κοινωνική θέση και τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων³³⁵. Ωστόσο οι γονείς είχαν ακόμη τη δυνατότητα να επιλέξουν για τα κορίτσια τους ένα μικτό ή ένα σχολείο θηλέων. Σε όλα τα υπόλοιπα ανεπτυγμένα κράτη ο θεσμός της συνεκπαίδευσης ίσχυε ήδη αρκετό καιρό.

Τα κορίτσια έπρεπε να αποκτήσουν άρτια γενική μόρφωση, να εκπαιδευτούν και να αποκτήσουν επαγγελματική ειδικευση. Η πολιτεία θεωρεί χρέος της τη ρύθμιση της μόρφωσης του γυναικείου πληθυσμού της χώρας, αφού περίπου το 70% αυτού του πληθυσμού είναι αγράμματο³³⁶. Στα πλαίσια αυτά προτείνεται τόσο η συνεκπαίδευση σε μικτά σχολεία όσο και η ίδρυση σχολείων θηλέων³³⁷ (επαγγελματικά σχολεία, και οικοκυρικές σχολές, ανώτερα παρθενγωγεία-στη θέση των Αστικών του 1913-, Γυμνάσια θηλέων στα αστικά κέντρα, Διδασκαλεία αρρένων-Θηλέων και μικτά, Νυχτερινά σχολεία και Μέσες επαγγελματικές σχολές). Αυτό «...εξασφαλίζει ίσες

³³³ Γ.Σ.Υ.Ε, "Στατιστική Επετηρίδα 1951", Εθνικό Τυπογραφείο

³³⁴ Φουρναράκη Ε. (1987), "Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών-Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)", Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, *Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς*, Αθήνα, σ. 17 κ.ε.

³³⁵ Μπακαλάκη Α.-Ελεγκίτου Ε. (1987), "Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα-Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929", Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, *Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς*, Αθήνα, σ. 180 κ.ε · Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (2007), "Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου", στο "Η Εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου", Πρακτικά συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα, σ. 320

³³⁶ Γενική Εισήγητική Έκθεση... στο Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τομ. Α', σ. 653, 678 κ.ε., 710

³³⁷ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Ε' Η γυναικεία...", εφημερίδα «Ελευθέρον Βήμα», ό.π.

ευκαιρίες εκπαίδευσης στους μαθητές και στις μαθήτριες, αφού καθιερώνει Γυμνάσια θηλέων και αρρένων στις πόλεις και μικτά στις επαρχίες»³³⁸.

4.5 Τα αναλυτικά προγράμματα

Τα νέα αναλυτικά προγράμματα, παρά τη διατήρηση κάποιων χαρακτηριστικών από τα παλιά, επιφέρουν μια ουσιαστική αλλαγή. Υπάρχουν αξιόλογες καινοτομίες που εκφράζουν την αντίληψη και το νέο πνεύμα των εκπαιδευτικών πραγμάτων, οι οποίες διατυπώνονται σε μια σειρά από ενδιαφέρουσες παιδαγωγικές προτάσεις, για παράδειγμα η άποψη για τη σωματική αγωγή, τα προαιρετικά μαθήματα, τα «απογεύματα ελεύθερης εργασίας», το δικαίωμα του συλλόγου των καθηγητών να αυξομειώνει τις ώρες διδασκαλίας των μαθημάτων κ.α. Στα εκπαιδευτικά πράγματα όλες αυτές οι προοδευτικές αλλαγές δημιουργούν μια διαφορετική ατμόσφαιρα, σε σχέση με το παρελθόν, και ταυτόχρονα δηλώνουν την αποφασιστικότητα της πολιτείας να εκσυγχρονίσει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και μακροπρόθεσμα την ελληνική κοινωνία.

Τα νέα αναλυτικά προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης σηματοδοτούν μια τομή για τις μεταγενέστερες εξελίξεις. Εισάγουν νέες ιδέες στη σχολική πραγματικότητα και τη διδακτική εργασία. Οι βασικές του καινοτομίες είναι οι εξής:

1. Η διάκριση αρχαία και νέα ελληνικά δεν υφίσταται πλέον και υπάρχει μόνο η ένδειξη «Ελληνικά»³³⁹. Πρόκειται για μια ανατροπή στο κυρίαρχο πνεύμα της αρχαιομάθειας και σε βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις³⁴⁰.
2. Η διδασκαλία των κλασικών γλωσσών περιορίζεται σημαντικά.
3. Το μάθημα των λατινικών γίνεται προαιρετικό³⁴¹.

³³⁸ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., σ. 355 κ.ε.

³³⁹ Κάτω από αυτόν τον τίτλο συνδυάζεται η διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας και γραμματείας με τη διδασκαλία κειμένων από την αρχαία ελληνική γραμματεία σε μεταφράσεις στη νέα ελληνική. Τόγιας Β., ό.π., σ. 455-457 και 476 και Περισιάνης Π., ό.π., σ. 52-54

³⁴⁰ Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας, ... 4^η Ιουνίου 1931, ό.π., σ. 1000

³⁴¹ Νούτσος Χ. (1988), "Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος: 1931-1973", εκδόσεις: «Θεμέλιο», Αθήνα, σ. 216 κ.ε.

4. Τα μαθήματα του προγράμματος διακρίνονται σε υποχρεωτικά και προαιρετικά.

5. Καθιερώνονται τα «ελεύθερα απογεύματα» και τα «μαθήματα ειδικής επιδόσεως» (Ένα φάσμα από πολλαπλές δραστηριότητες όπως: επισκέψεις σε διάφορα μουσεία, αρχαιολογικά μνημεία, βιομηχανικά κέντρα, ενασχόληση στο σχολικό κήπο, μελέτη στη μαθητική βιβλιοθήκη κ.λπ.). Δραστηριότητες και ασχολίες που επιλέγονται ελεύθερα από τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς και διαμορφώνουν μια νέα σχολική και εκπαιδευτική πραγματικότητα η οποία διαπνέονταν από το Σχολείο Εργασίας³⁴².

Τα δε «μαθήματα ειδικής επιδόσεως» απευθύνονταν σε ομάδες μαθητών και μαθητριών, κυρίως των τελευταίων τάξεων, που έδειχναν κλίση και ενδιαφέρονσα επίδοση σε ορισμένα μαθήματα.

6. Θεσμοθετείται η δυνατότητα παρέκκλισης από το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα με απόφαση του συλλόγου διδασκόντων.

7. Η διδασκαλία των μαθήματος των νέων ελληνικών επεκτείνεται σε όλες τις τάξεις και ο χρόνος διδασκαλίας αυξάνεται. Η δε δημοτική γλώσσα αποκτά μια ιδιαίτερη βαρύτητα στο πρόγραμμα και για πρώτη φορά στην ιστορία του μαθήματος ορίζεται από το πρόγραμμα η διδασκαλία της στη Μέση Εκπαίδευση.

«Με το πρόγραμμα αυτό Η δημοτική γλώσσα παίρνει μια σεβαστή θέση και, θα έλεγα, κυρίαρχη θέση μέσα στο γυμνάσιο»³⁴³.

8. Εισάγεται για πρώτη φορά η διδασκαλία των αρχαίων συγγραφέων από μετάφραση.

9. Εισάγεται επίσης για πρώτη φορά το μάθημα της «Αγωγής του Πολίτη».

10. Στο Πρόγραμμα προστίθεται για πρώτη φορά το μάθημα της «Φιλοσοφικής Προπαιδείας».

Στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα πρόγραμμα που «...είναι εμποτισμένο με πνεύμα νέο και προοδευτικό, μέσα στα πλαίσια του αστικού φιλελευθερισμού»³⁴⁴. Πρόκειται για μια προοδευτική αλλαγή στη δομή και στο πνεύμα του περιεχομένου της σχολικής γνώσης, η οποία στοχεύει σε μία ευρύτερη διάσταση της φιλοσοφίας του Σχολείου Εργασίας.

³⁴² Δημαράς Α., "Η μετρική που δεν έγινε...", ό.π., σ. 175

³⁴³ Κουντουρά Μ., ό.π., σ. 97

³⁴⁴ Τόγιας Β., ό.π., σ. 496

Ταυτόχρονα εισάγει το Πρόγραμμα του 1931 μια νέα εξέλιξη και δυναμική στην εκπαίδευσή της χώρας μας και αυτό το στοιχείο της δυναμικής, δημιουργείται από την απαίτηση για ποιοτική ανέλιξη της εκπαίδευσής αλλά και του εκσυγχρονισμού της χώρας μας. Και είναι αυτό που διακρίνει αυτό το πρόγραμμα σε σχέση με τα προηγούμενα³⁴⁵. Διαπιστώνει κανείς ότι το στοιχείο που διαπνέει το πρόγραμμα, είναι αυτό του εκσυγχρονισμού, στοιχεία τα οποία διατυπώνονται στις καινοτομίες και στους νεωτερισμούς του.

4.6 Εκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού

Η εκπαίδευση και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών αποτελεί πάντοτε ιδιαίτερο σημείο αναφοράς οποιασδήποτε προσπάθειας μεταβολής ενός εκπαιδευτικού συστήματος. Προκειμένου να προσαρμοστεί στους εκάστοτε σκοπούς που θέτουν οι μεταρρυθμιστές ενός εκπαιδευτικού συστήματος, αλλαγές προβλέπονται και στον τομέα της εκπαίδευσης του διδακτικού προσωπικού.

Δύσκολα μπορεί μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση να προχωρήσει, εάν ταυτόχρονα δεν μεταρρυθμιστεί και το σύστημα εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών. Οι εκπαιδευτικοί τελικά, θα κληθούν να εφαρμόσουν στην πράξη τις ιδέες της νέας κατεύθυνσης. Επειδή οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί επηρεάζουν το τελικό αποτέλεσμα μιας μεταρρύθμισης, οποιαδήποτε επιχείρηση αλλαγής συχνά συνοδεύεται, μεταξύ άλλων, και από μέτρα ενίσχυσης της θέσης τους. Ταυτόχρονα, η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών δεν μπορεί να θεωρηθεί κοινωνικά ουδέτερη, αλλά επηρεάζεται από τις ιδεολογικές θέσεις και αντιλήψεις της εκάστοτε κοινωνικοπολιτικής δύναμης που έχει την εξουσία.

Την περίοδο που εξετάζουμε, βασική φροντίδα της πολιτείας είναι η άρση του αδιεξόδου από την προβληματική κατάσταση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών με την καθιέρωση μιας σταθερής εκπαιδευτικής πολιτικής. *«Εν πρώτοις λοιπόν είναι απαραίτητον να επέλθη ομοιομορφία της μορφώσεως του διδακτικού προσωπικού και προς*

³⁴⁵ Νούτσος Χ., ό.π., σ. 244 και Περσιάνης Π., ό.π., σ. 193 κ.ε.

τούτο δέον να ορίσωμεν ένα ενιαίον τύπον Διδασκαλείου δι' άπαν το κράτος»³⁴⁶. Παράλληλα, βασικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης των δασκάλων παραμένει η ενεργοποίηση διεργασιών στην εκπαιδευτική συνείδηση του διδακτικού προσωπικού για την αποδοχή και την υποστήριξη των μέτρων της μεταρρύθμισης της Λαϊκής Παιδείας.

4.6.1 Τα Διδασκαλεία των Νηπιαγωγών

Την περίοδο που εξετάζουμε λειτουργούν συνολικά επτά τριτάξια διδασκαλεία νηπιαγωγών τα οποία είχαν ιδρυθεί το 1918. Στα Διδασκαλεία Νηπιαγωγών μπορούσαν να φοιτήσουν μαθήτριες οι οποίες είχαν αποφοιτήσει από το Δημοτικό Σχολείο³⁴⁷. Οι μεταρρυθμιστές δεν μείωσαν τον αριθμό και δεν μετέβαλαν και τον τύπο των διδασκαλείων. Ωστόσο, αύξησαν τα έτη εκπαίδευσης των νηπιαγωγών από τρία σε τέσσερα. Παράλληλα προχώρησαν και στην προσθήκη νέων μαθημάτων στο πρόγραμμα, ώστε η εκπαίδευσή τους να είναι καλύτερη και πιο ολοκληρωμένη με την αναγκαία φιλοσοφική και παιδαγωγική μόρφωση.

4.6.2 Τα Διδασκαλεία των Δασκάλων

Η κατάσταση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών την περίοδο αυτή εμφανίζει μία ανομοιογένεια, η οποία δημιουργούσε προβλήματα. Υπάρχει μία ποικιλία δασκάλων, σε σχέση με την εκπαίδευσή τους. Υπάρχουν δάσκαλοι με προέλευση το ελληνικό σχολείο και χωρίς παιδαγωγική κατάρτιση και δάσκαλοι με πτυχίο Διδασκαλείου. Από τους 13.000 δασκάλους που υπηρετούσαν στην εκπαίδευση το 1929 οι 5000 ήταν χωρίς πτυχίο διδασκαλείου³⁴⁸. Αυτό η ποικιλία εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών αποτελούσε για την ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας ένα από τα βασικότερα θέματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν για να προχωρήσει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

³⁴⁶ Γενική Εισήγητική Έκθεσις...στο Μπουζάκης Σ. (1994), τόμ. Α', σ. 687

³⁴⁷ Γενική Εισήγητική Έκθεσις...στο Μπουζάκης Σ. (1994), τόμ. Α', σ. 685

³⁴⁸ Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας, ...26^{ης} Ιουλίου 1929, ό.π., σ. 385 και στο Γενική Εισήγητική Έκθεσις...στο Μπουζάκης Σ. (1994), τόμ. Α', σ. 684

Μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή, για την εκπαίδευση των δασκάλων, υπήρχαν μονοτάξια, πολυτάξια, διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και του Δήμου Πειραιά, καθώς και ιερατικές σχολές. Κάθε χρόνο αποφοιτούσαν από όλα τα Διδασκαλεία της χώρας 1380 δάσκαλοι από τους οποίους μπορούσαν να απορροφηθούν περίπου 600-800³⁴⁹.

Για την καλύτερη λειτουργία των διδασκαλείων, τον τρόπο και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των δασκάλων προτάθηκαν μια σειρά από μέτρα τα οποία ήταν στα πλαίσια των οικονομικών δυνατοτήτων και του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση αλλά και του πνεύματος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Έτσι από την ποικιλία αυτή των Διδασκαλείων επιλέγη για την εκπαίδευση των δασκάλων ο τύπος του πολυταξίου Διδασκαλείου (πενταταξίου) στο οποίο θα γίνονταν δεκτοί απόφοιτοι της δευτέρας τάξης του εξατάξιου Γυμνασίου ή Πρακτικού Λυκείου³⁵⁰.

Στο μέλλον δεν θα διορίζονταν πλέον δάσκαλοι άλλης εκπαίδευσης πλην εκείνων που θα ήταν απόφοιτοι των Διδασκαλείων. Ταυτόχρονα δρομολογήθηκαν μέτρα για τα διδασκαλεία, την επιμόρφωση των ήδη υπηρετούντων εκπαιδευτικών αλλά και την άρση των μισθολογικών τους διαφορών. Με βάση αυτή την άποψη ψηφίζεται ο Ν. 4368/1929, σύμφωνα με τον οποίο καταργούνται όλα τα μονοτάξια Διδασκαλεία και τα υπόλοιπα μετατρέπονται σε πεντατάξια. Το ακαδημαϊκό έτος 1929–30 λειτουργούν 17 πεντατάξια Διδασκαλεία³⁵¹.

Με τις ρυθμίσεις αυτές διατηρήθηκαν τα πλεονεκτήματα του πολυταξίου Διδασκαλείου, διότι αυτός ο τύπος Διδασκαλείου διαπιστώθηκε ότι εξασφάλιζε τη δυνατότητα για αρτιότερη επιστημονική και παιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων. Παράλληλα, ευκολότερα μπορούσε να στεγαστεί και να διοικηθεί ένα πεντατάξιο Διδασκαλείο και τέλος μπορούσαν να φοιτήσουν στα Διδασκαλεία μαθητές από όλη τη χώρα και όχι μόνο από τα αστικά κέντρα, αφού η ηλικία των μαθητών, που επιθυμούσαν να φοιτήσουν στα διδασκαλεία, ορίζονταν στα 15 και όχι στα 12 έτη.

Βασική επιδίωξη των μεταρρυθμιστών αναφορικά με την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, είναι ο αναπροσανατολισμός και η λειτουργική αναβάθμιση της Λαϊκής Παιδείας. Την παραπάνω αντίληψη εκφράζει και ο Κακούρος σε άρθρο του σε γνωστή

³⁴⁹ Γενική Εισήγητική Έκθεσις...στο Μουζάκης Σ. (1994), τομ. Α', σ. 691

³⁵⁰ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-ΣΤ'...", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», ό.π.

³⁵¹ Λέφα Χ., ό.π., σ. 246

εφημερίδα της εποχής³⁵², «...ο δικός μας όμως νομοθέτης συλλογίστηκε πως πρώτα-πρώτα ο τόπος μας έχει ανάγκη από μία εξάχρονη στοιχειώδη εκπαίδευση πραγματικά υποχρεωτική και αληθινά ουσιαστική. Αυτά (πεντατάξια διδασκαλεία) τουλάχιστον θα μας δώσουν δασκάλους που αγαπούν το σχολείο και το έργο τους και δεν θα το θεωρούν γεφύρι για να περάσουν κάπου αλλού, δασκάλους για ένα σωστό εξάχρονο δημοτικό».

4.6.3 Η εκπαίδευση εκπαιδευτικών Μέσης εκπαίδευσης

Η παιδαγωγική κατάρτιση των πτυχιούχων του Πανεπιστημίου που επιθυμούσαν μελλοντικά να διορισθούν ως καθηγητές στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, ήταν μέχρι τότε ανεπαρκής. Οι εκπαιδευτικοί της μέσης εκπαίδευσης εκπαιδεύονταν στο πανεπιστήμιο στις αντίστοιχες σχολές κατά διαφορετικό τρόπο και ανάλογα με την ειδικότητα. Παράλληλα, το Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1910, δεν θεωρήθηκε ο καταλληλότερος τρόπος για την παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης. Η φοίτηση στο διδασκαλείο δεν ήταν υποχρεωτική, ενώ παράλληλα δε μπορούσαν όλοι οι εκπαιδευτικοί να φοιτήσουν στο Διδασκαλείο.

Για την παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών μέσης εκπαίδευσης προτάθηκε τότε πρώτον, η ίδρυση έδρας Παιδαγωγικής στη φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και δεύτερον, καθιερώθηκε ως υποχρεωτική η παρακολούθηση του μαθήματος της Παιδαγωγικής για όσους επιθυμούσαν να γίνουν εκπαιδευτικοί.

Πέρα όμως από τη θεωρητική τους κατάρτιση θεωρήθηκε αναγκαία και η πρακτική παιδαγωγική τους κατάρτιση. Για το σκοπό αυτό ιδρύθηκαν πειραματικά σχολεία³⁵³ ένα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ένα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Η πρακτική άσκηση των πτυχιούχων στα σχολεία αυτά θα γινόταν μετά την απόκτηση του πτυχίου και για ένα εξάμηνο για όσους επιθυμούσαν να διορισθούν ως εκπαιδευτικοί. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνετο η πρακτική παιδαγωγική κατάρτιση των μελλοντικών εκπαιδευτικών. Ωστόσο και στην περίπτωση της παιδαγωγικής κατάρτισης των

³⁵² "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-ΣΤ' Το ζήτημα των διδασκαλείων", ό.π.

³⁵³ Κάθε Πειραματικό σχολείο θα αποτελείται από ένα εξαετές γυμνάσιο και ένα εξαετές δημοτικό σχολείο.

εκπαιδευτικών μέσης εκπαίδευσης η ελλιπής χρηματοδότηση στάθηκε εμπόδιο στην υλοποίηση όλων των ρυθμίσεων που προβλέπονταν.

Ανακεφαλαιώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι και στον τομέα της εκπαίδευσης αλλά και της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών προωθούνται μέτρα που στοχεύουν στην αναβάθμισή τους. Επιστεύετο ότι ο *«ενθουσιασμός και η αποστολική πίστις του δασκάλου»* αποτελούσαν *«την πρώτη και θεμελιώδη προϋπόθεσιν της ευδοκιμήσεως του Σχολείου και της Παιδείας»*³⁵⁴ τόσο για την «αύξηση» του «Λαϊκού Πολιτισμού», την επαρκή επαγγελματική προετοιμασία των νέων για τον «αγώνα της ζωής», όσο και για τη θετική και γόνιμη συμβολή του καθενός στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος, με απώτερο στόχο την κοινή ευημερία³⁵⁵, προωθώντας παράλληλα τον δημοκρατικό της χαρακτήρα της κοινωνίας.

4.7 Σχολικά κτήρια και εσωτερική οργάνωση

Έχει υποστηριχθεί ότι το σχολικό περιβάλλον επιδρά θετικά στη διαδικασία μάθησης, διότι οι μαθητές ένα μεγάλο μέρος του χρόνου τους το περνούν μέσα στο σχολείο και οι επιδράσεις αυτού του περιβάλλοντος παίζουν ρόλο σημαντικό στη διαμόρφωση της προσωπικότητά τους. Η άνεση των χώρων διευκολύνει τη μάθηση και επιτρέπει την άνετη και αποτελεσματική διδασκαλία, ειδικότερα η ύπαρξη χώρων παιχνιδιού, βιβλιοθηκών και εργαστηρίων.

Με τον όρο διδακτήριο, εννοούμε το κτίριο εντός του οποίου οργανώνεται η διαδικασία μάθησης αλλά και οι διάφορες εγκαταστάσεις και ο εξοπλισμός του, για παράδειγμα τα εργαστήρια, το γυμναστήριο, τα παιδαγωγικά υλικά διδασκαλίας κ.α. και παράλληλα εξασφαλίζει τα στοιχειώδη της σχολικής Υγιεινής.

Σύμφωνα με το σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας, η φοίτηση των Ελληνοπαίδων στο δημοτικό σχολείο ήταν υποχρεωτική. Αυτό σήμαινε ότι η πολιτεία είχε την υποχρέωση να εξασφαλίσει και τα ανάλογα διδακτήρια τα οποία θα πληρούσαν

³⁵⁴ Παπανδρέου Γ., ό.π., σ. 5 κ.ε.

³⁵⁵ Παπανδρέου Γ., ό.π., σ. 3

τους βασικούς όρους της Υγιεινής και της Παιδαγωγικής. Και όμως το ελεύθερο κράτος για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν έδειξε το ανάλογο ενδιαφέρον και δεν διασφάλιζε τους χρηματοδοτικούς πόρους για τη χάραξη και τη συνεπή εφαρμογή ενός ρεαλιστικού προγράμματος κατασκευής σχολικών διδακτηρίων.

Με τη σύσταση του Ελληνικού Κράτους σχολικά κτήρια δεν υπήρχαν. Αρχικά τα σχολεία στεγάζονταν εντός των εκκλησιών ή σε κτίρια τα οποία εθεωρούντο ακατάλληλα για οποιαδήποτε άλλη χρήση³⁵⁶. Το πρόβλημα των σχολείων αρχίζει και γίνεται οξύ και διάφοροι παιδαγωγοί και υγιεινολόγοι εφιστούν την προσοχή καθώς κάθε μέρα οι μαθητές περνούν περίπου 8 ώρες στο χώρο του σχολείου³⁵⁷.

Το 1834 με νόμο η εξεύρεση, η συντήρηση και η κατασκευή σχολικών διδακτηρίων ανατίθεται στους δήμους, στους οποίους είχε ανατεθεί και ευθύνη για τη δημοτική εκπαίδευση. Κάθε δήμος είναι υπεύθυνος για την εξασφάλιση κατάλληλης στέγης είτε μέσω της κατασκευής είτε μέσω ενοικίασης από ιδιώτες, ενώ οι αρμοδιότητες τους επεκτείνονται και στην εξασφάλιση του αναγκαίου υλικού. Όμως η ανέγερση διδακτηρίων από τους δήμους δεν ήταν δυνατή, αφού οι δήμοι δεν μπορούσαν οικονομικά να ανταποκριθούν. Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα οξύ σε δήμους που αποτελούνται από ελάχιστες οικογένειες στους οποίους τα έσοδα δεν επαρκούν ούτε για πιο άμεσες ανάγκες³⁵⁸. Το Υπουργείο Παιδείας με εγκυκλίους προσπαθούσε να ενεργοποιήσει τους δήμους να διαθέτουν τα ανάλογα χρήματα για την κατασκευή, τη συντήρηση και λειτουργία των σχολείων, κάτι όμως που δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

«Από των μέσων του Σεπτεμβρίου μέχρι τέλους του Μαρτίου διεκόπησαν τα μαθήματα, διότι ο δήμαρχος δεν επλήρωνε το ενοίκιον και οι ιδιοκτήται τούτου ένεκα ηγνούντο να μισθώσωσιν εις αυτόν τας οικίας των, η δε ευρεθείσα, ένθα νυν το διδακτήριον, είνε κακίστη , αριστερά τω εις το διδακτήριον ανερχομένω διαμένουσι χοίροι...»³⁵⁹.

³⁵⁶ Λέφα Χ., ό.π., σ. 478

³⁵⁷ Καλαφάτη Ε. (1988), Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929-Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, σ. 171

³⁵⁸ Καλαφάτη Ε., ό.π., σ. 117

³⁵⁹ Λέφα Χ., ό.π., σ. 481.

Από εκθέσεις επιθεωρητών το 1893 και το 1896³⁶⁰ η κατάσταση στα διδακτήρια περιγράφεται ως «άθλια».

*«Υπέρ τα 60 όμως διδακτήρια του νομού δεν είχε πλέον σχολεία, αλλ' ελεεινά φωλαί και τρώγλαι, αίτινες πολλάκις εμποδίζουν την εργασίαν»*³⁶¹.

Η κατάσταση αυτή των διδακτηρίων ονομάστηκε από τον Υπουργό Αθ. Ευταξία «αίσχος δι' ημάς»³⁶².

Η «άθλια» αυτή κατάσταση προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες, όχι μόνο στις εκπαιδευτικές αρχές, αλλά και της κοινής γνώμης η οποία απαιτεί από την πολιτεία να παρέμβει, διότι οι δήμοι και να είχαν την καλή πρόθεση δεν θα μπορούσαν να ανταποκριθούν σε αυτή τους την υποχρέωση. Έπρεπε να συμβάλει το ίδιο το κράτος.

Με τους νόμους ΒΤΕ'(1895) και ΒΤΜΘ'(1895) η δαπάνη ανέγερσης διδακτηρίων θα επιβάρυνε πλέον όχι μόνο τους δήμους αλλά και το ίδιο το Κράτος³⁶³. Στα πλαίσια αυτά ιδρύεται τότε στο Υπουργείο Παιδείας αρχιτεκτονική υπηρεσία η οποία θα είχε την ευθύνη της ανέγερσης σχολικών διδακτηρίων. Ο νόμος του 1895 δημιούργησε τις προϋποθέσεις ώστε μέχρι το τέλος του 1909 να χτιστούν 418 νέα διδακτήρια³⁶⁴ με συνολικό κόστος 8.898.458 δραχμές³⁶⁵.

Μέχρι το τέλος του 1911 ο αριθμός των σχολείων που κατασκευάστηκαν από εκπαιδευτικά τέλη είναι 407³⁶⁶.

Το θετικό στοιχείο του κτηριακού προβλήματος έγκειται στο γεγονός ότι δεν αποτελεί σημείο διαμάχης όπως διάφοροι άλλοι τομείς της εκπαίδευσης κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Τόσο οι δημοτικιστές όσο και οι συντηρητικοί αναγνωρίζουν το πρόβλημα και συμφωνούν ότι αποτελεί κύριο μειονέκτημα του υπάρχοντος εκπαιδευτικού συστήματος.

Το 1920 χτίστηκαν άλλα 80 (περίπου) διδακτήρια και ο συνολικός τους αριθμός ανέρχονταν σε 500. Όμως και το σύστημα κοινής επιβάρυνσης δήμων και κράτους, που

³⁶⁰ Λέφα Χ., ό.π., σ. 480 και 481

³⁶¹ Λέφα Χ., ό.π., σ. 482

³⁶² Λέφα Χ., ό.π., σ. 482

³⁶³ Καλαφάτη Ε., σ.182-183

³⁶⁴ Τα σχολεία αυτά χτίστηκαν από τον νομομηχανικό Καλλία. Στα διδακτήρια αυτά δόθηκε έμφαση κυρίως στην εξωτερική τους αισθητική και ήταν όλα του ίδιου τύπου σχολεία. Ήταν μεγαλοπρεπή και ονομάζονταν «μικρά Πανεπιστήμια».

³⁶⁵ Υπουργείον Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, "Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης 1907-1908", τύποις Π.Δ. Σακελαρίου, εν Αθήναις 1909

³⁶⁶ Υπουργείον Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, "Στατιστική της δημόσιας εκπαίδευσεως 1910-1911, Αθήνα 1912

εφαρμόστηκε δεν έλυσε το διδακτηριακό πρόβλημα, διότι ο τρόπος χρηματοδότησης αποδείχθηκε ανεπαρκής και τα χρήματα που προορίζονταν γι' αυτόν το σκοπό δεν αρκούσαν ούτε για τη συντήρηση των υπαρχόντων διδακτηρίων.

Το σχολικό ζήτημα εμφάνιζε τις παραμονές της μεταρρύθμισης του 1929 δύο διαστάσεις: Από τη μια μεριά έχουμε σοβαρή έλλειψη διδακτηρίων και από την άλλη πολλά από τα ήδη λειτουργούντα σχολικά κτήρια ήταν ανθυγιεινά³⁶⁷ και ακατάλληλα για να φοιτήσουν μαθητές.

Μέχρι το 1929 οι χρηματοδοτικοί πόροι προέρχονταν από τα εκπαιδευτικά τέλη³⁶⁸ από τις κοινότητες και τους δήμους³⁶⁹ και δωρεές ευπόρων αστών κυρίως της διασποράς³⁷⁰.

Το σχολικό έτος 1928 – 29 επιθεωρήθηκαν 1996 διδακτήρια από αυτά τα 799 θεωρήθηκαν υγιεινά, τα 580 μέτρια και τα 617 χαρακτηρίστηκαν ανθυγιεινά³⁷¹.

Για το λόγο αυτό η κυβέρνηση Βενιζέλου ψηφίζει το 1929 το νόμο 4179 «περί ανεγέρσεως διδακτηρίων», όπου ορίζονται οι πόροι για την απόκτηση «ευπρεπών» διδακτηρίων τα οποία να πληρούν τους όρους της υγιεινής και της παιδαγωγικής.

Με βάση τον νόμο αυτό η κυβέρνηση Βενιζέλου, στα πλαίσια της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1929, ξεκίνησε μια αληθινή σταυροφορία η οποία κινητοποίησε όχι μόνο το ενδιαφέρον των δήμων αλλά και τη γενναία συμμετοχή όλων για την υλοποίηση του έργου αυτού, το οποίο η πολιτεία από μόνη της δεν ήταν σε θέση να υλοποιήσει. Η έκκληση της κυβέρνησης προς όλες τις δυνάμεις της χώρας, εντός και εκτός της Ελλάδας, δημιούργησε μία νέα δυναμική, μία δυναμική την οποία προκάλεσε κυρίως η επιθυμία της ελληνικής κοινωνίας αλλά και όλων των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων της χώρας για αλλαγή και ανάπτυξη της χώρας.

«Δι' αυτού (διδακτηριακό ζήτημα), η Κυβέρνησις κάνει μία μεγάλην χειρονομίαν και αναγράφει 100 εκατομμύρια εις τον προϋπολογισμόν του 1929, δια την ίδρυσιν κατάλληλων διδακτηρίων τόσον εις την πρωτεύουσαν όσον και εις τας επαρχίας»³⁷².

³⁶⁷ Κουντουράς Μ., ό.π., τόμος Α', σ. 63

³⁶⁸ Μέρος των οποίων καλύπτονταν από τους μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και τους φοιτητές

³⁶⁹ Λαμπαδαρίου Ε., ό.π., σ. 135

³⁷⁰ Καρδαμίτση-Αδάμη Μ. (2007), "Το εκπαιδευτικό κτίριο κατά την διακυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου", στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα, σ.342

³⁷¹ Λαμπαδαρίου Ε., ό.π., σ.138

³⁷² Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1240

Στα πλαίσια αυτής της δυναμικής και της επιθυμίας για αλλαγή αυτής της απαράδεκτης πραγματικότητας προωθείται τότε ένα τεράστιο πρόγραμμα για την οριστική αντιμετώπιση του προβλήματος της έλλειψης σχολικών διδακτηρίων. Ένα πρόβλημα, που παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες, δεν μπόρεσε ποτέ μέχρι τότε να αντιμετωπιστεί.

Στον πίνακα 7 παραθέτουμε την εξέλιξη της υγιεινής των διδακτηρίων όπως αυτή προκύπτει από τις Στατιστικές της Εκπαιδεύσεως.

Πίνακας 7

Υγιεινή Διδακτηρίων

Έτος	Ποσοστό υγιεινών διδακτηρίων (%)	
	Δημοτική Εκπαίδευση	Μέση Εκπαίδευση
1929	58	52
1930	65	73
1931	66	77
1932	70	75
1933	67	75
1934	-	78
1935	70	80
1936	72	76
1937	-	74
1938	70	78
1939	72	84

Πηγές: Γ.Σ.Υ.Ε., Στατιστικές της Εκπαιδεύσεως, έτη 1928-1939

«Είναι αληθές, ότι η διδακτηριακή κατάσταση βελτιώθηκε αισθητώς τα τελευταία χρόνια και στις Νέες χώρες, ιδίως δε στη Μακεδονία, αλλά υπάρχουν ακόμη περιφέρειες, στις οποίες η διδακτηριακή κατάσταση δεν απέχει πολύ από της πρωτογόνου»³⁷³.

«Αθλιέστερη ακόμη παρουσιάζεται η κατάσταση στη Δημοτική Εκπαίδευση από την άποψη της εσωτερικής οργανώσεως. Θα φανεί ίσως απίστευτο, και γεγονός είναι, ότι υπάρχουν σχολεία που δεν έχουν ούτε θρανία. Τα παιδιά εξακολουθούν να κάθονται σκλαδόν ή σε λιθάρια»³⁷⁴.

Προκειμένου να υλοποιηθεί και να επιταχυνθεί η διαδικασία ανέγερσης των σχολικών διδακτηρίων αλλά κυρίως εξαιτίας των περιορισμένων οικονομικών πόρων, υπεγράφη με πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου, στις 4 Ιουνίου 1930 ανάμεσα στο Ελληνικό Δημόσιο και τη Σουηδική εταιρεία Aktiebolaget Kreuger και Roll σύμβαση δανείου ενός εκατομμυρίου λιρών (318.000.000 δραχ.), η οποία κυρώνεται με το νόμο 4799 του 1930³⁷⁵. Το δάνειο που έχει μείνει γνωστό και ως σουηδικό, θα απαντήσει στο πρόβλημα της χρηματοδότησης των σχολικών κτιρίων. Με το παραπάνω δάνειο θα εγκαινιαστεί η φάση της ιστορίας του σχολικού κτιρίου που αποκαλείται και ως «φάση Παπανδρέου» ενώ τα σχολεία που χτίζονται αναφέρονται και σχολεία Παπανδρέου ή σχολεία του 30³⁷⁶.

Η μετά τη σύναψη του δανείου περίοδος θεωρήθηκε ως η πιο σημαντική και πιο ενδιαφέρουσα για το ζήτημα της σχολικής στέγης. Προκλήθηκε «πραγματικός διδακτηριακός οργανισμός και οι δήμοι έφθασαν εις το μεγαλύτερον σημείον της αποδόσεώς των, χάρις εις τας προσπάθειάς του κέντρου και των κατά τόπους επιθεωρητών»³⁷⁷. Μέχρι το 1932, ήτοι από το 1928 έως το 1932, χτίστηκαν ή χτίζονταν 3.167 νέα σχολικά κτήρια³⁷⁸. Από αυτά 330 ήταν πολυτάξια και χτίστηκαν στις πόλεις τα δε υπόλοιπα σε κοινότητες της χώρας. Η συνολική δαπάνη για την ανέγερση των 3167 νέων σχολικών κτηρίων ανήλθε σε ενάμιση δισεκατομμύριο δραχμές (1.500.000)³⁷⁹. Από το ποσό αυτό τα 550 εκατομμύρια κατεβλήθησαν από κράτος και τα υπόλοιπα (περίπου ένα

³⁷³ Φωτόπουλος Ι. (1932), "Η δημοτική μας εκπαίδευση και σκέψεις για την βελτίωσή της", στο Επετηρίς... ", ό.π., σ. 307

³⁷⁴ Φωτόπουλος Ι., ό.π., σ. 307

³⁷⁵ Δημαράς Α. (1984), ό.π., τόμος Β', σ. 173

³⁷⁶ Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., ό.π., σ.347

³⁷⁷ Λέφα Χ., ό.π., σ. 494

³⁷⁸ "Το έργο της Κυβέρνησεως Βενιζέλου κατά...", ό.π., σ. 180-190

³⁷⁹ Καλαφάτη Ε., ό.π., σ. 217

δισεκατομμύριο) κατεβλήθησαν από τους δήμους και τις κοινότητες. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της βαθιάς απήχησης που είχε η έκκληση της κυβέρνησης Βενιζέλου στους δήμους και στις κοινότητες για την υλοποίηση αυτού του τεράστιου έργου για την επιτυχία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που είχε ανάγκη η χώρα.

Πίνακας 8

Διδακτηριακά έργα που υλοποιήθηκαν
από το 1928 έως το 1932

I. Περαιτωθέντα διδακτήρια			
α. Δημοτικής Εκπαίδευσης	1.745	με αίθουσες διδασκαλίας	3.636
β. Μέσης Εκπαίδευσης	64	»	363
Σύνολο	1.809	»	4.029
II. Προσθήκες αιθουσών			
α. Σε 60 διδακτήρια δημοτικής εκπαίδευσης	-	»	100
β. Σε 11 διδακτήρια Μέσης Εκπαίδευσης	-	»	19
Σύνολο	1.809	»	4.149
III. Διδακτήρια ημιτελή			
α. Δημοτικής Εκπαίδευσης	1.118	»	3.142
β. Μέσης Εκπαίδευσης	62	»	415
Σύνολο	2.989	»	7.702
IV. Διδακτήρια υπό ανέγερση			
Εν όλω	178	»	498
Σύνολο	3.167	»	8.200

Πηγή: Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, επιμ. Ν. Σμυρνή, Α. Βλάχου, Παπαγεωργίου Β., εκδ. οίκος «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήνα 1932, σ. 391 κ.ε.

Η σύναψη του δανείου εκφράζει ταυτόχρονα την «προοδευτική πολιτική» που εφαρμόζει στην εκπαίδευση ο Γ. Παπανδρέου³⁸⁰ στη διάρκεια της υπουργικής του θητείας. Και ο Λέφας, παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώνει, αναγνωρίζει ότι «η μετά την

³⁸⁰ Δημαράς Α. (1984), "Πενήντα χρόνια πριν: 1931 – το αζεπέραστο όριο", «Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και γενικής Παιδείας», αρ. 6, Αθήνα, σ. 84

*σύναψιν του ανωτέρω δανείου περίοδος είνε η πλέον γόνιμος εις την ιστοριών του διδακτηριακού ζητήματος»*³⁸¹. Μάλιστα αξίζει να αναφερθεί πως τα σχολεία του 1930 θεωρούνται η καλύτερη στιγμή της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής³⁸².

Η κυβέρνηση Βενιζέλου δείχνει δηλαδή με μια σειρά από ενέργειες το ξεχωριστό της ενδιαφέρον για το διδακτηριακό, έναν τομέα της εκπαίδευσης που παρουσίαζε σοβαρή καθυστέρηση και θα δημιουργούσε δυσκολίες στις προοπτικές εξέλιξης και εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας.

Το 1928, επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου, η σύγχρονη αντίληψη της έννοιας σχολικό κτίριο συγκροτείται σε όλα της τα στοιχεία μέσω της δημιουργίας ενός ικανού οργανισμού με αποκλειστική αρμοδιότητα την κατασκευή και κατανομή των σχολείων στο σύνολο της χώρας³⁸³.

Είναι φυσικό να μη λύθηκαν όλα τα προβλήματα που αφορούσαν τη σχολική στέγη σε όλη την επικράτεια. Γιατί και το κόστος ήταν μεγάλο και οι ελλείψεις ήταν πάρα πολλές σε διδακτήρια και αίθουσες διδασκαλίας. Πραγματοποιήθηκε όμως ένα μεγάλο βήμα και ταυτόχρονα καθιστούσε αναγκαία τη συνέχιση του προγράμματος της σχολικής στέγης και στα μετέπειτα χρόνια για αλλαγή αυτής της κατάστασης που επικρατούσε στη σχολική στέγη. Αν και *«μετά την εξάντληση του δανείου, διδακτηριακή κίνησις έγινε νωθεστέρα»*³⁸⁴.

Τα χρήματα που δαπανήθηκαν για τη σχολική στέγη από 1928 έως και το 1931 και ειδικότερα από τον Αύγουστο του 1928 μέχρι τον Αύγουστο του 1931 υπολογίζονται σε 1.476.000.000 δραχμές (8.200 αίθουσες χ 180.000 η μία). Πιο συγκριμένα διέθεσαν:

³⁸¹ Λέφας Χ., ό.π., σ. 493

³⁸² Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., ό.π., σ. 347

³⁸³ Καλαφάτη Ε., ό.π., σ. 219

³⁸⁴ Λέφας Χ., ό.π., σ. 496

Πίνακας 9

Πηγές χρηματοδότησης δαπανών
για τα σχολικά διδασκτήρια

Χρηματοδότηση από:	
I. Το Δημόσιο	
α. Εκπαιδευτικά τέλη	73.700.000
β. Προϋπολογισμός	156.500.000
γ. Δάνειο	318.000.000
Σύνολο	548.200.000
II. Δήμους και Κοινότητες	
Σύνολο	952.000.000
Γεν. Σύνολο	1.500.200.000

Πηγή: Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, επιμ. Ν. Σμυρνή, Α. Βλάχου, Παπαγεωργίου Β., εκδ. οίκος «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήνα 1932, σ. 391 κ.ε.

Το κράτος θα συνεχίσει και τα επόμενα χρόνια να διαθέτει χρήματα για την ολοκλήρωση των υπό κατασκευήν διδασκτηρίων προκειμένου να λύσει οριστικά το ζήτημα της στέγασης των μαθητών της χώρας.

4.8 Η Διοίκηση της εκπαίδευσης

Ο Γ. Παπανδρέου το 1929 κατά την υποστήριξη των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων στη βουλή θα υπερασπιστεί τον ενιαίο χαρακτήρα της διοίκησης της εκπαίδευσης λέγοντας τα εξής: «Προς επίτευξιν όμως του σκοπού αυτού (εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης), επιβάλλεται προηγουμένως να οργανωθεί νομοθετικώς η ενιαία διοίκηση της εκπαίδευσως. Πρέπει λοιπόν να δημιουργηθεί από τούδε το ανώτατον εκπαιδευτικόν συμβούλιον αποτελούμενον από εκπαιδευτικούς συμβούλους του υπουργείου της Παιδείας

και από αντιπροσώπους του υπουργείου της Γεωργίας, της Εθνικής Οικονομίας και της Συγκοινωνίας. Αί αποφάσεις του ανώτατου εκπαιδευτικού συμβουλίου θα είναι υποχρεωτικές για τον υπουργόν. Κύριε πρόεδρε της Κυβερνήσεως...πάσχομεν από την ματαιότητα των υπηρεσιών να επαυξάνουν τας εξουσίας των. Ακριβώς προς καταστολήν αυτής της επικινδύνου ματαιότης επιβάλλεται η πυγμή της Κυβερνήσεως να δημιουργήση μίαν ενιαίαν διοίκησην της εκπαιδεύσεως. Εκείνο το οποίον, επαναλαμβάνω, αποτελεί καθ'ημάς την ουσίαν του ζητήματος είναι το ανώτατον εκπαιδευτικόν συμβούλιον. Επίσης η υποχρεωτικότητα των αποφάσεων αυτού»³⁸⁵.

Στις 18 Φεβρουαρίου του 1930 ο Γ. Παπανδρέου υποβάλει στη Βουλή το νομοσχέδιο «Περί διοικήσεως της εκπαιδεύσεως» το οποίο ψηφίστηκε από τη Βουλή και τη Γερουσία και περιβλήθηκε την ισχύ του νόμου 4653/1930. Ο νέος νόμος βασιζόταν στις παρακάτω βασικές αρχές:

- Α) τη χάραξη ενιαίας κατευθυντήριας γραμμής
- Β) τη διάκριση των συμβουλίων με βάση τα διοικητικά και επιστημονικά ζητήματα
- Γ) η αποκέντρωση της Μέσης εκπαίδευσης

Σύμφωνα με τις βασικές αυτές αρχές διαμορφώθηκε το νέο διοικητικό σύστημα εκπαίδευσης.

Με τον παραπάνω νόμο ιδρύθηκε και το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο (Α.Ε.Σ.). Το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο υπό την προεδρία του εκάστοτε υπουργού απαρτιζόταν από 51 μέλη (με πρόεδρο τον υπουργό Παιδείας)³⁸⁶ και στη σύνθεσή του αντιπροσωπεύονταν σχεδόν όλοι οι κλάδοι της κοινωνικής ζωής. Για πρώτη φορά θεσμοθετείται η συμμετοχή εκπροσώπων των παραγωγικών τάξεων σε ένα ανώτατο επιτελικό εκπαιδευτικό όργανο και επηρεάζουν σε ένα βαθμό τα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας³⁸⁷.

Η θεσμοθέτηση του οργάνου αυτού αποτελεί μία καινοτομία, η οποία διασφάλιζε τον ενιαίο χαρακτήρα της εκπαίδευσης, συντόνιζε τις όποιες προσπάθειες για την εκπαίδευση, συζητούσε τις εκπαιδευτικές ανάγκες για κάθε κλάδο της εκπαίδευσης, καθόριζε κοινές αρχές για τη σύνταξη των αναλυτικών προγραμμάτων, αποφάσιζε για

³⁸⁵ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., 1237

³⁸⁶ Τζαρτζας Γ. (2007), "Το εκπαιδευτικό Συμβούλιο και η Εκπαιδευτική Πολιτική του Ελ. Βενιζέλου", στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα, σ.382

³⁸⁷ Λέφας Χ., ό.π., σ. 312

την κατάργηση και ίδρυση σχολείων, συζητούσε τα μέτρα για την αποτελεσματικότερη διοίκηση της εκπαίδευσης, αλλά και για τα αναγκαία οικονομικά μέσα που απαιτούνταν για τη βελτίωση της εκπαίδευσης³⁸⁸. Σύμφωνα με το νόμο αυτό το Α.Ε.Σ. συνέρχονταν σε τακτική συνεδρίαση κάθε δύο χρόνια. Συνολικά έγιναν δύο τέτοιες συνεδριάσεις, οι οποίες συνετέλεσαν καθοριστικά στην εκπαιδευτική πρόοδο της χώρας³⁸⁹ διότι στα πλαίσια των συνεδριάσεων αυτών μελετήθηκε σε βάθος το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας και οι προτάσεις που προέκυψαν απετέλεσαν το απαραίτητο υλικό για τη δρομολόγηση μελλοντικών εξελίξεων και μεταρρυθμίσεων. Παράλληλα και με τον ίδιο νόμο συστάθηκε και το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, το οποίο χωρίστηκε σε Γνωμοδοτικό Συμβούλιο (πενταμελές) και σε Διοικητικό Συμβούλιο (αποτελούνταν από οχτώ τακτικά μέλη και δύο αιρετά).

Το έργο του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου ήταν η επιστημονική και παιδαγωγική μελέτη των ζητημάτων των σχολείων (καταργήθηκε το 1933 μετά την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου), ενώ του Διοικητικού η διοίκηση και η εποπτεία της εκπαίδευσης.

Η διοικητική αυτή αλλαγή στο χώρο της διοίκησης της εκπαίδευσης πέτυχε να διευρύνει τη δημοκρατική δομή στη λειτουργία της οργάνωσης αλλά και στην αντιπροσωπευτικότητα. Τερμάτισε τη μονοκρατορία του Υπουργού και παράλληλα περιόρισε την επιρροή των γραφειοκρατικών ομάδων και μηχανισμών του Υπουργείου Παιδείας με την αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων³⁹⁰. Παράλληλα εξασφάλισε ενότητα και αποτελεσματικότητα στη διοίκηση και εποπτεία των σχολείων, ιδιαίτερα όμως διασυνδέθηκε οργανικά με τη γενική μεταρρυθμιστική φιλοσοφία και προοπτική της αναπτυξιακής πολιτικής του Βενιζέλου.

Η κατάθεση του νομοσχεδίου συνοδεύτηκε από ισχυρές αντιδράσεις των εκπαιδευτικών συνδικάτων καθώς διεκδικούσαν την ύπαρξη ενός περισσότερο

³⁸⁸ Ευαγγελόπουλος Σπ. (1987), "Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης - Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης", τόμος 1^{ος}, εκδόσεις «Δανιάς», Αθήνα, σ. 57 κ.ε.

³⁸⁹ Λέφας Χ., ό.π., σ. 308-318

³⁹⁰ Ανδρέου Απ., - Παπακωνσταντίνου Γ. (1990), "Οργάνωση και Διοίκηση του Εκπαιδευτικού Συστήματος - Θεωρητική προσέγγιση και Ιστορική επισκόπηση", εκδόσεις «Εξάντας», Αθήνα, σ. 62 κ.ε.

αποκεντρωμένου μοντέλου διοίκησης με απώτερο σκοπό την μείωση του κρατικού ελέγχου στο σώμα των εκπαιδευτικών³⁹¹.

³⁹¹ Αθανασιάδης Χ. (2007), "Εκπαιδευτικά συνδικάτα και Βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική (1928-32)", στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα, σ.136-137

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΣΕ ΑΡΙΘΜΟΥΣ

5.1 Βασικά Μεγέθη

Στο παρόν κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε μία εικόνα της κατάστασης της εκπαίδευσης κατά την εξεταζόμενη περίοδο εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας σε αριθμητικά μεγέθη και δείκτες. Η περίοδος ανάλυσης στο παρόν κεφάλαιο επεκτείνεται κυρίως για λόγους διαχρονικής σύγκρισης και διαπίστωσης μακροχρόνιων τάσεων των υπό ανάλυση μεγεθών. Στο βαθμό που το επιτρέπουν τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία εκτός των βασικών μεγεθών, θα προχωρήσουμε στην κατασκευή δεικτών που περιέχονται στις σύγχρονες βάσεις δεδομένων διεθνών οργανισμών³⁹², καθώς και των δεικτών που συναντώνται συχνότερα στην βιβλιογραφία των οικονομικών της εκπαίδευσης και χρησιμοποιούνται ως υποκατάστατες μεταβλητές (proxies) για το ανθρώπινο κεφάλαιο προκειμένου το τελευταίο να συμπεριληφθεί σε υποδείγματα που μελετούν την σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και εκπαίδευσης.

Αφετηρία της ανάλυσης μας αποτελεί η παρουσίαση της εξέλιξης βασικών μεγεθών τα οποία αφορούν την δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Από την εξέταση του πίνακα 10 διαπιστώνουμε, με εξαίρεση την δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μία γενικά αυξητική τάση των μεγεθών η οποία ωστόσο διακόπτεται από κυμάνσεις. Την ομαλότερη εξέλιξη καθώς και μία μεγάλη ποσοστιαία αύξηση των μεγεθών παρατηρούμε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δικαιώνοντας τις προσπάθειες των διάφορων κυβερνήσεων επέκτασης της μέσω των αλλαγών που ξεκινούν οι Φιλελεύθεροι το 1929. Αντίστοιχα θετική είναι και η εξέλιξη στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

³⁹² ενδεικτικά: Unesco/OECD/Eurostat (UOE) Database, National Center for Education Statistics (IES), International Labor Organization (ILO), OECD Online Education Database, International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), International Bureau of Education (IBE) – Country Dossiers

Πίνακας 10
Δημόσια-Ιδιωτική
Εκπαίδευση

Έτος	Μαθητές Δημ.Εκπ.	Μαθητές Μ.Εκπ.	Φοιτητές	Σχολεία Δημ.Εκπ.	Σχολεία Μ.Εκπ.	Α.Ε.Ι.	Δάσκαλοι	Καθηγητές Μ.Εκπ.	Καθηγητές Α.Ε.Ι.
	Εγγεγρ.	Εγγεγρ.							
1927	672.772	108.104	-	7.907	812	-	12.864	3.326	-
1928	680.365	110.725	-	7.985	831	-	13.498	3.656	-
1929	678.447	106.343	-	8.265	836	-	13.931	3.599	-
1930	728.420	86.682	7.984	7.833	612	6	14.632	3.590	244
1931	769.720	75.233	8.486	7.901	533	7	14.576	3.683	280
1932	824.011	71.676	9.456	8.081	524	7	14.669	3.741	309
1933	864.105	67.321	10.401	8.089	529	7	14.438	3.839	311
1934	895.787*	76.748	10.396	-	529	7	14.647*	3.979	354
1935	923571	76.610	11.069	8.311	546	7	15.321	4.327	361
1936	957474	79.558	10.257	8.403	429	7	15.970	4.452	360
1937	1001072	86.957	10.561	8.505	522	7	17.168	4.552	380
1938	1032070	100.318	11.140	8.648	817**	7	16.482	4.512	508
1939	1029671	135.552	9.713	8.672	833**	16***	16.848	4.964	555

Πηγές: Γ.Σ.Υ.Ε., Στατιστικές της Εκπαιδεύσεως, έτη 1926-1939

*=εκτιμήσεις

**= άθροισμα σχολείων νέου και παλιού τύπου μεταρρύθμισης 1937

*** = Παιδαγωγικές ακαδημίες γίνονται ανώτατα ιδρύματα με τον Αναγκ. Νόμο 953/1937

Αντίθετα στην περίπτωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εκτός του αριθμού του εκπαιδευτικού προσωπικού ο οποίος μεγεθύνεται, ο αριθμός των σχολείων και των μαθητών γνωρίζει σημαντική κάμψη στην διάρκεια της περιόδου. Η παρατηρούμενη μείωση στην αρχή της περιόδου μπορεί να αποδοθεί στην κατάργηση των τριετών ελληνικών σχολείων και στην απαγόρευση φοίτησης των αποφοίτων δ' τάξης δημοτικού σχολείου σε σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης. Επιπλέον η δυσχερής οικονομική κατάσταση που κορυφώνεται το 1931 επιβάλλει σε αρκετούς μαθητές να προτιμήσουν σχολές με λιγότερες απαιτούμενες δαπάνες. Έτσι, παρατηρείται στροφή αρκετών αποφοίτων του

εξαετούς πλέον δημοτικού σχολείου και στις διάφορες σχολές τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης (Τ.Ε.Ε.) τις οποίες η μεταρρύθμιση οργάνωσε και προώθησε σημαντικά.

Η εξέλιξη των βασικών μεγεθών των Τ.Ε.Ε. παρουσιάζονται στον πίνακα 11.

Πίνακας 11

-Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση-

Έτος	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Σχολές	167	181	155	149	140	155	159	143	123
Διδακτικό Προσωπικό	842	924	901	875	925	999	984	940	779
Μαθητές Εγγεγραμμένοι	14.435	13.831	13.072	12.902	10.138	13.495	13.906	15.395	16.313

Πηγή: Στατιστική της Ειδικής Εκπαίδευσης έτη 1930-1938

Το ποσοστό των μαθητών που επιλέγει το 1930 να φοιτήσει σε σχολή Τ.Ε.Ε. αποτελεί το 14% του συνόλου μαθητών μέσης εκπαίδευσης. Το ποσοστό συνεχίζει να αυξάνεται και το 1933 αγγίζει το 16% (που είναι και η υψηλότερη τιμή). Η τιμή αυτή διατηρείται μέχρι και το 1937 όπου και εμφανίζεται μια πρώτη υποχώρηση των ποσοστών φοίτησης στο 15% του αριθμού των μαθητών σε σχολές των Τ.Ε.Ε. Από την ανάγνωση του παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι η τεχνική – επαγγελματική εκπαίδευση δεν γνώρισε την αναμενόμενη επέκταση. Εκτός της ελλειπούς χρηματοδότησης της, η εξέλιξη του αριθμού εγγεγραμμένων μαθητών, μαρτυρεί ότι οι μαθητές δεν πείστηκαν ότι η επαγγελματική εκπαίδευση αποτελούσε μία εναλλακτική που θα τους εξασφάλιζε καλύτερη επαγγελματική προοπτική.

Λαμβάνοντας υπόψη και την εξέλιξη του πληθυσμού, ο αριθμός των εγγεγραμμένων μαθητών/φοιτητών (σε δημόσια και ιδιωτικά σχολεία) - φοιτητών, εκφραζόμενος ως αναλογία επί 10.000 κατοίκων διαμορφώνεται ως εξής:

Πίνακας 12

Μαθητές/Φοιτητές ανά 10.000 κατοίκους
(Δημόσια–Ιδιωτικά Σχολεία)

Ανά 10.000 κατοίκους	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1935	1936	1938	1939
Μαθητές Δημ.Εκπ.	1.132	1.118	1.185	1.229	1.309	1.355	1.406	1.439	1.439	1.411
Μαθητές Μ.Εκπ.	178	169	136	116	110	-	112	115	142	188
Φοιτητές	-	-	12	13	13	16	16	15	15	13

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε., Στατική της Εκπαιδευσεως, έτη 1928-1939

Στον πίνακα 12 φαίνεται πιο καθαρά η αυξητική τάση των εγγεγραμμένων μαθητών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση έναντι της δευτεροβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ειδικά για την δευτεροβάθμια εκπαίδευση, το 1932 το ποσοστό των μαθητών που γράφονται στην 1^η τάξη σχολείων μέσης εκπαίδευσης³⁹³ προς τον αριθμό των εγγεγραμμένων στην 6^η τάξη του δημοτικού το αμέσως προηγούμενο έτος είναι 33,9% (εξαιρουμένων των μαθητών των Τ.Ε.Ε. για τις οποίες δεν υπάρχουν στοιχεία φοίτησης κατά τάξεις). Ενώ το 1935 το αντίστοιχο ποσοστό ανέρχεται σε 31,4%.

Η εξέλιξη της μικτής υποχρεωτικής εκπαίδευσης όπως προκύπτει από τον παραπάνω πίνακα, την οποία ο ίδιος ο Βενιζέλος θεωρούσε ως «...τις ρίζες και την ελπίδα του έθνους» για την απομάκρυνση από την ολιγαρχικότητα και την μονομέρεια του μέχρι τότε δημοτικού σχολείου³⁹⁴, δικαιώνει τους μεταρρυθμιστές.

5.2 Εσωτερική αποδοτικότητα

Με βάσει τα διαθέσιμα στοιχεία, παραθέτουμε στους πίνακες που ακολουθούν δείκτες που παρέχουν ενδείξεις για την εξέλιξη της εσωτερικής αποδοτικότητας του

³⁹³ Στους μαθητές 1^{ης} τάξης σχολείων μ.εκπαίδευσης, λόγω έλλειψης στοιχείων, περιλαμβάνονται και όσοι επαναλαμβάνουν την τάξη

³⁹⁴ Μπουζάκης (1994), ό.π., τ. Α', σ. 64

εκπαιδευτικού συστήματος και της ικανότητας του να διατηρεί τους μαθητές στους κόλπους του στις διάφορες βαθμίδες εκπαίδευσης.

Αρχικά παρουσιάζουμε το ποσοστό των μαθητών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που φοιτούν ως το τέλος της σχολικής χρονιάς, σε σχέση με τον αριθμό των μαθητών που γράφτηκαν στην αρχή του ίδιου σχολικού έτους. Στη συνέχεια εμφανίζουμε το ποσοστό των μαθητών που προήχθησαν στην επόμενη τάξη προς τους μαθητές που φοίτησαν κανονικά σε όλη την διάρκεια της σχολικής χρονιάς (βλ. πίνακα 13).

Πίνακας 13

-Δημοτική Εκπαίδευση-

Έτος	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1935	1936	1938	1939
Φοιτήσ. επί 100 εγγράφ.	90,77	90,14	91,18	92,08	-	90,77	91,19	91,83	91,58	92,46
Προαχθ. επί 100 φοιτήσ.	74,65	74	75,64	76,79	78,42	78,53	79,39	79,3	81,15	81,43

Πηγές: ΓΣΥΕ, Στατιστικές της εκπαίδευσης, έτη 1928-1939

Πίνακας 14

-Μέση Εκπαίδευση-

Έτος	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1936	1937	1938	1939
Φοιτήσ. επί 100 εγγραφ.	91,4	92,3	92,5	92,3	93,3	93,5	93,5	93,2	93,6	91	95,6	95,6
Προαχθ. επί 100 φοιτήσ.	74,5	63,2	59,1	59,3	61,2	62,4	61,8	57,1	56,7	56,8	61	60

Πηγές: ΓΣΥΕ, Στατιστικές της εκπαίδευσης, έτη 1927-1939

Από τους παραπάνω πίνακες (πίνακας 13) προκύπτει ότι το ποσοστό των μαθητών και για τις δύο βαθμίδες εκπαίδευσης, που συνεχίζει τη φοίτηση (μετά την εγγραφή), σε σχέση με τον αριθμό των εγγραφέντων μαθητών, είναι και παραμένει υψηλό (περίπου στα ίδια υψηλά επίπεδα) και μάλιστα με αυξητικές τάσεις. Αντίθετα για την περίπτωση της δεύτερης αναλογίας (πίνακας 14) οι δύο βαθμίδες εκπαίδευσης δεν κινούνται παράλληλα. Παρά το γεγονός ότι και οι δύο εκπαιδευτικές βαθμίδες ξεκινούν από το ίδιο ποσοστό, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση διαγράφει σε όλη την περίοδο αυξητική τροχιά, ενώ αντίθετα η μέση εκπαίδευση κινείται καθοδικά σηματοδοτώντας συνεχώς μεγαλύτερα ποσοστά αποτυχίας των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης.

Στους πίνακες 15 και 16 που ακολουθούν παραθέτουμε για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση την αναλογία των μαθητών, που φοιτούν στην τελευταία τάξη δημοτικού/γυμνασίου ως προς τους μαθητές της πρώτης τάξης καθώς και το ποσοστό των μαθητών που προήχθησαν της 6^{ης} τάξης δημοτικού/γυμνασίου προς τους προαχθέντες της 1^{ης}.

Πίνακας 15

-Δημοτική Εκπαίδευση-

Έτος	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1935	1936	1938	1939
Φοιτήσ. στην 6 ^η /φοιτήσ. στην 1 ^η	13,73	16,18	18,97	24,44	27,96	29,18	29,3	30,94	35,41	31,8
Προαχθ. της 6 ^{ης} /προαχθ. της 1 ^{ης}	20,83	24,61	28,91	36,63	39,98	41,91	41,26	43,73	49,23	44,21

Πηγές: ΓΣΥΕ, Στατιστικές της εκπαίδευσης, έτη 1928-1939

Με βάση την ανάγνωση των δεικτών επαναλαμβάνεται η ανοδική κίνηση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και η αντίστοιχη καθοδική της δευτεροβάθμιας. Ειδικά για την περίπτωση της δημοτικής εκπαίδευσης και οι δύο δείκτες, που παρουσιάζονται στον πίνακα 15 και αφορούν τη δημοτική εκπαίδευση, δείχνουν ταυτόχρονα και το βαθμό επιτυχίας της επιβολής του υποχρεωτικού εξατάξιου δημοτικού σχολείου. Και οι δύο αναλογίες (πίνακας 16 στα έτη διακυβέρνησης των Φιλελεύθερων παρουσιάζουν σημαντική αύξηση, αφού εντός μιας τετραετίας οι φοιτήσαντες και προαχθέντες μαθητές

της 6^{ης} τάξης του δημοτικού διπλασιάζονται ως προς τους αντίστοιχους της 1^{ης} τάξης. Η εξέλιξη αυτή μαρτυρεί ότι η υποχρέωση για εξαετή φοίτηση υλοποιείται και αποδίδει απτά αποτελέσματα για την «... αυτοτελή αυτάρκη εκπαίδευσιν και εις τα 95% του ελληνικού λαού, τα οποία σήμερον παραγκωνίζονται, παρά το γεγονός ότι ισχύει δημοκρατικόν πολίτευμα»³⁹⁵. Η αύξηση των εν λόγω ποσοστών συνεχίζεται και μετά το 1932 με βραδύτερο ωστόσο ρυθμό.

Πίνακας 16

-Μέση Εκπαίδευση-

Έτος	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
φοιτήσ.στην 6 ^η / φοιτησ. στην 1 ^η (Γυμνάσια)	44,3	60,2	48,7	40,5	41	41,2	30,9	31,2	24,6	18,6
φοιτήσ.στην 6 ^η / φοιτησ. στην 1 ^η (Πρ.Λύκεια)	37,6	65,2	41,2	36,4	31,9	38,7	33,1	33,7	31,3	24,5
προαχθ.της 6/ προαχθ. της 1 ^η (γυμνάσια)	74,6	94,3	66,2	58,1	62,1	59,9	42,2	32,1	35,7	28,6
προαχθ.της 6/ προαχθ.της 1 ^η (Πρ. Λύκεια)	67,6	91,3	53,7	49,8	47,9	61,1	43,6	33,7	50,8	41,8

Πηγές: ΓΣΥΕ, Στατιστικές της εκπαίδευσης, έτη 1927-1939

Για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση η εξέλιξη παρουσιάζει εντελώς αντίθετη εικόνα καθώς στο τέλος της περιόδου τα αντίστοιχα ποσοστά έχουν υποστεί σημαντική μείωση. Συγκριτικά ανάμεσα στα γυμνάσια και στα πρακτικά λύκεια, η κατάσταση για τα γυμνάσια είναι σαφώς δυσμενέστερη, αφού τα αντίστοιχα ποσοστά περιορίζονται κάτω από το μισό. Πάντως και για τα δύο είδη σχολείων η εξέλιξη των ποσοστών συνεπάγεται μία πτώση στην εσωτερική αποδοτικότητα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δεδομένου πως τα γυμνάσια είναι τα πολυπληθέστερα σχολεία μέσης εκπαίδευσης από άποψη εγγεγραμμένων μαθητών.

³⁹⁵ Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τ. Α', σ. 64

Πίνακας 17

-Τριτοβάθμια Εκπαίδευση-

Έτος		1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Έτη σπουδών πτυχιούχων (%)	1-4	11,9	6,5	7,6	7,8	6,1	9,4	9,1	7,3	22,7	30,8
	5-6	61,4	53,2	58,8	62,5	55,5	46,6	58,9	57,1	45,7	39,1
	7-10	24,7	37,6	28,1	23,5	31,4	26,1	18,7	22,2	20,2	23,1
επέτυχαν σε πτυχιακές εξετάσεις / προσέλθαν σε πτυχιακές εξετάσεις		69,1	70,3	72,1	68,3	75,1	75,9	70,9	50,3	50,9	64,6

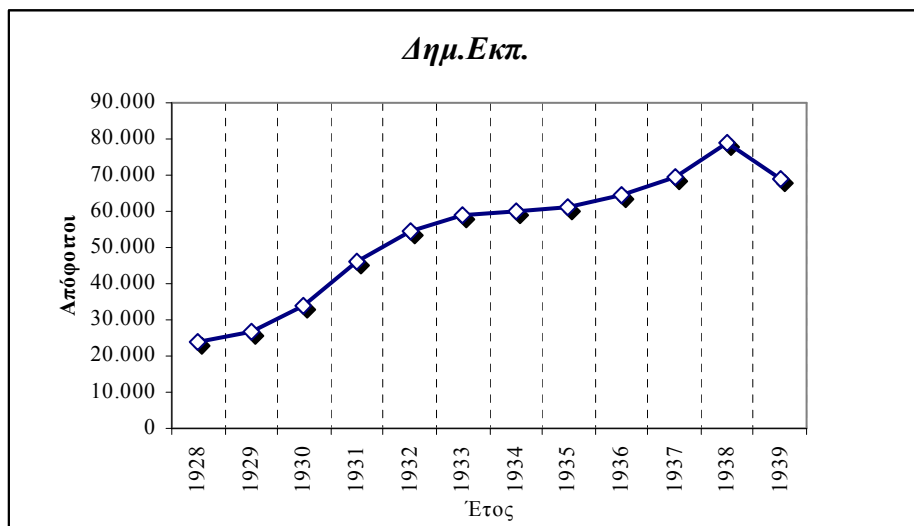
Πηγές: ΓΣΥΕ, Στατιστικές της εκπαίδευσης, έτη 1929-1939

Ο πίνακας 17 αναφέρεται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και συγκεκριμένα στον μεταβολή των απαιτούμενων ετών προκειμένου οι φοιτητές να αποκτήσουν το πτυχίο τους καθώς και στην εξέλιξη του ποσοστού επιτυχίας των προσελθόντων σε πτυχιακές εξετάσεις. Το 1930 το μεγαλύτερο ποσοστό των φοιτητών (61,4%) αποκτούν πτυχίο μετά από 5-6 έτη ενώ μεγάλη είναι και η αναλογία των φοιτητών που χρειάζεται 7-10 έτη. Τα ποσοστά βελτιώνονται στην διάρκεια της περιόδου και παρόλο που η μερίδα των φοιτητών που σπουδάζει περισσότερο από 7 έτη κινείται στο ίδιο περίπου επίπεδο στο τέλος της περιόδου παρατηρούμε μία σημαντική αύξηση της κατηγορίας 1-4 έτη και παράλληλη μείωση της κατηγορίας 5-6 έτη. Ωστόσο η παραπάνω εξέλιξη ειδικά μετά το 1937 επηρεάζεται και από την μετατροπή των Παιδαγωγικών Ακαδημιών σε ανώτατα ιδρύματα, στα οποία η φοίτηση είναι διετής (και μπορεί να επεκταθεί κατά ένα έτος).

Τέλος, στα διαγράμματα που ακολουθούν παρουσιάζουμε την εξέλιξη του αριθμού των αποφοίτων των τριών βαθμίδων των κρατικών σχολείων και ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (για την περίπτωση των ιδιωτικών δεν υπάρχουν στοιχεία). Το διάγραμμα που αναφέρεται στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση περιλαμβάνει δύο καμπύλες. Η μία αναφέρεται στους απόφοιτους μέσης εκπαίδευσης ενώ η δεύτερη στο άθροισμα αποφοίτων μέσης εκπαίδευσης και αποφοίτων σχολών Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (Τ.Ε.Ε.).

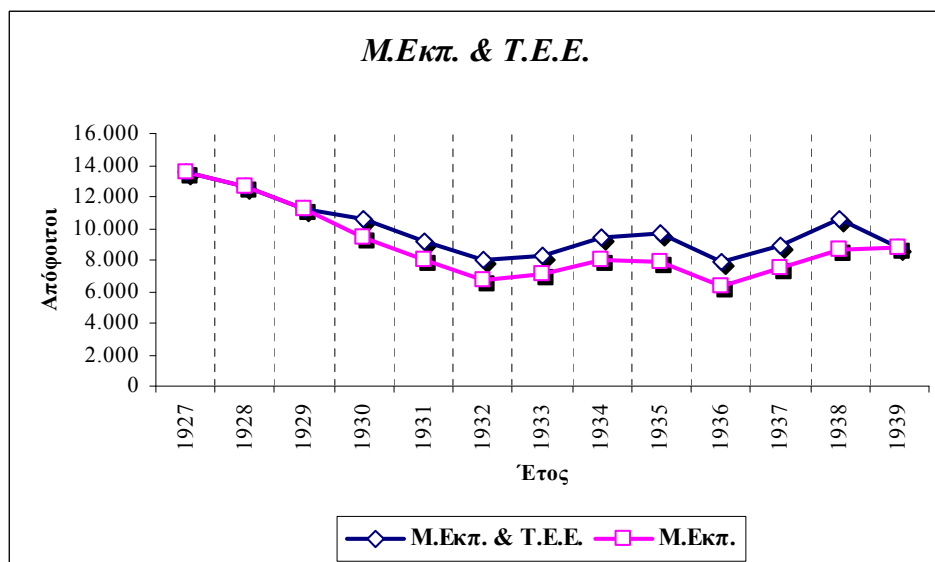
Διάγραμμα 2

Αριθμός Αποφοίτων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

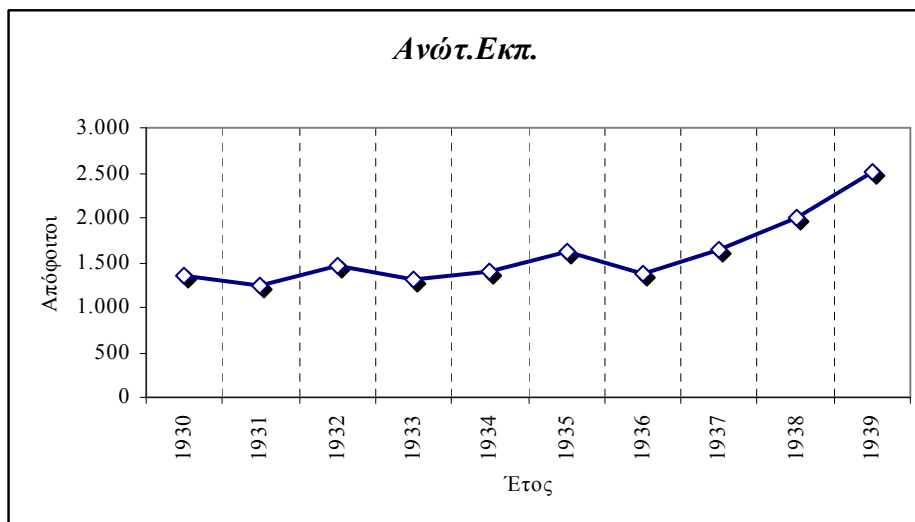
Διάγραμμα 3

Αριθμός Αποφοίτων Μ. Εκπαίδευσης και σχολών Τ.Ε.Ε.

Διάγραμμα 4

Αριθμός Αποφοίτων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Πηγές: ΓΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, έτη 1929-1939

Κατά την διάρκεια της περιόδου 1928-1939 οι απόφοιτοι της πρωτοβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυξάνονται και σχεδόν διπλασιάζονται σε αριθμό στο τέλος της περιόδου. Η αύξηση ειδικά στους απόφοιτους δημοτικού στην διάρκεια της διακυβέρνησης του Βενιζέλου είναι εντυπωσιακή καθώς σε διάστημα 4 ετών ο αριθμός τους έχει ήδη διπλασιαστεί ενώ συνεχίζει να αυξάνεται, με μικρότερο ρυθμό βέβαια, και μετά το 1933 καταλήγοντας το 1937, έτος κατά το οποίο επανέρχεται το τετραετές δημοτικό σχολείο, να είναι 2,8 φορές μεγαλύτερος. Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση η εξέλιξη στην αρχή της περιόδου είναι περισσότερο ήπια και με κυμάνσεις ενώ η μεγάλη αύξηση τους παρουσιάζεται στην περίοδο μετά το 1936. Ένα σημαντικό μέρος της αύξησης οφείλεται και στην μετατροπή των Παιδαγωγικών Ακαδημιών σε ανώτατα ιδρύματα όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Αντίθετα ο αριθμός των απόφοιτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παρουσιάζει μεγάλη πτώση. Η προσθήκη των αποφοίτων των Τεχνικών Επαγγελματικών Σχολών μέχρι το 1937, έτος μέχρι το οποίο διαθέτουμε στοιχεία για την επαγγελματική εκπαίδευση, δεν βελτιώνει αισθητά την κατάσταση.

Γενικά η εικόνα που αποκομίζουμε από τους παραπάνω πίνακες αλλά και την ανάλυση είναι πως η δημιουργία των μικτών εξαετών δημοτικών σχολείων αλλά και γενικότερα τα μέτρα που λήφθηκαν από τους μεταρρυθμιστές είχαν μεγάλο αντίκτυπο

στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και προώθησαν σημαντικά (τουλάχιστον) την ποσοτική επέκτασή της, δημιουργώντας παράλληλα μία δυναμική η οποία δεν εξαντλήθηκε στην τετραετία της διακυβέρνησης του Βενιζέλου.

Η αυξημένη "προσοχή" των μεταρρυθμιστών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ευθυγραμμίζεται με τα συμπεράσματα μιας σειράς ερευνών και της γνωστής θέσης των οικονομολόγων της εκπαίδευσης που αποδεικνύουν πως και για την περίπτωση των αναπτυσσόμενων οικονομιών η απόδοση της επένδυσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι υψηλότερη από την αντίστοιχη σε μεγαλύτερη εκπαιδευτική βαθμίδα³⁹⁶. Επιπλέον, οι Vandenbussche–Aghion–Meghir³⁹⁷ αποδεικνύουν πως ένα πολύ εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό έχει μεγαλύτερη συμβολή σε οικονομίες που βρίσκονται κοντά στο "τεχνολογικό όριο", κατάσταση που δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως ισχύει για την ελληνική οικονομία της περιόδου. Ενώ ο Papageorgiou³⁹⁸ σε έρευνα του αποδεικνύει πως η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι σημαντική για την κατασκευή τελικών αγαθών ενώ η δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση σχετίζεται περισσότερο με την τεχνολογική καινοτομία.

Επιπλέον, η κατασκευή σχολικών κτιρίων σε συνδυασμό με τα μέτρα που λήφθηκαν στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, όπως αναλύθηκαν στο κεφάλαιο 4, είχαν ως αποτέλεσμα την καθιέρωση της εξαετούς υποχρεωτικής εκπαίδευσης επεκτείνοντας την παραμονή ενός ολοένα και αυξανόμενου ποσοστού των μαθητών στο σχολείο. «Όταν σήμερα ευρισκόμεθα ενώπιον της πραγματικότητας των τεσσάρων ετών, καθ'άπασαν την Παλαιάν Ελλάδα, αποτελεί προφανή πρόοδον η επιβολή εκπαιδεύσεως έξ ετών»³⁹⁹. Μέχρι το 1928 πολλά παιδιά αποχωρούσαν ακόμη και στην β' ή γ' τάξη του δημοτικού ενώ στην δ' τάξη έφταναν λιγότεροι από τους μισούς που εγγράφονταν στην α' τάξη, παρά την ίδρυση των πλήρων ή εξαετών δημοτικών σχολείων από τις αρχές του αιώνα. Γεγονός που εξηγεί και τα μεγάλα ποσοστά αναλφαβητισμού.⁴⁰⁰ Ενώ σε περιοχές που διέθεταν σχολικά κτίρια δεν εφαρμόζονταν αυστηρά οι διατάξεις της υποχρεωτικής

³⁹⁶ βλ. ενδεικτικά Psacharopoulos G. Patrinos H.A. (2004), "Returns to Investment in Education: A Further Update", *Education Economics*, Vol. 12, Issue 2, pp. 111-134

³⁹⁷ Vandenbussche J.-Aghion P.-Meghir C. (2006), "Growth, distance to frontier and composition of human capital", *Journal of Economic Growth*, Vol. 11, No. 2

³⁹⁸ Papageorgiou C. (2003), "Distinguishing between the effects of primary and post-primary education on economic growth", *Review of Development Economics*, Vol. 7, Iss. 4, pp. 622-635

³⁹⁹ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1234

⁴⁰⁰ Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τ. Α', σ. 655

φοίτησης. Κατά τους Lau - Jamison - Louat⁴⁰¹ τα τέσσερα έτη πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούν το όριο, μετά το οποίο η πρωτοβάθμια εκπαίδευση αρχίζει να έχει επιρροή στην παραγωγικότητα.

Μία ιδέα της ποσοτικής συμβολής της μη εγκατάλειψης του σχολείου και της επιπλέον εκπαίδευσης μας δίνουν οι Coulombe-Trembley⁴⁰² που πραγματοποίησαν έρευνα για την περίοδο 1960-1995 για 14 χώρες του ΟΟΣΑ. Στην έρευνα αυτήν αποδεικνύουν πως η παραμονή κατά ένα έτος παραπάνω στο σχολείο ισοδυναμεί με μία αύξηση στην μέση παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού κατά 7% περίπου. Ενώ, σε μετρήσεις που κάνει ο Denison⁴⁰³ σε υποθετικό σενάριο παραμονής των μαθητών για μια επιπλέον χρονιά στο σχολείο υπολογίζει πως η επιπλέον ποιότητα του εργατικού δυναμικού θα έχει μια συμβολή στο μέγεθος του ΑΕΠ της τάξης του 1,4%. Η αντίστοιχη εκτίμηση των Psacharopoulos-Patrinos⁴⁰⁴ για την μέση απόδοση παραμονής μιας επιπλέον χρονιάς στο σχολείο είναι 10%.

5.3 Θετική – θεωρητική κατεύθυνση - τριτοβάθμια εκπαίδευση

Στο παρακάτω διάγραμμα θα παρουσιάσουμε την εξέλιξη αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, διακρίνοντας τους σε απόφοιτους σχολών καθαρά θεωρητικής κατεύθυνσης και σε απόφοιτους σχολών θετικής κατεύθυνσης με σκοπό να συμπεράνουμε την μεταβολή της εν λόγω αναλογίας. Το διάγραμμα παρουσιάζει την εξέλιξη της επιτυχίας απαγκίστρωσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από το πνεύμα κλασικισμού που διακατέχει και την τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα.

⁴⁰¹ Lau L.J. – Jamison D.T. – Louat F. (1991), "Education and Productivity in Developing Countries – An Aggregate Production Function Approach", *Policy Research Working Papers Series No. 612*, World Bank

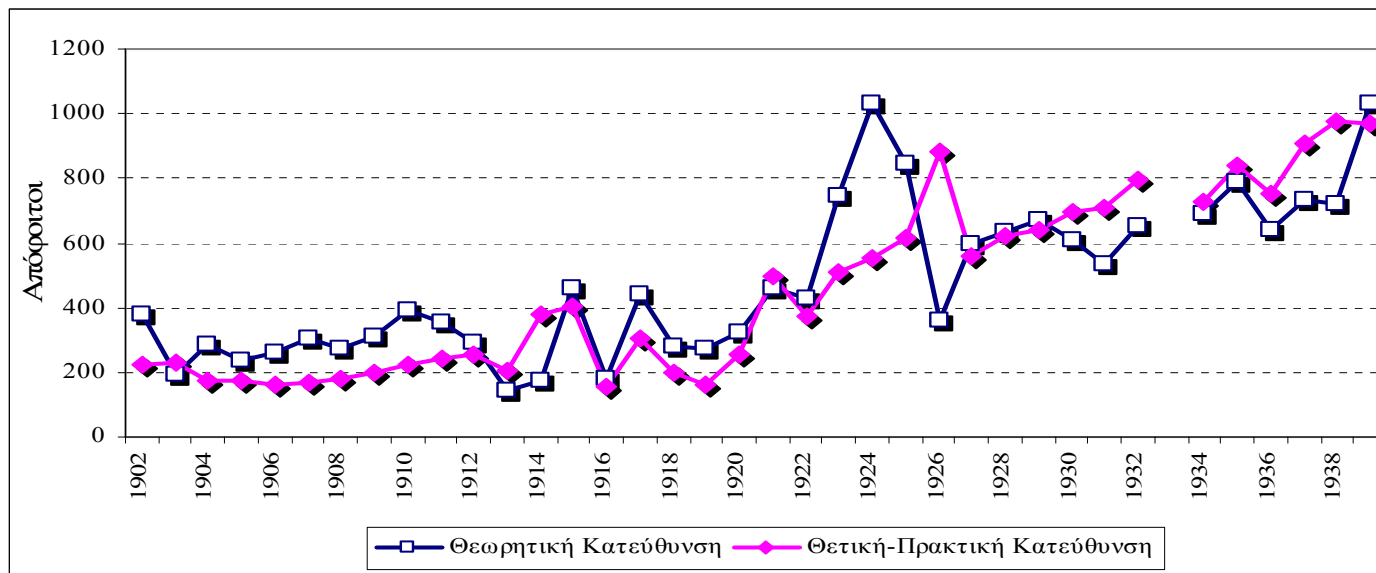
⁴⁰² Coulombe S. – Trembley J. (2006), "Literacy and Growth", *Topics in Macroeconomics*: Vol. 6: Iss. 2

⁴⁰³ Denison E. F. (1962), "The sources of economic growth in the United States and the alternatives before us", σ. 74, published by *Committee for Economic Development*, U.S.A.

⁴⁰⁴ Psacharopoulos G. Patrinos H.A. (2004), ό.π.

Διάγραμμα 5

Απόφοιτοι Θετικών-Πρακτικών
και Θεωρητικών Σχολών

Σημείωση: Στην κατηγορία των σχολών θεωρητικής κατεύθυνσης περιλαμβάνονται η Θεολογία, η Νομική και η Φιλοσοφική, ενώ όλες οι υπόλοιπες κατατάσσονται στις σχολές με θετική-πρακτική κατεύθυνση.

Πηγές: δικοί μας υπολογισμοί με βάση στοιχεία από τις πηγές του πίνακα 25.

5.4 Χάσμα Φύλου⁴⁰⁵

Εάν εκπαιδεύσουμε ένα αγόρι, εκπαιδεύουμε ένα άτομο, εάν εκπαιδεύσουμε ένα κορίτσι εκπαιδεύουμε μία οικογένεια - ένα ολόκληρο έθνος - Αφρικανική παροιμία - χρησιμοποιήθηκε από τον J. Wolfensohn, πρόεδρο της παγκόσμιας τράπεζας το 1995.⁴⁰⁶
Η παραπάνω δήλωση αντανακλά την στρατηγική της παγκόσμιας τράπεζας απέναντι στην εκπαίδευση των γυναικών καθώς και την πεποίθηση των οικονομολόγων της

⁴⁰⁵ Χάσμα φύλλου (Gender gap) κατά τους Barro-Lee (1996) ο λόγος των μέσων ετών εκπαίδευσης γυναικών προς τα μέσα έτη εκπαίδευσης ανδρών

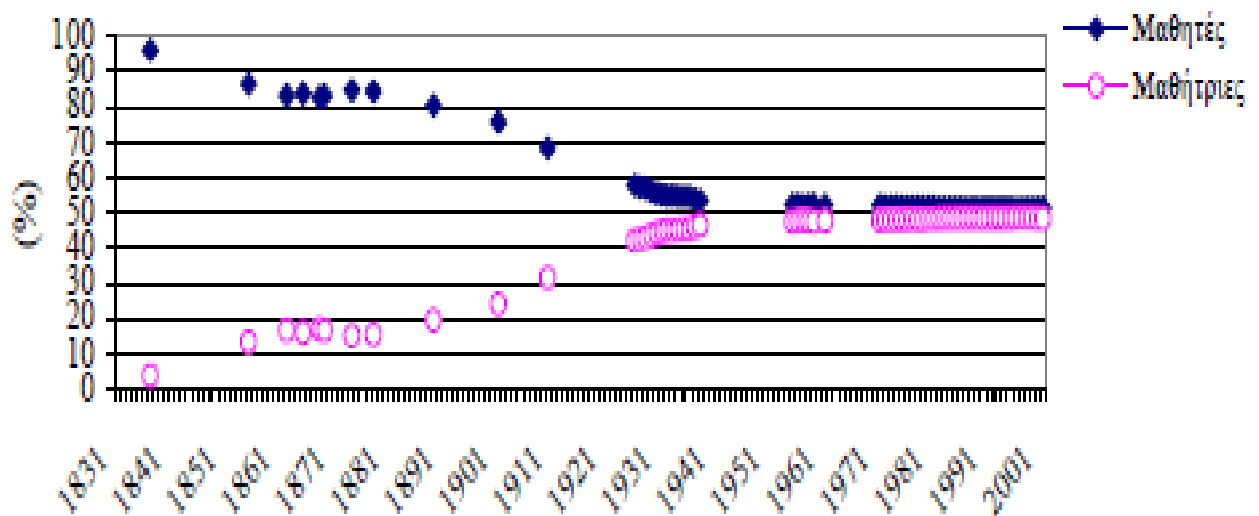
⁴⁰⁶ παρατίθεται στο Knowles S.-Lorgelly P.K.-Owen D. (2002), "Are educational gender gaps a brake in economic development? Some cross-country empirical evidence", *Oxford Economic Papers*, Vol. 54, Issue 1, pp. 118-149, Oxford Journals

ανάπτυξης πως η γυναικεία μόρφωση είναι παράγοντας-κλειδί για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ειδικά αναπτυσσόμενων οικονομιών.

Ειδικά για την περίπτωση της υπό εξέταση εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης η καθιέρωση των μικτών σχολείων και η ταυτόχρονη κατάργηση των διαφορετικών αναλυτικών προγραμμάτων για τα σχολεία των θηλέων, το 1929 δεν μεταφράζονται μόνο ως ίσες ευκαιρίες πρόσβασης για την περίπτωση των μαθητριών στην εκπαίδευση αλλά ταυτόχρονα ως επιθυμία της πολιτείας να ενταχθούν και οι γυναίκες στην παραγωγική διαδικασία και να εγκαταλειφθεί ο μέχρι τότε ρόλος της γυναικείας εκπαίδευσης ως αναπαραγωγικός για τον «κοινωνικό προορισμό» τους ως σύζυγο και μητέρες. Η καθιέρωση των μικτών δημοτικών σχολείων λύνει τυπικά το πρόβλημα της πρόσβασης των γυναικών στην εκπαίδευση το οποίο πλέον αποτελεί μόνο πρόβλημα αντιλήψεων και προκατάληψης για τον ρόλο και τον προορισμό των δύο φύλων.⁴⁰⁷

Διάγραμμα 6

Εγγεγραμμένοι μαθητές κατά φύλο
(Δημοτική Εκπαίδευση)

Πηγή: Μπελλογιάνης Γ. – Κουγιουμουτζάκη Φ. – Καλαματιανού Α. (2007), "Η συμμετοχή του φύλλου στην ελληνική εκπαίδευση: ένα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό ζητούμενο", 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. "Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία - Από το χθες στο αύριο", Μέτσοβο 27-30 Σεπτεμβρίου 2007

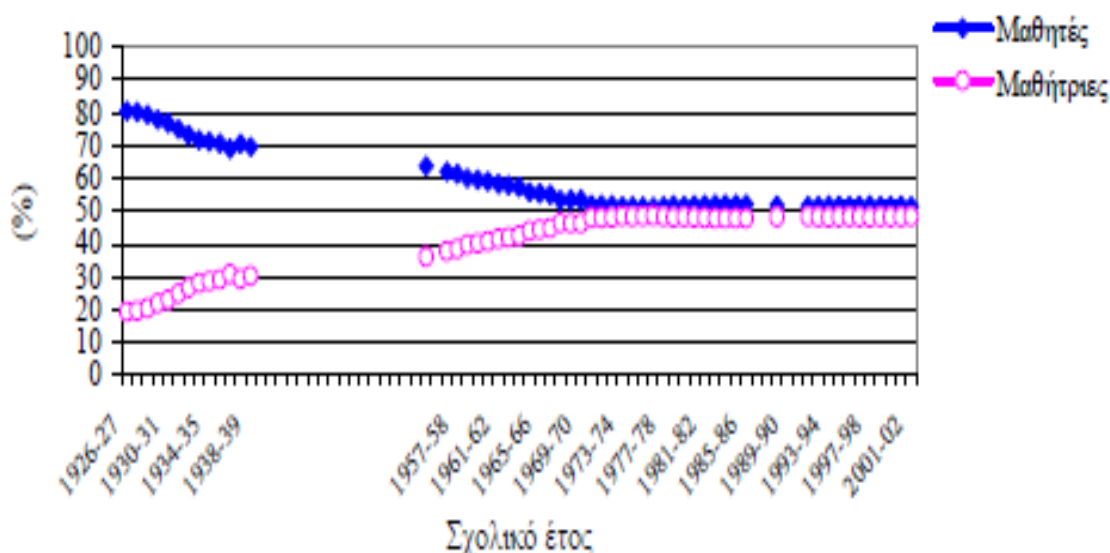
⁴⁰⁷ Μπελλογιάνης Γ. – Κουγιουμουτζάκη Φ. – Καλαματιανού Α. (2007), "Η συμμετοχή του φύλλου στην ελληνική εκπαίδευση: ένα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό ζητούμενο", 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. "Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία - Από το χθες στο αύριο", Μέτσοβο 27-30 Σεπτεμβρίου 2007

Και για την περίπτωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του '29 με την καθιέρωση ενιαίων μικτών σχολείων προσφέρει ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης στα δύο φύλλα και αποτελεί το χρονικό σημείο κατά το οποίο η δευτεροβάθμια εκπαίδευση παύει να αποτελεί σε μεγάλο βαθμό προνόμιο των ανδρών⁴⁰⁸, κατάσταση που επικρατούσε κυρίως μέχρι το 1914 όταν ιδρύονται τα αστικά σχολεία θηλέων αλλά και σε μικρότερο βαθμό μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920.

Στα διαγράμματα (διάγραμμα 6 & 7) επιβεβαιώνεται ο καθοριστικός ρόλος της μεταρρύθμισης στην γυναικεία συμμετοχή ειδικά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Διάγραμμα 7

Εγγεγραμμένοι μαθητές κατά φύλο
(3 Τάξεις Γυμνασίου)

Πηγή: Μπελλογιάνης Γ. – Κουγιουμουτζάκη Φ. – Καλαματιανού Α. (2007), ό.π.

Ο Benavot⁴⁰⁹ εκτιμάει για ένα σύνολο 96 χωρών, ανάμεσα τους και για την Ελλάδα, για την περίοδο 1960-1985 πώς ειδικά για λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες, το ποσοστό εγγαφών των κοριτσιών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση έχει μεγαλύτερη

⁴⁰⁸ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., ό.π., σ. 231, 260 κ.ε., 281-286 και Φουρναράκη Ε., ό.π., σ. 17 κ.ε. και 344-346

⁴⁰⁹ Benavot A., "Education, Gender, and Economic Development: A Cross-National Study", *Sociology of Education*, Vol. 62, No. 1, Special Issue on Gender and Education, pp. 14-32, (Jan., 1989)

επιρροή στην μακρόχρονη οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας⁴¹⁰. Οι Knowles-Lorgelly-Owen⁴¹¹ καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η γυναικεία εκπαίδευση έχει στατιστικά σημαντική επιρροή στην παραγωγικότητα της εργασίας, ενώ αντίστοιχα η επιρροή της εκπαίδευσης των αγοριών είναι λιγότερο σαφής και πως μία πιο ισορροπημένη κατανομή της εκπαίδευσης ανάμεσα στα δύο φύλλα θα συνεπαγόταν ένα πιο υψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα. Ο Klasen⁴¹² σε έρευνα του για την περίοδο 1960-1992 και για 109 χώρες συμπεραίνει πως η ανισότητα των φύλλων στην εκπαίδευση υπονομεύει την οικονομική ανάπτυξη άμεσα μέσω της μείωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου και έμμεσα επηρεάζοντας το μέγεθος της επένδυσης και της πληθυσμιακής αύξησης.

Γενικότερα οι οικονομολόγοι μέσα από την έρευνα για την επίπτωση στην οικονομική ανάπτυξη της άνισης εκπαίδευσης των δύο φύλων έχουν καταλήξει στα εξής⁴¹³:

1. στην βάση της υπόθεσης ότι η "ικανότητα των ατόμων" σε μία χώρα κατανέμεται κανονικά ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια, η άνιση εκπαίδευση των δύο φύλων συνεπάγεται την εκπαίδευση "λιγότερο ικανών" αγοριών σε βάρος κοριτσιών. Ως αποτέλεσμα το χαμηλότερο "μέσο επίπεδο ικανότητας" στα εκπαιδευμένα παιδιά.
2. Ασιατικές οικονομίες στις οποίες υπήρχαν κλάδοι που μπορούσαν να απασχολήσουν γυναίκες προώθησαν την γυναικεία εκπαίδευση προκειμένου περισσότερες γυναίκες να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας εκμεταλλευόμενοι τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρικής και γυναικείας εργασίας ενισχύοντας τις επενδύσεις και την ανάπτυξη
3. Η γυναικεία εκπαίδευση έχει αποδειχτεί ότι έχει σημαντική επιρροή στην ποσότητα και ποιότητα εκπαίδευσης των παιδιών των εκπαιδευμένων γυναικών. Κατά συνέπεια μείωση της ανισότητας συνεπάγεται "καλύτερο ανθρώπινο κεφάλαιο" για την επόμενη γενιά.

⁴¹⁰ ωστόσο για την δευτεροβάθμια εκπαίδευση οι συντελεστές παλινδρόμησης και των αγοριών και των κοριτσιών δεν είναι στατιστικά σημαντικοί.

⁴¹¹ Knowles S.-Lorgelly P.K.-Owen D. (2002), ο.π.

⁴¹² Klasen S. (2002), "Low Schooling for Girls, slower Growth for All? Cross-country Evidence on the Effect of Gender Inequality in Education on Economic Development", *The World Bank Economic Review*, Vol. 16, No. 3, pp. 345-373, World Bank

⁴¹³ Klasen S. (2002), ό.π.

4. Τέλος παρατηρείται ισχυρή θετική σχέση μεταξύ ανώτερης εκπαίδευσης των γυναικών και μείωσης της "γονιμότητας" που επιδρά ως γνωστόν θετικά σε αναπτυσσόμενες οικονομίες

Ο πίνακας 9 παρουσιάζει την εξέλιξη της ποσοστιαίας αναλογίας των αποφοίτων κατά φύλο για τις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες.

Πίνακας 18

Γυναίκες απόφοιτοι ανά 100

άνδρες απόφοιτους

(%) αποφοίτων	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
πρωτο/μια	43,0	44,3	41,9	47,2	52,6	55,1	54,4	56,1	57,0	-	63,2	71,0
δευ/μια	39,4	43,0	33,9	31,1	29,9	31,0	44,9	39,4	39,2	44,7	37,7	49,4
τρίτο/μια	-	-	10,8	9,7	10,3	8,1	9,8	10,4	12,1	11,8	17,4	13,8
T.E.E.	-	-	12,7	13,4	16,1	12,6	16,3	10,4	9,9	8,5	-	-

Πηγές: Ε.Σ.Υ.Ε, Στατιστική της Εκπαιδευσεως, έτη 1928-1939

Εάν εξαιρέσουμε την περίπτωση των T.E.E., για όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες παρατηρούμε πως η ανισότητα των αποφοίτων των δύο φύλων μειώνεται στο τέλος της περιόδου. Με βάση τα όσα αναλύθηκαν παραπάνω για την συμμετοχή των γυναικών στο εκπαιδευτικό σύστημα παρατηρούμε πως και στον πίνακα 18 την ομαλότερη και μεγαλύτερη αύξηση παρατηρούμε και πάλι στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ η αντίστοιχη γυναικεία εκπροσώπηση στην δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση παρουσιάζει μικρότερη αύξηση με περισσότερες κυμάνσεις. Σύμφωνα με όσα αναλύθηκαν παραπάνω, η επιτυχία ενσωμάτωσης των γυναικών στο εκπαιδευτικό σύστημα, ειδικά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αποτελεί έναν επιπλέον παράγοντα συμβολής στην οικονομική ανάπτυξη που πιστώνεται η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929.

5.5 Δείκτης αναλφαβητισμού ενηλίκων

Στον πίνακα 19 που ακολουθεί πίνακα παρουσιάζεται η εξέλιξη του ποσοστού εγγράμματων-αγράμματων του πληθυσμού καθώς και ο αντίστοιχος πληθυσμός ηλικίας 10 ετών και άνω. Ο παραπάνω δείκτης αποτελεί μέτρο αποτελεσματικότητας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στον εφοδιασμό βασικών δεξιοτήτων του πληθυσμού⁴¹⁴ και αποτελεί τη βάση για την περαιτέρω εκπαίδευση του πληθυσμού. Η σύγχρονη χρήση του δείκτη⁴¹⁵ αναφέρεται συνήθως στις ηλικιακές ομάδες του πληθυσμού άνω των 15 ετών, ωστόσο για λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες όπως η Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο άτομα ηλικίας κάτω των 15 ετών έχουν μεγάλη συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία.

Ο εγγραμματισμός και η ικανότητα διεκπεραίωσης βασικών μαθηματικών υπολογισμών έχει αποδειχθεί ότι αυξάνει την παραγωγικότητα των ατόμων ιδίως σε επαγγέλματα χαμηλών απαιτήσεων⁴¹⁶. Μία αύξηση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού εφόσον καλύπτει το αντίστοιχο κόστος της θα οδηγήσει σε αύξηση της παραγωγής της χώρας που θα εμφανιστεί ως αύξηση στο Α.Ε.Π.

Παρά την συνεχώς βελτιούμενη εικόνα για όλη την περίοδο που διαθέτουμε στοιχεία το ποσοστό αναλφάβητων παραμένει εξαιρετικά υψηλό. Το πρόβλημα είναι πολύ πιο έντονο εάν παρατηρήσουμε τα αντίστοιχα ποσοστά των γυναικών. Η επέκταση του σχολικού συστήματος παρά τις καταβαλλόμενες προσπάθειες των κυβερνήσεων δεν καταφέρνει να καταπολεμήσει τον αναλφαβητισμό και η συμμετοχή των μαθητών στην επταετή υποχρεωτική εκπαίδευση παραμένει μικρή. Το 1920, ενώ υφίσταται ακόμη έντονο κτιριακό πρόβλημα ειδικά στην περιφέρεια, στο σύνολο του πληθυσμού το 58%

⁴¹⁴ Η χρήση του δείκτη σε σύγχρονες μελέτες περιλαμβάνει την ικανότητα το άτομο να μπορεί να διεκπαιρέωνει βασικούς μαθηματικούς υπολογισμούς ή ακόμα και πρόσθετες δεξιότητες που απαιτούνται σε χώρους εργασίας, πράγμα που δεν ισχύει για τον δείκτη όπως παρουσιάζεται στον παραπάνω πίνακα, καθώς κατά τις απογραφές απαραίτητη προϋπόθεση ήταν τα άτομα να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση. - OECD and Statistics Canada (1995), "Literacy, Economy and Society - Results of the First International Adult Literacy Survey", Paris and Ottawa

⁴¹⁵ Στις ετήσιες εκθέσεις του Ο.Η.Ε. Human Development Report (HDR) όπου παρουσιάζονται οι επιδόσεις των χωρών με βάση κοινωνικοοικονομικούς δείκτες, το συνδυασμένο ακαθάριστο ποσοστό εγγεγραμμένων μαζί με τον δείκτη αλφαβητισμού ενηλίκων δίνουν το επίπεδο εκπαίδευσης (educational attainment) συμμετέχοντας κατά 1/3 και 2/3 στον υπολογισμό του αντίστοιχα. Το επίπεδο εκπαίδευσης αποτελεί συστατικό του HDI (Human Development Index)

⁴¹⁶ Benavot A., (1989), ό.π.

ανήκει στους αγράμματους ενώ για την ηλικία των 10 ετών και άνω, που περιλαμβάνει μεγαλύτερο μέρος των παραγωγικών ομάδων, ο μισός πληθυσμός δεν γνωρίζει γραφή και ανάγνωση.

Πίνακας 19

Κατανομή πληθυσμού σε εγγράμματος

και αγράμματος

-Σύνολο Πληθυσμού-

Έτη απογραφών	1870			1879			1907			1920			1928		
Φύλο	αρρ.	θήλ.	Σύν.	αρρ.	θήλ.	Σύν.	αρρ.	θήλ.	Σύν.	αρρ.	θήλ.	Σύν.	αρρ.	θήλ.	Σύν.
Εγγράμματοι	29	6	18	31	7	19	50	17	34	56	27	42	64	36	50
Αγράμματοι	71	94	82	69	93	81	50	83	66	44	73	58	36	64	50

-10 ετών και άνω-

Έτη Απογραφών	1907			1920			1928		
Φύλο	αρρ.	θήλ.	Σύν.	αρρ.	θήλ.	Σύν.	αρρ.	θήλ.	Σύν.
Εγγράμματοι	60	20	39	66	36	50	76	41	58
Αγράμματοι	40	80	61	34	64	50	24	59	42

Πηγές: Γ.Σ.Υ.Ε, Στατιστική Επετηρίδα 1951, σ. 53

Η κυβέρνηση του Βενιζέλου εντοπίζοντας το τεράστιο πρόβλημα θα προχωρήσει ειδικά σε ενέργειες καταπολέμησης του αναλφαβητισμού. Προς την κατεύθυνση αυτή, εκτός των αλλαγών που πραγματοποιεί στην ημερήσια δημοτική εκπαίδευση με την μεταβολή του νόμου περί συνεκπαιδύσεως αγοριών και κοριτσιών όπως είδαμε παραπάνω, θα προωθήσει την ίδρυση δημόσιων νυχτερινών δημοτικών, σχολείων, υποχρεώνοντας παράλληλα τους εργοδότες να επιτρέπουν στους εργαζόμενους την παρακολούθηση των μαθημάτων στην περίπτωση που οι ώρες εργασίας συμπίπτουν με τις ώρες μαθημάτων. «Η κυβέρνηση έχουσα πλήρη συναίσθησιν της τραγικής καταστάσεως, πάνει πλέον να εμπιστεύεται μόνον εις την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν τον περιορισμόν του αναλφαβητισμού. Ιδρύει κρατικής νυκτερινάς σχολάς⁴¹⁷». Ταυτόχρονα θα

⁴¹⁷ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1.233

προχωρήσει στην υποχρεωτική διδασκαλία των στρατιωτών⁴¹⁸ και θα εισάγει την απαγόρευση, η οποία θα αρχίσει να ισχύει σταδιακά ανάλογα με την ηλικία του εργαζομένου, να προσλαμβάνονται εργάτες στην βιομηχανία που δεν έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Επιθυμία των μεταρρυθμιστών ήταν η παραπάνω απαγόρευση να ισχύσει καθολικά μετά το 1936⁴¹⁹. Ωστόσο η έλλειψη των αντίστοιχων ποσοστών για περίοδο μεταγενέστερη του 1928 δεν μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε τα αποτελέσματα της προσπάθειας της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων.

Το ποσοστό αλφαριθμητισμού έχει χρησιμοποιηθεί από διάφορους ερευνητές ως δείκτης ανθρώπινου κεφαλαίου για τη μελέτη της συμβολής της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη⁴²⁰. Σε έρευνα τους οι Bowman και Anderson⁴²¹ (ό.π.) ανέλυσαν την σχέση ανάμεσα στον δείκτη εγγραμμάτων και το Α.Ε.Π. Για χώρες που βρίσκονται στα πρώτα στάδια ανάπτυξης καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι προκειμένου κάποια χώρα να δείξει σταθερά σημάδια ανάπτυξης πρέπει το ποσοστό των εγγράμματων να είναι μεταξύ 30-40%, ποσοστό που επιτυγχάνει η Ελλάδα από το 1907. Ενώ ο Hicks⁴²² υποστηρίζει πως μία μέση αύξηση του ποσοστού εγγραμμάτων κατά 20% θα οδηγήσει σε αντίστοιχη αύξηση του Α.Ε.Π. κατά 0,5%.

5.6 Ποσοστό Εγγεγραμμένων

Παρακάτω θα παρουσιάσουμε το ακαθάριστο ποσοστό εγγεγραμμένων στην προσχολική αγωγή καθώς και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το ακαθάριστο ποσοστό εγγραφών αποτελεί έναν γενικό δείκτη συμμετοχής του πληθυσμού που βρίσκεται στην

⁴¹⁸ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 1234

⁴¹⁹ Καλεράντε Ε., ό.π., σ.275

⁴²⁰ βλ. ενδεικτικά: Coulombe S. – Trembley J. (2006), ό.π. · Nunez C.E., "Literacy and Economic Growth in Spain 1860-1977" στο Acena P.- Simpson J. (1995), "The Economic Development of Spain since 1870", Edward Elgar Publishing Company, US · Bowman M.J., "Education and Economic Growth, An Overview", στο T. King (1980), "Education and Income", *Working Paper No. 402*, World Bank, pp. 1-71

⁴²¹ αποτελέσματα παλιότερης έρευνας παρατίθενται στο Bowman M.J., (1980), ό.π.

⁴²² Hicks N. (1980), "Economic Growth and Human Resources", *Staff Working Paper No. 408*, World Bank, παρατίθεται στο Μαγουλά Θ.Μ., (1998), "Εκπαίδευση και Οικονομική Μεγέθυνση – Η Ελληνική Πραγματικότητα", Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (διδακτορική διατριβή), Αθήνα

επίσημη μαθητική ηλικία στο εκάστοτε εκπαιδευτικό επίπεδο και ταυτόχρονα έναν δείκτη της ικανότητας του εκπαιδευτικού συστήματος να «φιλοξενήσει» τα άτομα μαθητικής ηλικίας. Κατά τους Psacharopoulos – Arriagada⁴²³ τα ποσοστά εγγεγραμμένων μετρούν την προσπάθεια που καταβάλει μία χώρα να επηρεάσει το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου της. Σύμφωνα με τους ερευνητές τουλάχιστον μέρος μίας αύξησης (με κάποια χρονική υστέρηση) του εν λόγω ποσοστού θα μετατραπεί σε αύξηση του αποθέματος ανθρώπινου κεφαλαίου. Η έλλειψη στοιχείων αντίστοιχων για την δευτεροβάθμια - τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν επιτρέπει τον υπολογισμό του συνδυασμένου ακαθάριστου ποσοστού εγγεγραμμένων⁴²⁴ που χρησιμοποιείται σε σύγχρονες αναλύσεις.

Ο δείκτης μπορεί να ξεπεράσει την τιμή 100 καθώς στους εγγεγραμμένους μαθητές περιλαμβάνονται τόσο άτομα που γράφονται νωρίτερα ή αργότερα από την επίσημη ηλικία εγγραφής όσο και άτομα που επαναλαμβάνουν κάποια τάξη.

Πίνακας 20

Ακαθάριστο Ποσοστό Εγγραφών

-Προσχολική Αγωγή-

Έτος	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1935	1936
Πληθυσμός Μαθητικής Ηλικίας ⁴²⁵	135.158	136.687	138.336	140.300	141.942	143.583	147.975	150.017
Εγγεγραμ. Μαθητές	20.737	24.031	30.948	31.314	33.731	32.517	34.169	38.138
Ακαθ.Ποσοστό Εγγραφών	15,3	17,6	22,4	22,3	23,8	22,6	23,1	25,4

⁴²³ Psacharopoulos G.-Arriagada A.M. (1986), "The educational composition of the labor force: An international comparison", *International Labour Review*, Vol. 125, No. 5, September-October

⁴²⁴ Αποτελεί το ποσοστό εγγεγραμμένων σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης

⁴²⁵ Ο πληθυσμός μαθητικής ηλικίας παρατίθεται στις δημοσιεύσεις της Γ.Σ.Υ.Ε. (Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική της Εκπαίδευσης, έτη 1927-1936*), υπολογίστηκε δε κατά την απογραφή του 1928 ως ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού. Ο πληθυσμός μαθητικής ηλικίας αναφέρεται σε όλα τα ετήσια δημοσιεύματα, ωστόσο το ποσοστό δεν αλλάζει αλλά παραμένει σταθερό. Συγκεκριμένα σε όλα τα έτη 2,18% του συνολικού πληθυσμού. Κατά συνέπεια θα υπάρχει πιθανή υποεκτίμηση ή υπερεκτίμηση του πληθυσμού μαθητικής ηλικίας.

-Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση-

Έτος	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1935	1936
Πληθυσμός Μαθητικής Ηλικίας ⁴²⁶	827.071	836.428	846.515	858.533	868.581	878.627	905.501	917.996
Εγγεγραμ. Μαθητές	680.365	678.447	728.420	769.720	824.011	864.105	922.971	957.474
Ακαθ.Ποσοστό Εγγραφών	82,3	81,1	86,0	89,7	94,9	98,3	101,9	104,3

Πηγές: Δικοί μας υπολογισμοί με βάση στοιχεία της ΓΣΥΕ, Στατιστική της Εκπαίδευσης, έτη 1928-1936

Από την εξέταση των δύο πινάκων παρατηρούμε για όλη την περίοδο μία γενικά αυξητική τάση των δεικτών που ενώ για την περίπτωση της προσχολικής αγωγής είναι λιγότερο ευθύγραμμη για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, με εξαίρεση μία μικρή πτώση στην αρχή της περιόδου που οφείλεται στην αλλαγή της κατάστασης, είναι ξεκάθαρη. Τα ποσοστά φοίτησης νηπίων στα διετή νηπιαγωγεία υπολείπονται σε μεγάλο βαθμό των αντίστοιχων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ειδικά για την περίπτωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μετά την θέσπιση της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας και μέχρι το 1932 ο δείκτης αυξάνεται θεαματικά προσεγγίζοντας το 100% το οποίο όμως θα αγγίξει αργότερα μέσα στην τριετία 1933-1935. Αυτό αποτελεί παράλληλα και ένδειξη πως το κράτος είναι σε θέση να παράσχει εκπαίδευση σε όλα τα άτομα της επίσημης μαθητικής ηλικίας. Μεγάλο μέρος του έντονου ρυθμού του δείκτη την περίοδο 1929-1932 μπορεί να πιστωθεί στην μεταρρύθμιση, καθώς η επιτυχία των μέτρων υλοποίησης της αντανάκλωνται στην εγγραφή ολοένα και περισσότερων μαθητών στην προσχολική και πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Στον πίνακα 21 και το αντίστοιχο διάγραμμα 8 παρουσιάζουμε επιλεκτικά για ένα σύνολο μεσογειακών χωρών την πορεία του ποσοστού εγγραφών για την περίοδο από το 1870 έως το 1940 προκειμένου να σχηματίσουμε μία εικόνα για την κατάσταση που την ίδια περίοδο ισχύει σε άλλες χώρες.

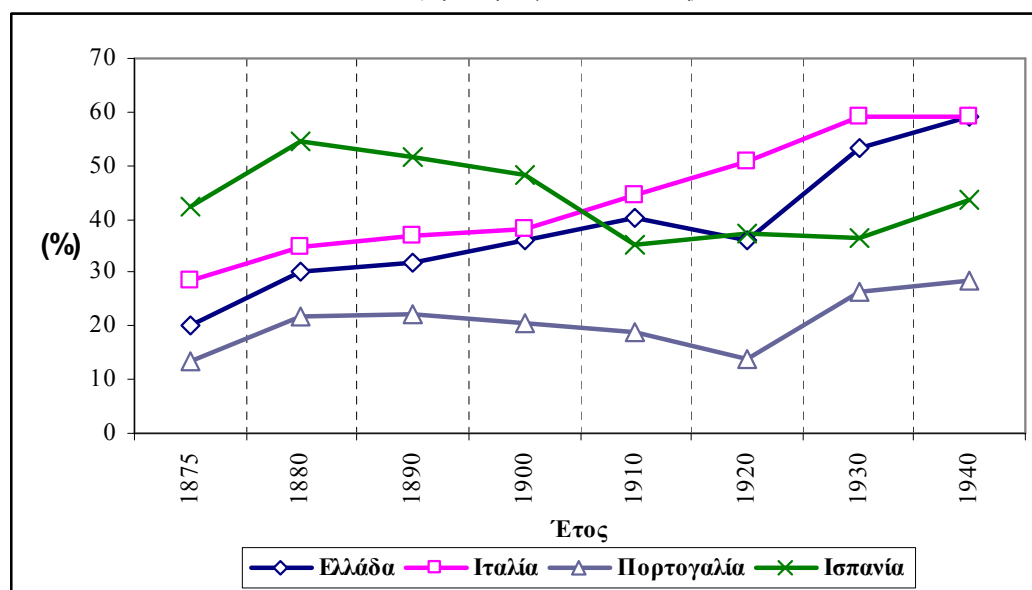
⁴²⁶ Αντίστοιχα το ποσοστό για πληθυσμό μαθητικής ηλικίας πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι σε όλα τα έτη 13,72% του συνολικού πληθυσμού.

Πίνακας 21
Μη-Προσαρμοσμένο Ποσοστό Εγγεγραμμένων 1875-1940
(πρωτοβάθμια εκπαίδευση)

Χώρα	1870 -75	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1935 -40
Ελλάδα	20,3	30,2	31,7	36,1	40,2	36,1	53,2	59,2
Ιταλία	28,6	34,6	37	38,2	44,6	50,6	59,3	59,1
Πορτογαλία	13,4	21,8	22,2	20,6	18,7	13,8	26,6	28,6
Ισπανία	42,2	54,3	51,6	48,1	35,3	37,1	36,4	43,8

Πηγή: Benavot A.-Riddle P., "The Expansion of Primary Education, 1870-1940; Trends and Issues", *Sociology of Education*, Vol. 61, pp.191-210, (Jul. 1989)

Διάγραμμα 8
Μη-Προσαρμοσμένο Ποσοστό Εγγραφών 1875-1940
(Πρωτοβάθμια εκπαίδευση)

Πηγή: Benavot-Riddle (1989) ό.π

Παρατηρούμε λοιπόν (πίνακας 21) πως η Ελλάδα το 1870 (σημείο εκκίνησης της υπό ανάλυσης περιόδου) καταλαμβάνει την τρίτη θέση και η μόνη χώρα που βρίσκεται χαμηλότερα είναι η Πορτογαλία ενώ στην κορυφή βρίσκεται η Ισπανία. Διαπιστώνουμε επίσης, ότι τα ποσοστά της Ελλάδας και της Ιταλίας, σε όλη την περίοδο μέχρι και το 1935, διαγράφουν μία ομαλή και μάλιστα αυξητική τάση, ενώ η Ισπανία σημειώνει

μεγάλη κάμψη στα ποσοστά της. Η Ελλάδα διατηρεί, με εξαίρεση το 1920, σχετικά σταθερή απόσταση από την Ιταλία την οποία μετά από την απότομη αύξηση του ποσοστού στο τέλος της περιόδου ξεπερνά. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι για την αντίστοιχη περίοδο στο Ηνωμένο Βασίλειο, στην αρχή της περιόδου, το 48% του πληθυσμού μαθητικής ηλικίας όπως ορίζεται παρακάτω εγγράφεται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ενώ το 1940 το ποσοστό αυξάνεται σε 73,3%. Για την Γαλλία έχουμε 57,4% το 1875 και 79% το 1930.

Οι τιμές που αναφέρονται από τους Benavot – Phyllis δεν συμφωνούν με τις αντίστοιχες δικές μας καθώς στην έρευνα τους χρησιμοποιούν το μη-προσαρμοσμένο ποσοστό εγγεγραμμένων. Λόγω έλλειψης στοιχείων χρησιμοποιούν για όλες τις χώρες που περιλαμβάνουν στην ανάλυση τους τις ηλικίες 5-14 ως ηλικία του μαθητικού πληθυσμού πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και δεν προσαρμόζουν την ηλικία για κάθε χώρα ξεχωριστά.

Τα ποσοστά εγγεγραμμένων έχουν χρησιμοποιηθεί από πολλούς ερευνητές⁴²⁷ ως υποκατάστατη μεταβλητή (proxy) του ανθρώπινου κεφαλαίου για την ενσωμάτωση του σε υποδείγματα που μελετούν τους παράγοντες οικονομικής μεγέθυνσης. Οι Sala-i-Martin et al.⁴²⁸ σε ανάλυση τους εξάγουν το συμπέρασμα πως μεταξύ 67 μεταβλητών που χρησιμοποιούνται σε διάφορα οικονομικά υποδείγματα μακροχρόνιας μεγέθυνσης και διάφορους ερευνητές, με περίοδο ανάλυσης το 1960-1996, ξεχωρίζουν τρεις για την υψηλή επεξηγηματική-ερμηνευτική τους δύναμη. Οι τρεις αυτές μεταβλητές είναι το ποσοστό των εγγεγραμμένων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, οι σχετικές τιμές των κεφαλαιουχικών αγαθών και το αρχικό επίπεδο εισοδήματος μιας οικονομίας. Η Bowman⁴²⁹ σε έρευνα της καταλήγει πως το ποσοστό εγγεγραμμένων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση το 1930 ερμηνεύει τις διαφορές στο κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. 78 χωρών την περίοδο 1955. Ενώ οι Roses-Wolf⁴³⁰ σε έρευνα που πραγματοποιούν για 23 ευρωπαϊκές

⁴²⁷ βλ. ενδεικτικά Mankiw G.-Romer D.-Weil D. (1992), "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, No. 2, pp. 407-437 · Barro R.J. (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2, pp. 407-443 · Bowman M.J. (1980), ό.π.

⁴²⁸ Sala-i-Martin X. - Doppelhofer G.- Miller R.I. (2004), "Determinants of Long-Term Growth: A Bayesian Averaging of Classical Estimates (BACE) Approach", *American Economic Review* 94, pp. 813-835

⁴²⁹ Bowman M.J., ό.π.

⁴³⁰ Roses J.R.-Wolf N. (2008), "Aggregate Growth 1913-1950", *Draft*

χώρες συμπεριλαμβανομένου και της Ελλάδας για την περίοδο 1913-1950, χρησιμοποιούν τα ποσοστά εγγραφών με μία χρονική υστέρηση 10 ετών και μεταβλητές για το επενδυτικό περιβάλλον προκειμένου να μελετήσουν την οικονομική σύγκλιση των διάφορων χωρών. Από την ανάλυση τους προκύπτει πως ευνοϊκές μεταβολές στα προαναφερθέντα μεγέθη επιτάχυναν την οικονομική σύγκλιση.

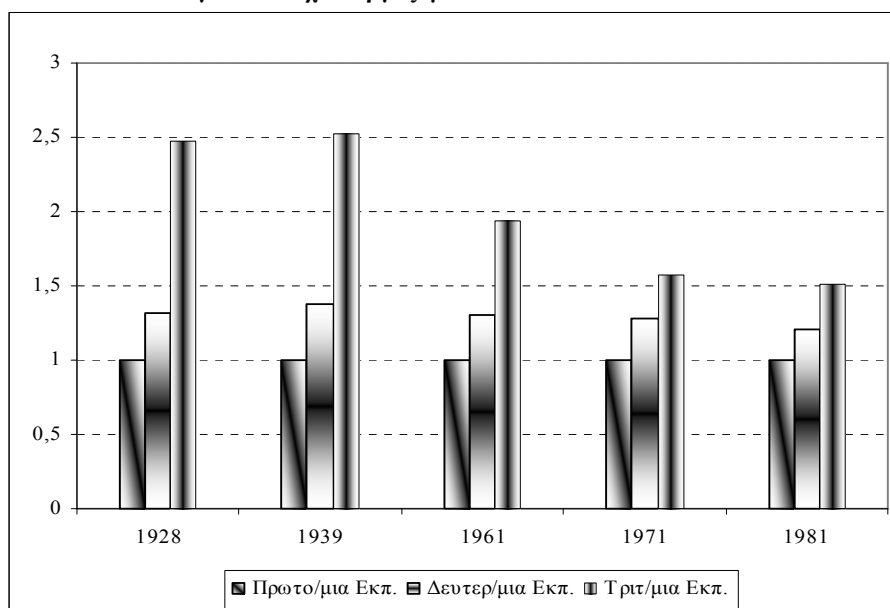
5.7 Εκπαιδευτικό Επίπεδο και Αμοιβές⁴³¹

Το επίπεδο εκπαίδευσης των εργαζομένων έχει επίπτωση στις αποδοχές που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι στην αγορά εργασίας. Στον διάγραμμα 9 θα παρουσιάσουμε την εξέλιξη της μισθολογικής διαφοράς των εργαζομένων διαφορετικών εκπαιδευτικών επιπέδων για την περίπτωση της Ελλάδας κατά το χρονικό διάστημα 1929-1991. Η ανάλυση βασίζεται στην αναλογία των μισθών εργαζομένων δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ως προς τον αντίστοιχο μισθό εργαζομένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που επιλέγουμε ως κατηγορία αναφοράς. Για το 1928 τα στοιχεία αναφέρονται σε αμοιβές μόνο του δημόσιου τομέα.

Το 1928 τα άτομα που διέθεταν τίτλο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κέρδιζαν περίπου 2,5 φορές περισσότερα από τα άτομα που είχαν τίτλο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και 1,9 φορές περισσότερα από τους απόφοιτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το 1939 οι αντιστοιχίες μισθών απόφοιτων τριτοβάθμιας προς απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι 2,52 ενώ οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας προς απόφοιτους δευτεροβάθμιας είναι 1,38.

⁴³¹ Οι λεπτομέρειες υπολογισμού καθώς και οι πηγές από τις οποίες αντλήθηκαν τα στοιχεία αμοιβών για την περίοδο 1929- 1939 παρουσιάζονται στο κεφάλαιο 6.

Διάγραμμα 9
Αναλογία αποδοχών εργαζομένων ανά εκπαιδευτικό επίπεδο

Πηγές: Περίοδος 1928-1939: Δικοί μας υπολογισμοί

Περίοδος 1961-1991: Δημάκος Γ. (1996), "Εκπαίδευση-Παραγωγικότητα, Κοινωνική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδος- (1961-1991)", Διδακτορική Διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, σ. 84

Παρατηρούμε κατά την προπολεμική περίοδο πως ειδικά οι εργαζόμενοι με τίτλο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης απολάμβαναν πολύ υψηλές αμοιβές. Κατά την σύγκριση της διαχρονικής μεταβολής των σχετικών αποδοχών οι αναλογίες των μισθών των δύο ανώτερων εκπαιδευτικών επιπέδων μειώνονται και ο κύριος λόγος είναι η αύξηση των αποφοίτων δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό⁴³². Ενώ την μεγαλύτερη μείωση στις αποδοχές τους υφίστανται οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης καταλήγοντας στο τέλος της περιόδου να αμείβονται με μισθό 1,51 φορές μεγαλύτερο του αντίστοιχου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

5.8 Αποδοτικότητα της επένδυσης σε εκπαίδευση

Στην συνέχεια θα υπολογίσουμε την απόδοση που είχε κατά την περίοδο εξέτασης η απόφαση ενός ατόμου να επενδύσει στην προσωπική του εκπαίδευση. Ένα

⁴³² Δημάκος Γ. (1996), "Εκπαίδευση-Παραγωγικότητα, Κοινωνική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδος-(1961-1991)", Διδακτορική Διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, σ. 84

άτομο όταν αποφασίσει να συνεχίσει τις σπουδές του πέραν της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, υφίσταται κάποιο κόστος. Το κόστος αυτό μπορεί να είναι άμεσο (π.χ. δίδακτρα) ή έμμεσο (π.χ. διαφυγόν εισόδημα). Ο εν λόγω δείκτης μετρά κατά πόσο τα οφέλη που αποκομίζει ένας εργαζόμενος υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου καλύπτουν το κόστος που υφίσταται από την απόφασή του να επενδύσει στην εκπαίδευση του.

Στην βιβλιογραφία των οικονομικών υπάρχουν δύο κύριες προσεγγίσεις υπολογισμού των οικονομικών ωφελειών της εκπαίδευσης. Η πρώτη προσέγγιση πηγάζει από την βιβλιογραφία των οικονομικών της εργασίας ενώ η δεύτερη από την χρηματοοικονομική θεωρία⁴³³.

Η προσέγγιση που πηγάζει από τα οικονομικά της εργασίας στην βασική της μορφή⁴³⁴ εκτιμά οικονομετρικά την σχέση μεταξύ των ετών εκπαίδευσης, της επαγγελματικής εμπειρίας και των αντίστοιχων αποδοχών (Μινσεριανή συνάρτηση). Η βασική μινσεριανή συνάρτηση⁴³⁵, έχει επεκταθεί σε μεταγενέστερες μελέτες (Human Capital Earnings Function) περιλαμβάνοντας περισσότερες μεταβλητές⁴³⁶ προκειμένου να απομονωθεί όσο το δυνατόν καλύτερα η επίδραση της εκπαίδευσης στις αποδοχές των εργαζομένων. Ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 ερμηνεύεται ως το ποσοστό της διακύμανσης των μισθών που οφείλεται στο διαφορετικό επίπεδο ανθρώπινου κεφαλαίου. Είναι ευρέως αποδεκτή μέθοδος και χρησιμοποιείται και από τις νομικές αρχές αρκετών χωρών, για τον υπολογισμό αποζημιώσεων σε περίπτωση τραυματισμού ή θανάτου εργαζομένου⁴³⁷.

⁴³³ Για μία σύγκριση των δύο μεθόδων βλ. Kara O. (2010), "Comparing two approaches to the rate of return to investment in education", *Education economics*, v. 18, no. 2, pp.153-165

⁴³⁴ Mincer J. (1974), "Schooling, experience and earnings", *NBER*, New York και Becker G. S.-Barry R. Chiswick (1966). "Education and the Distribution of Earnings", *American Economic Review*, Vol. 56, May, pp. 358-69

⁴³⁵ $\log y = a + bS + cX + dX^2 + e$

όπου: S έτη εκπαίδευσης, X έτη εργασιακής εμπειρίας. Ελλείπει στοιχείων για την επαγγελματική εμπειρία, ο Mincer χρησιμοποιεί την μέγιστη δυνατή εμπειρία που θα μπορούσε κάποιος εργαζόμενος να έχει με βάση την ηλικία του.

⁴³⁶ Η μεταβλητή S που στην βασική Μινσεριανή συνάρτηση αντιπροσωπεύει τα χρόνια εκπαίδευσης αντικαθίσταται από σειρά ψευδομεταβλητών (dummy variables) που αναλύουν περαιτέρω την εκπαίδευση σε επίπεδα, τύπο κ.λπ. Π.χ. για τα τρία εκπαιδευτικά επίπεδα έχουμε:

$\log y = a + b_1d_1 + b_2d_2 + b_3d_3 + cX + dX^2 + e$

⁴³⁷ Chiswick B.R. (1997), "Interpreting the Coefficient of Schooling in the Human Capital Earnings Function", *World Bank Policy Research Working Paper No. 1790*, World Bank

Εναλλακτικά, η προσέγγιση που προέρχεται από την χρηματοοικονομική θεωρία, λαμβάνει υπόψη τη χρονική αξία του χρήματος (time-value of money). Τα κόστη και τα οφέλη της εκπαίδευσης αναλύονται όπως σε οποιαδήποτε άλλη επένδυση. Προκειμένου να ληφθούν αποφάσεις που αφορούν την επένδυση σε εκπαίδευση τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και συλλογικό χρησιμοποιείται ο Εσωτερικός Βαθμός Απόδοσής (προτιμάται συνήθως) ή η Καθαρά Παρούσα Αξία⁴³⁸. Οι συγκεκριμένες μέθοδοι καθιστούν δυνατή την σύγκριση του κόστους και του οφέλους που δημιουργούνται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και παράλληλα υπολογίζουν εάν συμφέρει ή όχι μία επενδυτική πρόταση.

Ο δείκτης αποτελεί στην ουσία το επιτόκιο της επενδυτικής απόφασης. Η απόδοση της επένδυσης σε εκπαίδευση πρέπει στη συνέχεια να συγκριθεί με εναλλακτικές τοποθετήσεις, όπως την κατάθεση του αντίστοιχου κεφαλαίου σε τραπεζικό λογαριασμό ή την αγορά ομολόγων. Προκειμένου να θεωρείται ορθολογική η απόφασή κάποιου να επενδύσει σε εκπαίδευση, θα πρέπει η απόδοσή της να είναι υψηλότερη από το χωρίς κίνδυνο επιτόκιο (που παρέχουν θεωρητικά π.χ. τα ομόλογα). Αυτό γίνεται διότι η εκπαίδευση δεν έχει εγγυημένη απόδοση. Οι αμοιβές που απολαμβάνουν οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διαφέρουν σημαντικά (δεν είναι εγγυημένες) και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις μπορεί να είναι ίσες με τις αμοιβές ενός εργαζομένου χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Επιπλέον, δεν είναι βέβαιο ότι κάποιος θα φέρει εις πέρας τις σπουδές του. Το ρίσκο αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψη στην επενδυτική απόφαση και να αντισταθμιστεί με την μεγαλύτερη απόδοση της εκπαίδευσης σε σχέση με τις εγγυημένες εναλλακτικές της. Ο τύπος υπολογισμού της είναι ο εξής:

$$\sum_{t=a+1}^b (Y_i - Y_{i-1})_t (1+r)^{-t} - \sum_{t=1}^a (Y_{i-1} + C_i)_t (1+r)^t = 0$$

όπου:

$\overline{Y}_i - \overline{Y}_{i-1}$ είναι η διαφορά μισθού μεταξύ εργαζομένων διαδοχικού εκπαιδευτικού επιπέδου (για $b-a$ έτη),

⁴³⁸ βλ. οποιοδήποτε εγχειρίδιο Χρηματοοικονομικών

το C_i αντιπροσωπεύει το άμεσο κόστος της επιπλέον εκπαίδευσης (π.χ. δίδακτρα), ενώ το $Y_i - I$ είναι το διαφυγόν εισόδημα (έμμεσο κόστος) κατά την διάρκεια της εκπαίδευσης του ατόμου (για a επιπλέον έτη), τέλος το r είναι το επιτόκιο που εξισώνει το κόστος με τα οφέλη και αποτελεί την αποδοτικότητα της επένδυσης σε εκπαίδευση.

Οι υψηλότερες αμοιβές αποτελούν το κίνητρο για την επένδυση σε εκπαίδευση πέραν των υποχρεωτικών ετών εκπαίδευσης (αγοραίο όφελος). Υπάρχουν και μη χρηματικά κίνητρα όπως π.χ. το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας απόφοιτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε μία χώρα, ωστόσο η σημασία τους είναι υποδεέστερη ειδικά σε επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Εκτός της αποδοτικότητας που έχει η επένδυση σε εκπαίδευση για το άτομο υπολογίζεται και η αντίστοιχη απόδοση που έχει για το σύνολο (κοινωνική αποδοτικότητα). Το κράτος προβαίνει σε διάφορες δαπάνες για την εκπαίδευση είτε άμεσες, π.χ. μισθοί καθηγητών, κατασκευές σχολείων, βιβλιοθηκών, εργαστηρίων κ.λπ., είτε έμμεσες, π.χ. τα διαφυγόντα εισοδήματα φοιτητών δεν φορολογούνται-χάνονται έσοδα για το κράτος, μειώνεται η παραγωγή της οικονομίας όταν άτομα ικανά να εργαστούν φοιτούν σε Πανεπιστήμια. Τα κοινωνικά οφέλη από ένα περισσότερο εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό είναι πολλαπλά. Από την εξοικονόμηση ποσών για την δημόσια υγεία, τους πιο ενημερωμένους πολίτες, την κοινωνική συνοχή, μέχρι την μεγαλύτερη κατανάλωση (έσοδα από έμμεσους φόρους) και τους υψηλότερους άμεσους φόρους που πληρώνει ένα άτομο εφόσον αμείβεται καλύτερα. Η διαφορά μεταξύ ιδιωτικής και κοινωνικής αποδοτικότητας συνιστά και μέτρο της δημόσιας επιχορήγησης των δαπανών εκπαίδευσης.

Μία σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο μεθόδων είναι ότι η οικονομετρική προσέγγιση προσπαθώντας να προσδιορίσει την επίδραση της εκπαίδευσης απομονώνει όλους τους υπόλοιπους παράγοντες που επηρεάζουν τις αποδοχές των εργαζομένων. Αντίθετα, στην χρηματοοικονομική προσέγγιση όλοι οι υπόλοιποι παράγοντες λαμβάνονται υπόψη και αποτελούν συνιστώσες που επηρεάζουν την απόφαση ενός επενδυτή. Οι διαφορές των δύο μεθόδων επηρεάζουν τα αποτελέσματα που προκύπτουν

(που μπορεί να διαφέρουν σημαντικά) καθώς και την ερμηνεία των αποτελεσμάτων αυτών.

Η επιλογή της μεθόδου και για την αποδοτικότητα της εκπαίδευσης κατά την εξεταζόμενη περίοδο επιβάλλεται από τα διαθέσιμα στοιχεία. Με βάση τα στοιχεία που είχαμε στην διάθεσή μας επιλέξαμε την μέθοδο που μπορούσαμε να εφαρμόσουμε. Ειδικά η οικονομετρική μέθοδος απαιτεί πλήθος στοιχείων τα οποία δεν είναι διαθέσιμα. Για την περίοδο εξέτασης καταφέραμε να υπολογίσουμε μόνο μέσους όρους αμοιβών με βάση το εκπαιδευτικό επίπεδο, των πιο αντιπροσωπευτικών κατηγοριών εργαζομένων. Οι πηγές των στοιχείων αναφέρονται αναλυτικά στους πίνακες 26 & 27 (σελίδα 188-189 του πάροντος). Με βάση τα στοιχεία που είναι διαθέσιμα μπορεί να υπολογιστεί η αποδοτικότητα της επένδυσης σε εκπαίδευση μόνο με την Σύντομη Μέθοδο (Short-cut Method). Ο τύπος υπολογισμού για την ιδιωτική και την κοινωνική αποδοτικότητα αντίστοιχα είναι⁴³⁹:

$$r_i = \frac{\overline{Y}_i - \overline{Y}_{i-1}}{S_i \overline{Y}_{i-1}}$$

$$r_i = \frac{\overline{Y}_i - \overline{Y}_{i-1}}{S_i (\overline{Y}_{i-1} + C_i)}$$

όπου:

$\overline{Y}_i - \overline{Y}_{i-1}$ είναι η διαφορά των μέσων όρων μισθού εργαζομένων διαδοχικών

εκπαιδευτικών επιπέδων,

S_i ο αριθμός ετών που διαρκεί η φοίτηση στο εκπαιδευτικό επίπεδο i και το

⁴³⁹ Προκύπτουν από τον εξής προσεγγιστικό τύπο:

$$\overline{Y}_i = \overline{Y}_{i-1} \cdot e^{r_i S_i} \Rightarrow r_i S_i = \ln \left(\frac{\overline{Y}_i}{\overline{Y}_{i-1}} \right)$$

εάν δεχτούμε πως $\ln(r_i S_i + 1) \approx r_i S_i$ τότε:

$$\ln(r_i S_i + 1) = \ln \left(\frac{\overline{Y}_i}{\overline{Y}_{i-1}} \right) \Rightarrow r_i S_i = \frac{\overline{Y}_i}{\overline{Y}_{i-1}} - 1 \Rightarrow r_i = \frac{\overline{Y}_i - \overline{Y}_{i-1}}{S_i \overline{Y}_{i-1}}$$

C_i είναι το ετήσιο κοινωνικό κόστος.

Τα περιορισμένα στοιχεία που μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστα μας επιτρέπουν την εκτίμηση μόνο της ιδιωτικής αποδοτικότητας της επένδυσης σε εκπαίδευση για το 1928 και το 1939 για τον δημόσιο τομέα. Σύμφωνα με την εν λόγω μέθοδο, το 1928 η απόφαση ενός ατόμου να επενδύσει σε τριτοβάθμια εκπαίδευση υπολογίζεται ως εξής⁴⁴⁰:

$$r = \frac{34.104 - 18.192}{4 \cdot 18.192} = \frac{15.912}{72.768} = 0,2186 \Rightarrow 21,8 \%$$

Αντίστοιχα εργαζόμαστε για τον υπολογισμό της αποδοτικότητας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το 1939:

$$r = \frac{42.744 - 24.600}{4 \cdot 24.600} = \frac{18.144}{98.400} = 0,1843 \Rightarrow 18,4 \%$$

Παρατηρούμε πως η αποδοτικότητα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης πέφτει μεταξύ της αρχής (21,8%) και του τέλους (18,4%) της εξεταζόμενης περιόδου, καθώς η προσφορά (ο αριθμός) εργαζομένων με τριτοβάθμια εκπαίδευση ξεκινά να ευθυγραμμίζεται με την ζήτηση εργατικού δυναμικού αντίστοιχου εκπαιδευτικού επιπέδου. Οι ιδιαίτερα υψηλές τιμές εν γένει σε όλη την περίοδο μας δείχνουν ότι υπάρχει έλλειψη σε εργαζόμενους υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου που για τον λόγο αυτό απολαμβάνουν υψηλές αμοιβές. Επιπλέον, η εκπαίδευση αποτελεί έναν αξιόλογο τρόπο αύξησης των εισοδημάτων ενός εργαζομένου και αποτελεί κίνητρο για την περαιτέρω εκπαίδευση του. Μία ενδεχόμενη αύξηση της προσφοράς ειδικευμένου εργατικού δυναμικού θα ρίξει τις αμοιβές του.

Η τιμή της ιδιωτικής αποδοτικότητας της εκπαίδευσης εκτός από τις μισθολογικές διαφορές, υποδεικνύει και κατευθύνσεις εκπαιδευτικής πολιτικής⁴⁴¹. Οι υψηλές τιμές της απόδοσης που παρατηρούνται κατά την περίοδο εξέτασης, μπορούν να μεταφραστούν και ως ανάγκη επέκτασης της εκπαίδευσης και διευκόλυνσης της

⁴⁴⁰ Τα μέσα ετήσια εισοδήματα προκύπτουν από τα αντίστοιχα μηνιαία που παρουσιάζονται στον πίνακα 26 & 27, σ. 188-189 του παρόντος πολλαπλασιαζόμενα επί 12.

⁴⁴¹ Psacharopoulos G.-Mattson R. (1998). "Estimating the Returns to Education: A Sensitivity Analysis of Methods and Sample Size", *Journal of Educational Planning and Administration*, Vol. 12, No. 3 (July), pp. 271-287

πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα προκειμένου να έρθει σε ισορροπία η προσφορά με την ζήτηση εκπαιδευμένου προσωπικού.

5.9 Εκπαιδευτικές Δαπάνες

Τα κονδύλια για την εκπαίδευση παρατίθενται στους προϋπολογισμούς και απολογισμούς⁴⁴² του Ελληνικού κράτους της περιόδου όπου περιέχεται λογαριασμός για τις δαπάνες του υπουργείου Παιδείας. Ωστόσο ο παραπάνω λογαριασμός περιέχει μόνο μέρος των συνολικών δαπανών που καταβάλλονταν και κατά συνέπεια υποεκτιμά το σύνολο των χρημάτων που διατίθενται για την εκπαίδευση. Αρκετές κατηγορίες εκπαιδευτικών δαπανών στηρίζονται οικονομικά και από άλλα υπουργεία. Για παράδειγμα οι εμπορικές και γεωργικές σχολές χρηματοδοτούνταν και από το υπουργείο Εθνικής οικονομίας και υπουργείο Γεωργίας αντίστοιχα. Το υπουργείο Συγκοινωνιών χρηματοδοτούσε το Πολυτεχνείο, επιπλέον και τα προβλεπόμενα έξοδα των ναυτικών και στρατιωτικών σχολών δεν περιλαμβάνονται στα έξοδα του υπουργείου παιδείας⁴⁴³.

Τα στοιχεία κόστους που παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα λαμβάνουν υπόψη στον υπολογισμό τις δαπάνες που καταβλήθηκαν από όλους τους φορείς και παρουσιάζουν το σύνολο των εκπαιδευτικών δαπανών για την περίοδο 1900-1939. Ο παρακάτω πίνακας αποτελεί μέρος του προς έκδοση βιβλίου "Δημόσιες Δαπάνες 1833-1939"⁴⁴⁴ που μας παραχωρήθηκε από τον κ. Κωστελένο, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά.

⁴⁴² Υπουργείο Οικονομικών (διάφορα έτη), "Απολογισμός εσόδων και εξόδων του Κράτους", Εθνικό Τυπογραφείο, εν Αθήναις

⁴⁴³ Πεσμαζόγλου Γ.Ι. (χ.χ.), "Τα δημόσια Οικονομικά, 1927-1928- Εισηγήσεις επί του προϋπολογισμού-Ανασκόπησης του φορολογικού συστήματος-Το δημόσιον Χρέος", Έκδοσις «Γκρέκα», Αθήναι, σ. 25

⁴⁴⁴ Αντωνίου Α., Κωστελένος Γ., Κασκαρρέλης Ι., "Δημόσιες Δαπάνες 1833-1939", Πηγές Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας, Ποσοτικά Στοιχεία και Στατιστικές Σειρές, Ερευνητικές Συνεργασίες 3, ΚΕΠΕ και Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Προς Έκδοση

Πίνακας 23

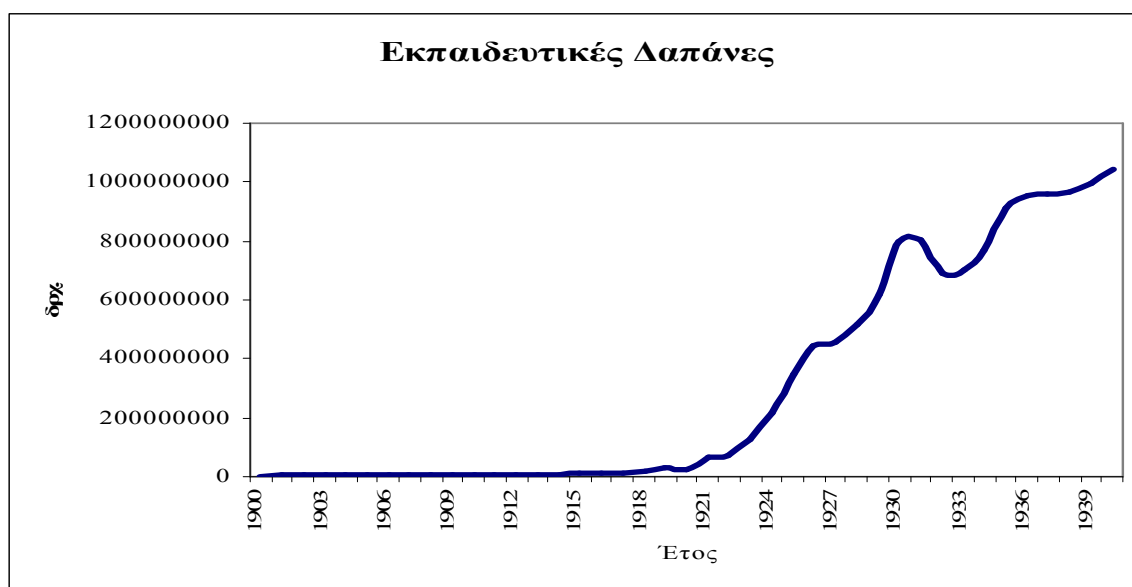
Εκπαιδευτικές Δαπάνες σε τρέχουσες τιμές και σε τρέχουσες νομισματικές μονάδες (1833-1939)

Έτη / Year	Στρατιωτική Εκπαίδευση / Military Education	Γεωργικής Εκπαίδευσης / Agric. Education	Λοιπές - Εκπαίδευσης / Other Education *	Εκπαιδευτικές / Education
	3β	5β	6β	8
1900	605.964,42	193.000,00		4.648.845,05
1901	2.127.538,41	334.000,00		5.465.055,76
1902	605.613,52	463.899,37		5.625.436,25
1903	567.503,57	130.244,67		5.573.073,55
1904	561.147,90	73.086,35		5.679.029,54
1905	515.673,64	55.206,33		5.781.284,36
1906	515.315,48	46.110,07		6.906.136,78
1907	481.069,93	39.328,09		4.568.047,18
1908	475.819,65	62.424,42		6.006.991,75
1909	506.234,30	20.791,08		6.661.501,67
1910	491.875,83	25.301,90		7.552.932,95
1911	529.120,00	24.896,00	4.968,00	7.125.526,92
1912	430.337,75	64.440,00	21.761,65	6.904.269,82
1913	65.679,43	76.518,00	4.692,50	6.843.747,56
1914	219.418,43	52.826,00	377,60	9.259.853,15
1915	429.160,49	150.434,00	0,00	13.023.994,90
1916	443.974,11	111.977,54	0,00	13.229.121,75
1917	303.021,16	200.426,59	0,00	16.484.197,87
1918	307.401,60	414.180,47	0,00	26.576.212,23
1919	190.497,35	698.812,30	413.574,00	24.737.142,14
1920	7.219.257,75	1.370.588,85	16.155,60	55.749.655,55
1921	8.947.749,60	2.307.468,85	0,00	61.743.287,31
1922	4.981.628,35	3.520.814,80	0,00	120.293.552,05
1923	26.336.352,40	3.425.381,45	0,00	187.875.465,65
1924	7.348.821,55	2.683.420,05	0,00	338.351.945,30
1925	18.968.585,90	4.004.615,00	0,00	421.784.238,65
1926	15.291.288,00	3.801.704,85	0,00	438.395.774,85
1927	16.704.698,70	3.428.800,70	0,00	494.719.910,10
1928	17.247.781,70	3.571.749,00	0,00	597.440.468,05
1929	18.744.261,15	4.436.915,65	0,00	775.087.378,65
1930	14.502.140,90	5.562.065,35	0,00	786.268.785,00
1931	14.563.083,00	6.627.200,25	0,00	669.783.239,10
1932	10.010.319,70	6.761.707,60	540.549,40	682.785.076,50
1933	42.280.964,70	6.910.632,40	826.067,20	715.485.965,75
1934	12.778.656,35	9.738.065,80		889.131.630,80
1935	7.376.636,85	0,00		943.802.989,10
1936	0,00	0,00		961.904.734,72
1937	7.041.357,05			959.686.451,25
1938	8.212.513,95			988.205.797,25
1939	10.606.421,80			1.031.942.779,15

Πηγή: Αντωνίου Α., Κωστελένος Γ., Κασκαρρέλης Ι. (Προς Έκδοση), "Δημόσιες Δαπάνες 1833-1939", *Πηγές Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας, Ποσοτικά Στοιχεία και Στατιστικές Σειρές, Ερευνητικές Συνεργασίες 3*, ΚΕΠΕ και Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ

Στην συνέχεια στο διάγραμμα 10 που ακολουθεί, απεικονίζεται γραφικά η εξέλιξη του αθροίσματος των παραπάνω κατηγοριών δαπανών.

Διάγραμμα 10

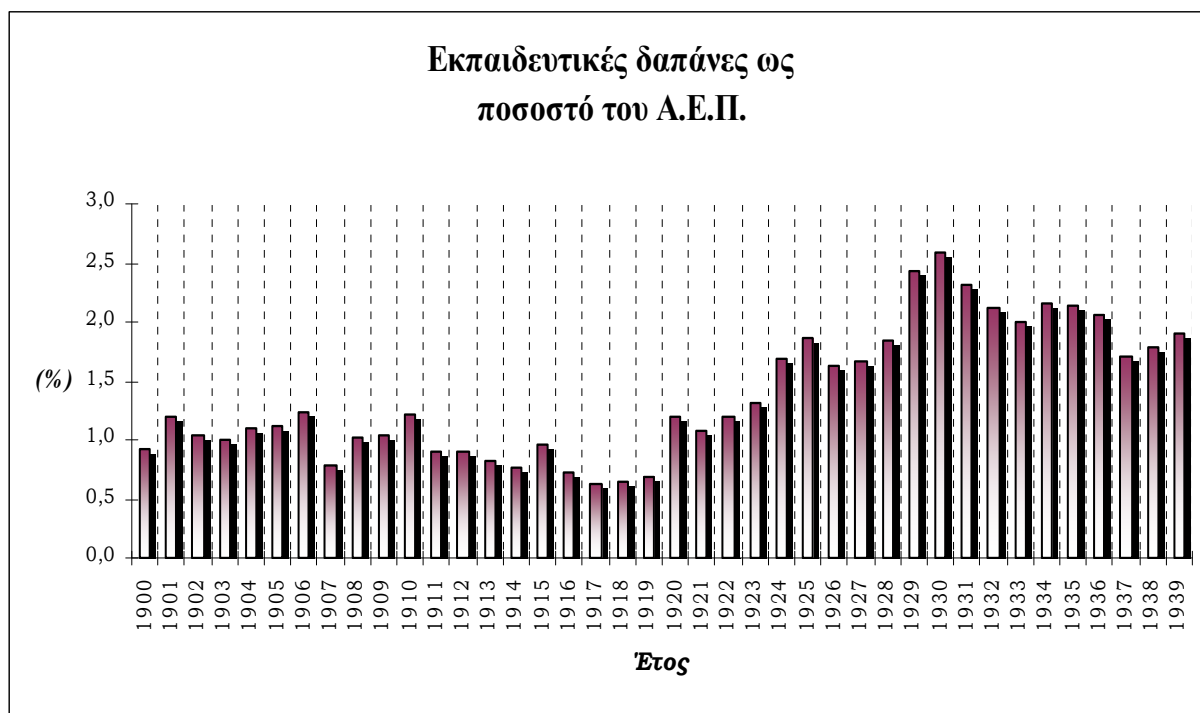

Πηγές: βλ. πηγές πίνακα 13

Από το διάγραμμα προκύπτει μία μακροχρόνια αυξητική τάση των δαπανών. Μέχρι το 1920 περίπου ο ρυθμός αύξησης εμφανίζεται μικρότερος από τον αντίστοιχο μετά το 1920 η οποία οφείλεται ωστόσο και στην εξέλιξη των τιμών που κατά τα συγκεκριμένα έτη σημείωσαν μεγάλη άνοδο. Την περίοδο διακυβέρνησης του Βενιζέλου και της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας παρατηρείται μία μεγάλη αύξηση των δαπανών η οποία ακολουθείται από μία κάμψη για να επανέλθει πάλι μετά το 1934 προφανώς επηρεασμένη και από την τρέχουσα οικονομική συγκυρία.

Ωστόσο προκειμένου να εξαγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα από το παραπάνω διάγραμμα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η εξέλιξη των τιμών καθώς οι παραπάνω δαπάνες δεν είναι αποπληθωρισμένες. Πιο αξιόπιστα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν από τα διαγράμματα που παραθέτουμε στη συνέχεια.

Διάγραμμα 11

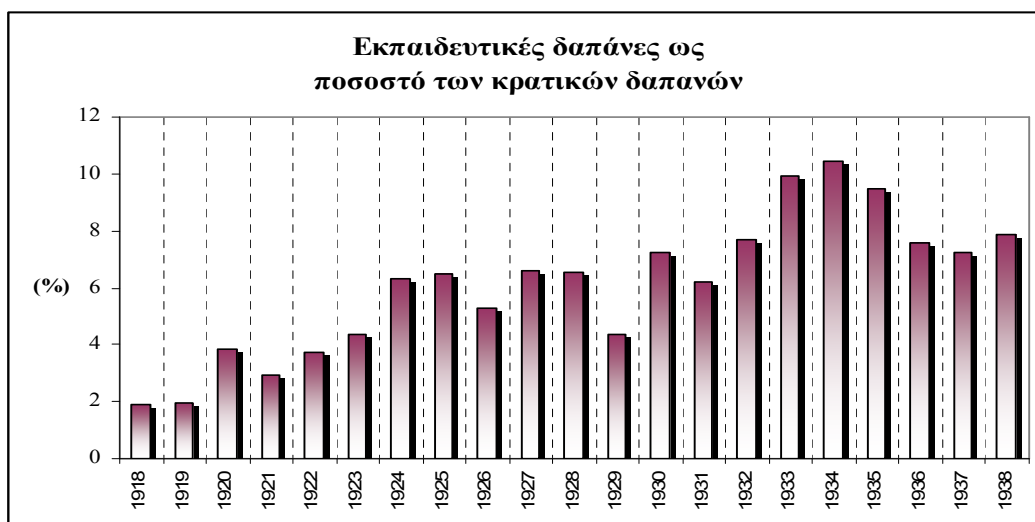

Πηγές: Δικοί μας υπολογισμοί με βάση στοιχεία από Αντωνίου Α., Κωστελένος Γ., Κασκαρρέλης Ι., ό.π. και Κωστελένος Γ., Βασιλείου Δ., Κουνάρης Ε., Πετμεζάς Σ., Σφακιανάκης Μ., "Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830 - 1939", Πηγές Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας, Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές, ΚΕΠΕ και ΙΑΕΤΕ, Αθήνα 2007

Στο διάγραμμα 11 παρουσιάζεται η εξέλιξη των εκπαιδευτικών δαπανών ως ποσοστό του Α.Ε.Π. Η εξέλιξη του παραπάνω ποσοστού μας παρέχει πληροφόρηση για το επίπεδο "προσοχής" των εκάστοτε κυβερνήσεων αναφορικά με την εκπαίδευση. Γενικά σε όλη την περίοδο οι δαπάνες αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό του Α.Ε.Π. Στην αρχή της περιόδου παρατηρούμε πως η χρηματοδότηση της εκπαίδευσης αποτελεί ποσοστό μικρότερο του 1% (συγκεκριμένα 0,93 %) και για την περίοδο μέχρι το 1923 το αντίστοιχο ποσοστό δεν ξεπερνάει το 1,5 %. Μετά το 1923 ωστόσο παρατηρείται μία αυξητική τάση για να φτάσει στην υψηλότερη τιμή του το 1930 (2,6 % περίπου), την περίοδο ενδιαφέροντος μας. Ταυτόχρονα σε όλη την διάρκεια της διακυβέρνησης του Βενιζέλου παρατηρούμε τις υψηλότερες τιμές του εν λόγω ποσοστού για όλη την διάρκεια των 40 ετών που παρουσιάζονται στο διάγραμμα. Το ποσοστό που δαπανάται την περίοδο της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας μπορεί να είναι μικρότερο από τις τιμές

3-5% που αποτελούν το μέσο ποσοστό που ξοδεύουν στις μέρες μας οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπαίδευση ωστόσο για την Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί υψηλό καθώς μόλις το 1975 θα ξαναφτάσει σε αντίστοιχο επίπεδο⁴⁴⁵.

Διάγραμμα 12

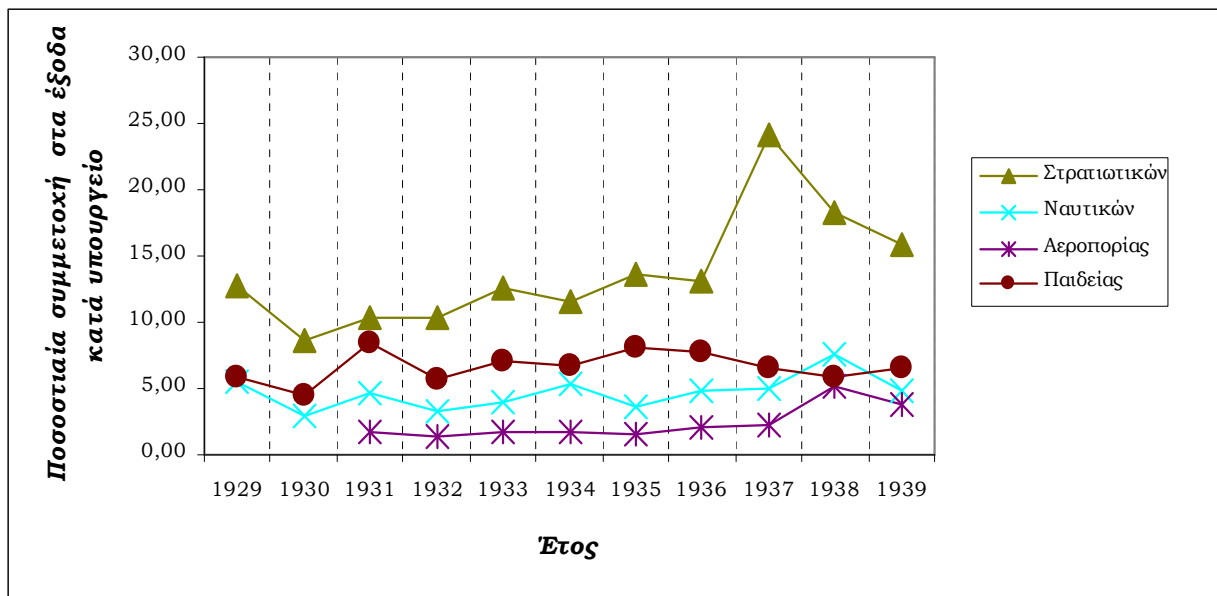

Πηγές: Δικοί μας υπολογισμοί με βάση στοιχεία από Αντωνίου Α., Κωστελένος Γ., Κασκαρρέλης Ι., ό.π. και Χαριτάκης Γ., "Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος - Έτος 1939", τεύχος 2, σ. 170 - Πίνακας 5, τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού, εν Αθήναις 1940

Στο διάγραμμα 12 όπου παρουσιάζονται οι εκπαιδευτικές δαπάνες ως ποσοστό επί του συνόλου των κρατικών δαπανών η εικόνα που σχηματίζεται είναι ελαφρώς διαφοροποιημένη. Και πάλι στην αρχή της περιόδου τα ποσοστά είναι χαμηλά ενώ μετά το 1923 το αντίστοιχο ποσοστό αυξάνεται. Οι υψηλότερες τιμές παρατηρούνται κατά τα έτη 1933-1935 (9,9%-10,4%-9,4% αντίστοιχα) την περίοδο μετά την κυβέρνηση Βενιζέλου που όμως μέχρι τότε δαπανά το μεγαλύτερο ποσοστό στην εκπαίδευση σε σχέση με τις κυβερνήσεις που προηγούνται. Παράλληλα κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Βενιζέλου αυξάνεται σημαντικά και το σύνολο των κρατικών εξόδων επηρεάζοντας τις τιμές του δείκτη. Ενδεικτικά, οι κρατικές δαπάνες από 9 δις το 1928 το 1929 ξεπερνούν τα 18 δις, ενώ το 1934 περιορίζονται στα 7 δις.

⁴⁴⁵ Σαΐτη Α., "Εκπαίδευση και Οικονομική Ανάπτυξη", σ.106-πίνακας 2.7, εκδόσεις «τυπωθήτω», Αθήνα 2000

Διάγραμμα 13
Συμμετοχή Υπουργείων στα Έξοδα

Πηγές: Χαριτάκης Γ., "Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος", έτος 1937 τεύχος 2, σ. 215, έτος 1939, τεύχος 2, σ. 170 – Πίνακας 2

Στο διάγραμμα 13 παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη της ποσοστιαίας συμμετοχής των διάφορων υπουργείων στο σύνολο των κρατικών εξόδων. Σε όλη την περίοδο το υπουργείο το οποίο έχει την μεγαλύτερη συμμετοχή στα κρατικά έξοδα είναι το υπουργείο οικονομικών. Η συμμετοχή του υπουργείου οικονομικών κυμαίνεται μεταξύ 33,2% και 66,8% του συνόλου των εξόδων στην διάρκεια της περιόδου 1929-1939 λόγω της εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους. Την δεύτερη θέση κατέχει άλλοτε το υπουργείο στρατιωτικών και άλλοτε το υπουργείο συγκοινωνιών όταν εκτελούνται δημόσια έργα όπως η κατασκευή του σιδηροδρόμου. Σχετικά με την συμμετοχή του υπουργείου παιδείας την μεγαλύτερη τιμή παρατηρούμε πάλι μέσα στην περίοδο διακυβέρνησης του Βενιζέλου και μάλιστα το 1931 όταν η συμμετοχή ανέρχεται στο 8,37%, ενώ το ακριβώς προηγούμενο έτος το υπουργείο στρατιωτικών παρουσιάζει την μικρότερη τιμή. Μέρος της μείωσης των στρατιωτικών δαπανών συνδέεται με τις επιλογές εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου με αποτέλεσμα την απελευθέρωση πολύτιμων πόρων σε μία οικονομικά δυσμενής περίοδο. Οι επιλογές της εξωτερικής

πολιτικής του, εκτός της ασφάλειας επέτρεψαν μειώσεις στρατιωτικών δαπανών ύψους 547.000.000 δραχμών ετησίως. Σύμφωνα με τον Μιχαλακέα⁴⁴⁶, κατά την τετραετία που κυβέρνησε ο Βενιζέλος η μείωση των στρατιωτικών δαπανών, ανήλθε στο ποσό των 2.118.000.000 δραχμών.

Αποδοχές Εκπαιδευτικών

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζουμε τις μέσες μηνιαίες αμοιβές των εκπαιδευτικών των τριών εκπαιδευτικών επιπέδων.

Πίνακας 24

Μέσες Μηνιαίες Αμοιβές
Εκπαιδευτικών σε δρχ.

Έτος	Αμοιβές Εκπαιδευτικών		
	Δημ.Εκπ.	Μ.Εκπ.	Αν.Εκπ.
1930	1.906	2.939	7.275
1939	2.053	3.397	6.800

Πηγές: Δικοί μας υπολογισμοί με βάση στοιχεία από Μισθολόγιον Δημοσίων Πολιτικών και Στρατιωτικών Υπαλλήλων 1859- 1947", σ. 67-69, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1947 · ΓΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, ετών 1929-1939

Σημείωση: Οι αμοιβές που παρουσιάζονται στον πίνακα 24 αποτελούν τον σταθμικό μέσο της κατανομής του βαθμού που κατέχουν οι εκπαιδευτικοί στην υπηρεσία, επί των αντίστοιχο μισθό του κάθε βαθμού.

Τα έτη παραμονής στην υπηρεσία αποτελούν την κύρια πηγή διαφοροποίησης στην μισθοδοσία των εκπαιδευτικών. Η πλειονηφία των εκπαιδευτικών δημοτικής εκπαίδευσης σε ποσοστό 70-80% έχει πτυχίο διδασκαλείου (οι απόφοιτοι του Σχολαρχείου και των τάξεων του Γυμνασίου περιορίζονται), ενώ της δευτεροβάθμιας κατά 70% περίπου πτυχίο πανεπιστημίου. Το 1930 η αμοιβή των καθηγητών πανεπιστημίου είναι 3,8 φορές μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των δασκάλων

⁴⁴⁶ Μιχαλακέα, Τ., ό.π., σ. 539.

πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ η αντίστοιχη αναλογία των καθηγητών δευτεροβάθμιας προς δασκάλους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι 1,54. Στο τέλος της περιόδου οι αμοιβές των καθηγητών πανεπιστημίου είναι 3,3 φορές μεγαλύτερες των δασκάλων ενώ των καθηγητών δευτεροβάθμιας 1,65. Από τις αναπροσαρμογές των μισθών όπως παρουσιάζονται εδώ, οι περισσότερο ευνοημένοι είναι οι καθηγητές μέσης εκπαίδευσης καθώς οι μισθοί τους επιδέχονται την μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση ενώ οι μισθοί των καθηγητών πανεπιστημίου παρόλο που κινούνται καθοδικά παραμένουν σε υψηλό επίπεδο και μπορούν να συγκριθούν με την μέση αμοιβή ενός έμπειρου δικηγόρου ή λογιστή της περιόδου. Αντίστοιχα, οι δάσκαλοι της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης το 1930 μπορούν να συγκριθούν μισθολογικά με τους αντίστοιχους μέσους μισθούς των ειδικευμένων βιομηχανικών εργατών ενώ το 1939 η αναλογία ανατρέπεται προς όφελος του ειδικευμένου εργάτη. Ωστόσο οι αμοιβές των εκπαιδευτικών όπως υπολογίζονται εδώ επηρεάζονται και από την κατανομή των βαθμών που έχουν στην υπηρεσία οι εκπαιδευτικοί.

Συμπερασματικά, η ανάλυση των παραπάνω μεγεθών μπορεί να χρησιμεύσει ως ένα μέσο ένδειξης της πολιτικής της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων για την εκπαίδευση. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση λαμβάνει χώρα σε μία δύσκολη περίοδο και η πλήρης υλοποίηση της θα κοστίσει πολλά χρήματα. Το εκπαιδευτικό σύστημα εξαρτάται άμεσα από το εκάστοτε οικονομικό υπόβαθρο καθώς η εκπαίδευση από την καθιέρωσή της ως υποχρεωτική, οδήγησε τις κυβερνήσεις των χωρών να αναλαμβάνουν τη χρηματοδότησή της μέσα από τα γενικά κρατικά έσοδα⁴⁴⁷. Κατά τις διαβουλεύσεις για τον σχεδιασμό της ο Γ. Παπανδρέου τον Ιούνιο του 1929 θα εκφράσει τον προβληματισμό του λέγοντας πως η μεταρρύθμιση προσκρούει «εις σκοπέλους οικονομικούς» επικρίνοντας ταυτόχρονα τον υπουργό Οικονομικών, πως «αντιπολιτεύεται τον κ. υπουργόν της παιδείας»⁴⁴⁸. Ταυτόχρονα, η εμπειρία αποδεικνύει πως σε περιόδους οικονομικής ύφεσης οι συνολικές δαπάνες του υπουργείου Παιδείας και ιδίως οι επενδυτικές περιορίζονται αντίστοιχα⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ Καραγιωργας Δ. (1981), "Δημόσια Οικονομική - Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους", εκδόσεις «Παπαζήσης», Αθήνα, σ. 102 κ.ε

⁴⁴⁸ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις 110, 24 Ιουνίου 1929, εν Πειραιεί 1930, τομ. 2^{ος}, σ. 1235, 1233, 1234

⁴⁴⁹ Ματθαίου Δ. - Γ. Δημάκος - Ε. Καρατζιά- Σταυλιώτη (1999), Ανάλυση Κόστους της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, στο *Μαθηματική Επιθεώρηση*, τ. 51, σσ. 131-143

Η προσαρμογή στις δύσκολες συνθήκες και η ανησυχία υπερβολικής επιβάρυνσης του κρατικού προϋπολογισμού ώθησε τους μεταρρυθμιστές να προχωρήσουν βαθμιαία και με βάση τα μέσα που μπορούσαν να διατεθούν, «...κάθε μας βήμα πρέπει να προσαρμόζεται στις δικές μας συνθήκες και νάναι σύμφωνο με τα μέσα, που έχουμε πραγματικά σήμερα και που μπορούμε να διαθέσουμε. Η βαθμιαία μετάβαση και βελτίωση είναι προϋπόθεση και βασική αρχή των νομοσχεδίων»⁴⁵⁰. Υπό το πρίσμα των παραπάνω δεδομένων η εξέλιξη των εκπαιδευτικών δαπανών την περίοδο διακυβέρνησης του Βενιζέλου μαρτυρούν την ύπαρξη ισχυρής πολιτικής βούλησης να προχωρήσει η μεταρρύθμιση. Τα ποσοστά δαπανών που σε περιπτώσεις αποτελούν και τα υψηλότερα στο υπό ανάλυση διάστημα, δείχνουν πως η κυβέρνηση στήριξε οικονομικά το εκπαιδευτικό της εγχείρημα.

Ωστόσο, μία απλή αύξηση των διάφορων κατηγοριών εκπαιδευτικών δαπανών⁴⁵¹ ή το κόστος ενός εκπαιδευτικού προγράμματος δεν αντανakλά απαραίτητα μία αντίστοιχη αύξηση της ποιότητας και αποτελεσματικότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης⁴⁵². Προϋπόθεση προκειμένου τα αποτελέσματα της να έχουν επίπτωση στην οικονομική ανάπτυξη είναι να υπάρχει και σωστή κατανομή των πόρων⁴⁵³. Ταυτόχρονα οι δαπάνες για την εκπαίδευση αποτελούν και ένα από τα διαθέσιμα μέσα αναδιανομής του εισοδήματος σε μία οικονομία⁴⁵⁴. Το συμπέρασμα για την επιτυχή άσκηση κοινωνικής πολιτικής δεν μπορεί να στηριχτεί μονό σε μία αύξηση των εν λόγω δαπανών. Τα διαθέσιμα στοιχεία εξόδων δεν αναλύονται παραπέρα σε κατηγορίες όπως καταναλωτικές – επενδυτικές δαπάνες ή δαπάνες ανά εκπαιδευτικό επίπεδο που θα επέτρεπαν μία διεξοδικότερη ανάλυση για μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

⁴⁵⁰ "Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Β' Τα πράγματα στην θέση τους", εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 24 Ιουνίου 1929

⁴⁵¹ Για μία παρουσίαση των διάφορων κατηγοριών εκπαιδευτικών δαπανών βλ. Λαμπρόπουλος Χ. - Ψαχαρόπουλος Γ. (1990), Κοινωνιολογικές διαστάσεις της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 77, Αθήνα, Ε. Κ. Κ. Ε., σσ. 172 – 209

⁴⁵² Δημάκος Γ., "Ανάλυση του Κοινωνικού Κόστους της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης", *Μαθηματική Επιθεώρηση*, Τεύχος 57, 2002, σσ. 35-51

⁴⁵³ Judson R., "Economic Growth and Investment in Education: How Allocation Matters", *Journal of Economic Growth*, 3: pp. 337-359 (December 1998)

⁴⁵⁴ Πεσμαζόγλου Σ. (1987), "Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985 - Το ασύμπτωτο μιας σχέσης", εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, σ. 62-63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

6.1 Εισαγωγή

Η εφαρμογή του υποδείγματος του Denison για την περίοδο 1928 - 1939, που αποτελεί την ποσοτική διάσταση του υπό διερεύνηση θέματος, ενείχε πολλές δυσκολίες εξαιτίας της έλλειψης των απαιτούμενων στατιστικών μεγεθών. Αναπόφευκτο ήταν να έρθουμε αντιμέτωποι με προβλήματα που εμφανίζονται κατά την αναζήτηση σε πρωτογενείς πηγές. Εκτός της δυσκολίας εύρεσης και συγκέντρωσης των παραπάνω πηγών, αρκετές φορές οι πηγές ήταν ασαφείς καθώς και αντιφατικές μεταξύ τους. Κατά συνέπεια κρίνουμε πως είναι απαραίτητο να αναφερθούν αναλυτικά οι διάφορες πηγές, καθώς και ο τρόπος επίλυσης των προβλημάτων που προέκυψαν στη συλλογή και επεξεργασία τους για την δημιουργία των απαιτούμενων μεγεθών. Η παντελής έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων σε ορισμένες περιπτώσεις δεν επέτρεψε να αποφευχθούν εκτιμήσεις, άλλοτε με την εφαρμογή απλών μεθόδων (imputation) και άλλοτε με τη χρήση περισσότερο πολύπλοκων προσεγγίσεων, οι οποίες αναφέρονται κατά περίπτωση.

6.2 Εκπαιδευτικά μεγέθη

Η ΕΣΥΕ διαθέτει στοιχεία για την εκπαίδευση που καλύπτουν την περίοδο 1927 - σήμερα. Οι εκδόσεις της διακόπτονται κατά το διάστημα 1940 - 1954. Από τις εκδόσεις της περιόδου 1927 - 1940 χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι ετήσιες Στατιστικές της Εκπαίδευσης και οι Στατιστικές Επετηρίδες των εξεταζόμενων ετών. Επιπλέον χρησιμοποιήθηκε η «Επετηρίς δημοτικής εκπαίδευσεως», έκδοση του υπουργείου παιδείας του 1932. Συμπληρωματικά δευτερογενή στοιχεία για την εκπαίδευση, προγενέστερα του 1927, αντλήθηκαν από το «Επετηρίς Δημοτικής Εκπαίδευσεως 1901 -

1902», το «Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως 1907 - 1908», τη «Στατιστική της Εκπαιδεύσεως για το σχολικό έτος 1910 - 1911», τη μελέτη του Mitchell B.R., «International historical statistics-Europe, 1750-1988», Macmillan 1992, και τη μελέτη των Banks A.S.- Textor R.B., «A cross - polity survey», MIT Press, 1963.

Σε καμία από τις βιβλιογραφικές πηγές δεν παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά με τη διάρθρωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ανά εκπαιδευτικό επίπεδο για την εξεταζόμενη περίοδο, στοιχείου απαραίτητου για το υπό χρήση υπόδειγμα⁴⁵⁵. Για το λόγο αυτό προχωρήσαμε στην εκτίμηση του παραπάνω μεγέθους, μέσω της προσπάθειας κατασκευής των χρονολογικών σειρών αποφοίτων των τριών εκπαιδευτικών βαθμίδων πριν το 1928. Στον υπολογισμό αυτό λάβαμε υπόψη ότι το μέσο προσδόκιμο ζωής, για την αναφερόμενη περίοδο, προσεγγίζει τα 50 έτη⁴⁵⁶, και σχηματίσαμε μια εκτίμηση της εκπαιδευτικής διάρθρωσης της «παραγωγικής» ομάδας του πληθυσμού. Στους υπολογισμούς μας, λόγω έλλειψης στοιχείων, δεν λαμβάνουμε υπόψη τη θνησιμότητα και τη μετανάστευση.

Αναφορικά με τον αριθμό αποφοίτων των τριών βαθμίδων εκπαίδευσης της περιόδου 1928 – 1939 οι Στατιστικές της Εκπαίδευσης αναφέρουν μόνο τον ετήσιο αριθμό αποφοίτων κάθε βαθμίδας. Οι εκδόσεις της ΕΣΥΕ δεν παρέχουν στοιχεία αποφοίτων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πριν το 1927 και τριτοβάθμιας πριν το 1929.

Ειδικότερα για την κατασκευή της χρονολογικής σειράς των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης χρησιμοποιήθηκε η διατριβή του Λαμπά Κ.⁴⁵⁷, όπου βρήκαμε στοιχεία για τον αριθμό των αποφοίτων έως και το 1912. Το κενό μεταξύ του διαστήματος 1912 – 1929, όταν ξεκινάνε οι εκδόσεις της ΕΣΥΕ για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, συμπληρώθηκε από τις ετήσιες λογοδοσίες των πρυτάνεων. Οι λογοδοσίες δεν καλύπτουν όλο το διάστημα και έτσι προκειμένου να αποφύγουμε τη χρήση εκτιμήσεων, χρειάστηκε να καταφύγουμε στην καταμέτρηση των πτυχιούχων του

⁴⁵⁵ Στην απογραφή του 1951 παρουσιάζονται για πρώτη φορά στοιχεία για το εκπαιδευτικό επίπεδο του πληθυσμού, ενώ σε μεταγενέστερες απογραφές τα εν λόγω στοιχεία αναλύονται σε περισσότερο βάθος.

⁴⁵⁶ Φράγκος Δ.Μ. (1980), σ. 50

⁴⁵⁷ Λάμπας Κ. (2004), "Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα", εκδοτικός οίκος: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε)- Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα

Ε.Κ.Π.Α από τα ετήσια μητρώα αποφοίτων που βρίσκονται στο ιστορικό αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών⁴⁵⁸.

Στο αρχείο του Ε.Μ.Π., εντοπίσαμε τόμο με τίτλο "Διπλωματούχοι ανωτάτων σχολών Ε.Μ.Π., 1890 - 1949"⁴⁵⁹, καθώς και επετηρίδες που αναφέρονται στον αριθμό των αποφοίτων για τα υπόλοιπα πανεπιστήμια. Στον πίνακα 1 του παραρτήματος παρουσιάζονται οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της περιόδου 1837-1929 ανά έτος.

Όσον αφορά τους αποφοίτους πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν στάθηκε δυνατό να βρεθούν στοιχεία για την κατασκευή αντίστοιχων σειρών προκειμένου να υπολογίσουμε τη συμμετοχή του αριθμού αποφοίτων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της υπό εξέταση περιόδου. Έτσι προχωρήσαμε σε στατιστική εκτίμηση ακολουθώντας τα βασικά σημεία της μεθοδολογίας που εφαρμόζουν οι Lau-Jamison-Louat⁴⁶⁰ σε αντίστοιχο πρόβλημα. Οι λεπτομέρειες της μεθόδου εκτίμησης παρατίθενται στο παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου.

Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας προκύπτει πως οι ερευνητές⁴⁶¹ σε παρόμοιου είδους προβλήματα χρησιμοποιούν κάποια παραλλαγή της μέθοδο perpetual

⁴⁵⁸ Τα μητρώα αποφοίτων αποτελούνται από χωριστούς τόμους για κάθε ακαδημαϊκό έτος και κάθε σχολή του Ε.Κ.Π.Α. Σε κάθε τόμο περιέχεται για κάθε υποψήφιο ενδεικτικό προσέλευσης σε πτυχιακές εξετάσεις, όπου σημειώνεται αναλυτικά ο βαθμός του υποψηφίου σε κάθε εξεταζόμενο μάθημα και εξάγεται ένας συνολικός βαθμός με βάση τον οποίο ο υποψήφιος είτε απορρίπτεται είτε παίρνει το πτυχίο. Εξάριση αποτελεί το "Ευρετήριο πτυχιούχων φυσικομαθηματικής σχολής" όπου απλά σημειώνεται το ονοματεπώνυμο, πατρώνυμο και έτος απόκτησης πτυχίου κάθε υποψηφίου.

⁴⁵⁹ Πρόκειται για κατάσταση πτυχιούχων για κάθε σχολή του Ε.Μ.Π. όπου αναφέρεται το ονοματεπώνυμο του κάθε πτυχιούχου ανά ακαδημαϊκό έτος

⁴⁶⁰ Lau L. J. – Jamison D. – Louat F. (1991), "Education and Productivity in Developing Countries – An Aggregate Production Function Approach", *Working Papers No.612*, World Bank

⁴⁶¹ Kyriacou G.A. (1991), "Level and Growth Effects of Human Capital: A Cross-Country Study", *C.V. Starr Center for Applied Economics Working Papers No.91-26*, New York University • Barro R. J. – Lee J.W. (1993), "International Comparisons of Educational Attainment", *Working Paper No. 4349, NBER Working Paper Series*, • Barro, R.J. - Lee, J.W. (1996). "International Measures of Schooling Years and Schooling Quality", *American Economic Review*, 86, pp. 218-23 • Barro R. J. – Lee J.W. (2001), "International Data on Educational Attainment - Updates and Implications", *Oxford Economic Papers*, Vol. 53 (3,Jul),pp. 541-563 • de la Fuente A. – Domench R. (2006), "Human Capital in Growth Regressions: How Much Difference Does Data Quality Make?", *Journal of the European Economic Association*, Vol. 4, No. 1, pp. 1-36 • Nehru, V. - Swanson E. – Dubey A. (1995), "A New Database on Human Capital Stocks in Developing and Industrial Countries: Sources, Methodology and Results", *Journal of Development Economics*, 46, pp. 379-401

inventory⁴⁶². Ωστόσο στην περίπτωση μας ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόζεται η συγκεκριμένη μέθοδος στις παραπάνω έρευνες δεν ενδείκνυται καθώς το χρονικό διάστημα για το οποίο δεν υπάρχουν στοιχεία είναι μεγάλο και κυρίως, μεσολαβεί ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος που διακόπτει την ομαλή εξέλιξη των μεγεθών.

Στον πίνακα 25 παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα της εκτίμησης για τον αριθμό των αποφοίτων των τριών βαθμίδων εκπαίδευσης στο σύνολο του πληθυσμού και στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.

Πίνακας 25
Επίπεδο εκπαίδευσης
πληθυσμού

Επίπεδο εκπαίδευσης	1928		1940	
	Στον πληθυσμό	Στον οικον.ενεργό πληθυσμό	Στον πληθυσμό	Στον οικον.ενεργό πληθυσμό
Δεν έχουν ολοκληρώσει Δημοτικό	-	1.725.734	-	1.395.985
Απόφοιτοι Δημοτικής εκπαίδευσης	660.336	548.079	1.371.208	1.138.102
Απόφοιτοι Β/μιας εκπαίδευσης	316.235	303.586	433.562	416.220
Απόφοιτοι Γ/μιας εκπαίδευσης	28.428	26.154	48.594	44.707

βλ. παράρτημα παρόντος κεφαλαίου

6.3 Μισθοί

Αναφορικά με τα επίπεδα αμοιβής των διάφορων κατηγοριών εργαζομένων κατά την εξεταζόμενη περίοδο, υπάρχουν διάφορες βιβλιογραφικές πηγές. Επιπλέον, μετά το 1935 άρχισαν να θεσπίζονται συλλογικές συμβάσεις εργασίας, οι οποίες ανανεώνονται και υφίστανται μέχρι την περίοδο της κατοχής. Κατά την διάρκεια της κατοχής το κράτος αναλαμβάνει αποκλειστικά τον καθορισμό των αποδοχών των εργαζομένων στην προσπάθεια του να συγκρατήσει το κόστος ζωής και τιμών εν γένει.

⁴⁶² βλ. ενδεικτικά Meinen G. – Verbiest P. – de Wolf P.P. (1998), "Perpetual Inventory Method – Service lives, Discard Patterns and Depreciation Methods", *Statistics Netherlands Department of National Account*

Κατά συνέπεια και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας αποτελούν μία επιπλέον πολύτιμη πηγή την οποία θα χρησιμοποιήσουμε σε διάφορα σημεία της ανάλυσης μας.

Ένα επίσης ζητούμενο μέγεθος είναι ο μισθός ανά εκπαιδευτικό επίπεδο. Σε παρόμοιες εμπειρικές έρευνες που αναφέρονται σε μεταγενέστερη περίοδο για την περίπτωση της Ελλάδας αντλήθηκαν στοιχεία από τις απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ καθώς και ειδικές μελέτες αφιερωμένες αποκλειστικά στον υπολογισμό των παραπάνω μεγεθών. Για την εξεταζόμενη περίοδο αντίστοιχες μελέτες δεν υπάρχουν, ενώ ούτε η απογραφή του 1928 περιέχει τα εν λόγω στοιχεία⁴⁶³. Εξαίρεση αποτελεί μια χειρόγραφη μελέτη του Αναπλιώτη που αναφέρεται στο εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων στις βιομηχανίες του Πειραιά. Παρά τις προσπάθειες που καταβάλλαμε να την εντοπίσουμε αυτό δεν στάθηκε δυνατό. Έγινε προσπάθεια να καλυφθεί το συγκεκριμένο κενό ωστόσο γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι αποτελεί ξεχωριστό θέμα έρευνας και τα στοιχεία που αναφέρονται παρακάτω, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν υπόκεινται σε πλείστους περιορισμούς. Κατά συνέπεια, ο στόχος της προσπάθειας μας περιορίζεται στο να σχηματιστεί μία πρώτη εντύπωση της διαφοράς των μισθών των εργαζομένων διαφορετικού εκπαιδευτικού επιπέδου καθώς η περαιτέρω διερεύνηση του εν λόγω θέματος ξεφεύγει από τα όρια ανάλυσης μας.

Η κύρια πηγή από την οποία αντλήθηκαν στοιχεία προκειμένου να συνδεθούν οι μισθοί με το εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων για τον δημόσιο τομέα ήταν τα Φ.Ε.Κ.⁴⁶⁴. Στην συντριπτική τους πλειοψηφία αναφέρονται στις προϋποθέσεις πρόσληψης για συγκεκριμένο βαθμό δημόσιου υπαλλήλου. Στα Φ.Ε.Κ. μπορέσαμε έμμεσα να εξάγουμε σχέσεις μισθών και εκπαιδευτικού επιπέδου. Οι μισθοί που αναφέρονται κατά περίπτωση συμφωνούν ή παρουσιάζουν μικρή απόκλιση από τις κατηγορίες μισθών που υπάρχουν στο "Μισθολόγιον δημοσίων, πολιτικών και στρατιωτικών υπαλλήλων"⁴⁶⁵, από το οποίο αντλούμε τους μισθούς κυρίως του διοικητικού και δικαστικού κλάδου δημοσίων υπαλλήλων και των διάφορων βαθμών

⁴⁶³ Η απογραφή του 1940 περιέχει μόνο τα πλέον βασικά μεγέθη καθώς η ΕΣΥΕ δεν κατόρθωσε να την ολοκληρώσει.

⁴⁶⁴ Στις πηγές του πίνακα 27 αναφέρονται ενδεικτικά ορισμένα από τα Φ.Ε.Κ. που χρησιμοποιήθηκαν

⁴⁶⁵ Ταμείον Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων, "Απογραφή Δημοσίων, Πολιτικών Υπαλλήλων (Δεκέμβριος 1945)- Μισθολόγιον Δημοσίων Πολιτικών και Στρατιωτικών Υπαλλήλων 1859- 1947", σ. 67-69, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1947

τους⁴⁶⁶. Οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων αναπροσαρμόστηκαν το 1928 και μέχρι το 1934 παραμένουν σταθεροί, όταν υφίστανται νέα αναπροσαρμογή η οποία θα ισχύσει από το 1934 έως την περίοδο της κατοχής.⁴⁶⁷

Από τα Φ.Ε.Κ. καταφέραμε να εξάγουμε σχέσεις για το εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων. Για τους αποφοίτους τριτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης βρέθηκαν ρητές αναφορές, ενώ αντίστοιχα για τους αποφοίτους πρωτοβάθμιας ή άτομα που δεν είχαν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση οι αναφορές ήταν λιγότερο σαφείς. Ειδικότερα, ο βαθμός του Εισηγητή, Γραμματέα Α' και Β' τάξεως προϋπέθετε άτομα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αντίστοιχα ο βαθμός του Ακόλουθου, Γραφέα Α' και Β' τάξεως αποφοίτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ για τις διάφορες τάξεις του κλητήρα εντοπίσαμε αναφορές που είτε απαιτούσαν απόφοιτους δημοτικής εκπαίδευσης ή εναλλακτικά άτομα που *"...γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση"*. Λαμβάνοντας υπόψη και τη γενική διάρθρωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των ανώτερων βαθμών, θεωρούμε τους κλητήρες διαφόρων τάξεων, ως αποφοίτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Σε κάποια εκ των Φ.Ε.Κ. οι ίδιοι βαθμοί μπορούσαν να καλυφθούν από άτομα διαφορετικού εκπαιδευτικού επιπέδου. Αναλυτικότερα, σε ορισμένες περιπτώσεις ο βαθμός του γραμματέα Α' και Β' μπορούσε να καλυφθεί από αποφοίτους μέσης εκπαίδευσης ωστόσο, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων που συναντήσαμε ο παραπάνω βαθμός έπρεπε να καλύπτεται από αποφοίτους ανώτατης εκπαίδευσης⁴⁶⁸. Στους παραπάνω βαθμούς του Δημόσιου τομέα περιλαμβάνονται εργαζόμενοι όλων των ειδικοτήτων.

Τα παραπάνω παρουσιάζονται στον πίνακα 27 και 28 για το 1939 και το 1928 μαζί με τους αντίστοιχους μισθούς του κάθε βαθμού. Οι μισθοί έχουν αναχθεί σε χάρτινες δραχμές και σε ημερήσιες αμοιβές, για λόγους σύγκρισης, διαιρώντας διά του 26. Επιπλέον στον ίδιο πίνακα έχουμε εξάγει έναν μέσο όρο μισθού για τα τρία εκπαιδευτικά επίπεδα των εργαζομένων καθώς και τους δείκτες ομογενοποίησης, οι οποίοι θα χρησιμοποιηθούν παρακάτω στην ανάλυση μας. Προς το παρόν απλά

⁴⁶⁶ Για τον κλάδο των Αξιωματικών δεν εντοπίσαμε πληροφορίες για το εκπαιδευτικό επίπεδο

⁴⁶⁷ Όλοι οι μισθοί έχουν αναχθεί σε χάρτινες δραχμές

⁴⁶⁸ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1939, αρ.Φ. 497-σ. 3219, αρ.Φ. 193-σ.1297, αρ. Φ. 215-σ.1431, αρ.Φ.168-σ. 1092, αρ.Φ. 178-σ.1192, αρ.Φ.366 -σ.2447, αρ.Φ.449 -σ.2893, αρ.Φ.448 -σ.2885, αρ.Φ.496 -σ.3203, αρ.Φ. 308-σ.2060, αρ.Φ. 88-σ.601, αρ.Φ. 104-σ.704, αρ.Φ. 195-σ.1314, αρ.Φ. 55-σ.372, αρ.Φ. 329-σ.2202,

αναφέρουμε ότι οι συγκεκριμένοι δείκτες είναι ο λόγος του μέσου μισθού των εργαζομένων τριτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ως προς τον μέσο μισθό του εργαζόμενου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης τον οποίο θεωρούμε ως κατηγορία αναφοράς.

Όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα οι κύριες πηγές από τις οποίες αντλήσαμε στοιχεία αμοιβών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο είναι οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας, οι ετήσιες Οικονομικές Επετηρίδες του Χαριτάκη (για τα έτη 1928-1939) και το ιστορικό αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (Ι.Α.Ε.Τ.Ε.). Ο Αποστολάκος (τμηματάρχης συλλογικών συμβάσεων και μισθού στο υπουργείο εργασίας της περιόδου) σημειώνει πως τα κατώτατα όρια που ορίζονταν από τις συλλογικές συμβάσεις ήταν στην πραγματικότητα οι μισθοί των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων και πολύ σπάνια οι αμοιβές ήταν υψηλότερες⁴⁶⁹. Κατά συνέπεια, οι συλλογικές συμβάσεις αποτελούν αντιπροσωπευτική εικόνα της μισθολογικής κατάστασης της περιόδου. Από τις δύο πρώτες πηγές χρησιμοποιήσαμε στοιχεία που αφορούσαν τις αμοιβές χημικών και φαρμακοποιών, που εργάζονταν είτε στην βιομηχανία είτε σε ανώνυμες εταιρείες. Στα πρακτικά του γενικού συμβουλίου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (Ε.Τ.Ε.)⁴⁷⁰ βρήκαμε στοιχεία αμοιβών για μηχανικούς, δικηγόρους και λογιστές που εργάζονταν στην Ε.Τ.Ε.

Σε κανονισμό πρόσληψης υπαλλήλων του ταμειακού κλάδου της Ε.Τ.Ε που εντοπίσαμε στο Ι.Α.Ε.Τ.Ε.⁴⁷¹, απαραίτητο προσόν πρόσληψής των υποψηφίων ήταν το απολυτήριο μέσης εκπαίδευσης. Μετά την επιτυχή δοκιμασία σε σχετικό διαγωνισμό οι επιτυχόντες διορίζονται στη θέση του διαχειριστή Γ⁴⁷². Αλλά και γενικότερα στις προσλήψεις της η ΕΤΕ, από το 1914 και ύστερα, που αφορούν κατώτερο και βοηθητικό προσωπικό προϋποθέτει οι υποψήφιοι, μεταξύ άλλων, να είναι απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (εξαιρούνται οι κλητήρες και οι θυρωροί), μειώνοντας την μέχρι τότε σημασία της προϋπηρεσίας σε παρεμφερή επαγγέλματα. Το βοηθητικό

⁴⁶⁹ Αποστολάκου Ι. Χ., "Μισθοί και Ημερομίσθια, Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας", τεύχος πρώτον, σ. 257, Αθήναι 1947

⁴⁷⁰ Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Σειρά: Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου της Ε.Τ.Ε., 1931-1939, συνεδρίαση 28-12-1937, σ. 246-251 και Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Σειρά: Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου της Ε.Τ.Ε., 1939-1944, συνεδρίαση 29-11-1939, σ. 237-245

⁴⁷¹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε., "Κανονισμός περί προσλήψεως και προαγωγής υπαλλήλων ταμειακού κλάδου", Α1-Σ1-Υ3-Φ60

⁴⁷² Ι.Α.Ε.Τ.Ε., "Κανονισμός περί προσλήψεως και προαγωγής υπαλλήλων ταμειακού κλάδου", σ. 2, Α1-Σ1-Υ3-Φ60

προσωπικό αρχίζει και διευρύνεται και σε αυτό προστίθενται νέες κατηγορίες υπαλλήλων, όπως οι δακτυλογράφοι (αποκλειστικά γυναίκες), οι εισπράκτορες και οι γραφείς. Οι προϋποθέσεις πρόσληψης για τις παραπάνω κατηγορίες εργαζομένων είναι παρόμοιες με αυτές των υπαλλήλων της κατώτερης ομάδας ιεραρχίας⁴⁷³.

Οι αμοιβές των υπαλλήλων Ανώνυμων Εταιρειών, γραφείων και επιχειρήσεων που εμφανίζονται στον πίνακα 27, αποτελούν τον μέσο όρο των κατώτατων ορίων συλλογικών συμβάσεων, μεταξύ άλλων, των υπαλλήλων των εργαζομένων σε Αν. Εταιρείες, σε τράπεζες, σε γραφεία, σε εμπορικά καταστήματα, σε καταστήματα χονδρικής πωλήσεως, σε καταστήματα εμπορίου τροφίμων και κατά την άποψή μας αποτελεί ικανοποιητικό δείγμα.

Τέλος σύμφωνα με τον Σ.Ε.Β. όσον αφορά τους βιομηχανικούς εργάτες κατά την περίοδο πριν την έναρξη του Β' παγκόσμιου πολέμου το μέσο αντρικό ημερομίσθιο ήταν 90 δρχ.⁴⁷⁴ ενώ το 1928, 76 δρχ.⁴⁷⁵. Συγκρίνοντας τις αμοιβές των εργατών στην βιομηχανία - βιοτεχνία σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες εργαζομένων παρατηρήσαμε το υψηλό κόστος της βιομηχανικής εργατικής δύναμης. Η αμοιβή συγκεκριμένων κατηγοριών ειδικευμένων κυρίως εργατών, ξεπερνούσε ορισμένες φορές και τις 130 - 140 δρχ. ημερησίως.

Στις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες όπου η υιοθέτηση της τεχνολογίας στην παραγωγή είναι περιορισμένη, η παραγωγή βασίζεται στην εμπειρία και δεξιότητα του εργάτη. Ο βαθμός της απαιτούμενης δεξιότητας του εργάτη στους διάφορους κλάδους σε συνδυασμό με την δύναμη των συνδικάτων προσδιορίζουν το ύψος του ημερομισθίου⁴⁷⁶. Ωστόσο η εισροή των προσφύγων αύξησε τον αριθμό των γυναικών και πολύ περισσότερο των νεαρών αγοριών στις βιομηχανίες, ορφανών προσφύγων στην πλειοψηφία τους, που έπρεπε να εργαστούν προκειμένου να επιζήσουν. Έτσι, ιδιαίτερα τον πρώτο καιρό μετά την μικρασιατική καταστροφή η παραπάνω κατάσταση συμπίεσε τα ημερομίσθια προς τα κάτω. Ενώ, η μείωση του αριθμού παιδιών που απασχολούνται

⁴⁷³ Πιζάνιας Π. (1985), "Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842 - 1923), Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας", Πηγές Οικονομικής Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, σ. 56-60, 151-152 και 154

⁴⁷⁴ Σ.Ε.Β. (1948), "Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1947", Αθήνα, σ. 71

⁴⁷⁵ Ρηγίνος Μ., ό.π., σ. 38-61

⁴⁷⁶ Ο χαμηλός βαθμός εκμηχάνισης της βιομηχανίας συνεπάγεται ανελαστική ή χαμηλή ελαστικότητα ζήτησης εργασίας

στη βιομηχανία, μετά το 1931 μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για την αύξηση του μέσου ημερομισθίου του ανειδίκευτου εργάτη.⁴⁷⁷

Τα προαναφερθέντα ημερομίσθια αποτελούν την μέση αμοιβή ανειδίκευτων και ειδικευμένων βιομηχανικών εργατών. Σε όλες τις άλλες κατηγορίες αμοιβών των εργαζομένων εργαστήκαμε χρησιμοποιώντας τις άνευ εμπειρία αμοιβές, συνεπώς για την περίπτωση των βιομηχανικών εργατών θα χρησιμοποιήσουμε το μέσο ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη. Η εθνική συλλογική σύμβαση εργασίας των εργατών βιομηχανικών επιχειρήσεων που θεσπίζεται στις 19 Αυγούστου 1938 ορίζει ως κατώτατη αμοιβή του ανειδίκευτου εργάτη ημερομίσθιο 58 δρχ. Αναλύοντας ταυτόχρονα και τις ειδικές κλαδικές συμβάσεις, στις οποίες το κατώτατο ημερομίσθιο είναι ελαφρώς υψηλότερο, προκύπτει ότι ο μέσος όρος ημερομισθίου του ανειδίκευτου βιομηχανικού εργάτη το 1939 είναι 65 δρχ.⁴⁷⁸ ενώ το 1928 αντίστοιχα 52 δρχ.

Οι βιομηχανικοί εργάτες υπάλληλοι ανωνύμων εταιρειών-γραφείων καθώς και οι κλητήρες-θυρωροί, στην περίπτωση της Ε.Τ.Ε θεωρούνται απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης

Ο Α.Ο.Σ. σε δημοσίευση του⁴⁷⁹ υπολογίζει πως για την περίοδο που εξετάζουμε οι αμοιβές που απολαμβάνουν οι γυναίκες στην αγορά εργασίας είναι κατά 10-40% μικρότερες από τις αντίστοιχες των ανδρών. Από την ανάλυση των διαθέσιμων πηγών και κυρίως για τους βιομηχανικούς-βιοτεχνικούς εργάτες και τους υπαλλήλους γραφείων τραπεζών, ασφαλιστικών επιχειρήσεων και ανωνύμων εταιρειών εν γένει υπολογίσαμε ότι η αμοιβές των γυναικών αντιστοιχούν στο 68% των αντίστοιχων ανδρικών αμοιβών.

Για το 1928 οι αντίστοιχες πηγές⁴⁸⁰ ήταν πολύ λιγότερες και από τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε καταφέραμε μόνο για τον δημόσιο τομέα να εξάγουμε σχέσεις μισθών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο, καθώς για τον ιδιωτικό τομέα οι πηγές ήταν ελάχιστες προκειμένου να σχηματισθεί μια αντιπροσωπευτική εικόνα. Για τον λόγο αυτό στην ανάλυσή μας θα χρησιμοποιηθούν οι αμοιβές του 1939.

Με βάση τα παραπάνω χωρίσαμε τους εργαζόμενους τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα, σε τρία εκπαιδευτικά επίπεδα για το 1939 και το 1928. Σε

⁴⁷⁷ Ρηγίνος Μ., ό.π., σ. 196

⁴⁷⁸ Αποστολάκου Ι. Χ., σ. 30 κ.ε.

⁴⁷⁹ Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (Απρίλιος 1937), "Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1937", εκ του Εθνικού τυπογραφείου, σ. 117

⁴⁸⁰ Βλ. Πηγές πίνακα 28 (1928) για μία αναλυτική παρουσίαση

απόφοιτους τριτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα παραπάνω παρουσιάζονται στους πίνακες 26 και 27.

Πίνακας 26
Αμοιβές με βάση
εκπαιδευτικό επίπεδο

	1939										
	Δημόσιος Τομέας							Βιομηχανία- Βιοτεχνία			
	Απόφ. Α.Ε.Ι.			Απόφ. Μ.Εκπ.			Απόφ. Πρ.Εκπ.	Απόφ. Α.Ε.Ι.		Απόφ. Μ.Εκπ.	Απόφ. Πρ.Εκπ.
	Εισηγητής Ειρηνοδίκης Β'-Α'	Γραμματέας Α'	Γραμματέας Β'	Ακόλουθος	Γραφέας Α'	Γραφέας Β'	Κλητήρας	Χημικοί	Φαρμακοποιοί	-	Εργάτες
Αμοιβή (σε δρχ. χάρτινες)	146- 180	125- 143	106- 122	84- 96	73- 85	58- 77	52- 69	192	123- 173	-	65
Μ. Όρος	137			78,83			60,5	170		-	65
Δείκτες Ομογεν.	2,26			1,3			1	2,61			1

	1939									
	Αν. Εταιρείες, Γραφεία & Επιχειρήσεις					Τραπεζικός Τομέας (Ε.Τ.Ε.)				
	Απόφ. Α.Ε.Ι.		Απόφ. Μ.Εκπ.	Απόφ. Πρ.Εκπ.	Απόφ. Α.Ε.Ι.	Απόφ. Μ.Εκπ.			Απόφ. Πρ.Εκπ.	
	Χημικοί	Φαρμακοποιοί	-	Υπάλληλος	Δικηγόρος Μηχανικός- Λογιστής	Διαχειριστής Βοηθός Α΄	Βοηθός Β΄	Εισπράκτωρ Δ	Κλητήρας- Θυρωρός Α΄-Γ΄	
Αμοιβή (σε δρχ. χάρτινες)	192	123- 173	-	71	169- 331	148	131	110	105- 72	
Μ. Όρος	170		-	71	250	129,6			88,5	
Δείκτης Ομογεν.	2,39			1	2,82	1,46			1	

Πηγές: δικοί μας υπολογισμοί με βάση στοιχεία από: Εφημερίς της Κυβερνήσεως, βλ. ενδεικτικά 1939, (τεύχος Πρώτον), αρ.Φ.497- σ. 3219, αρ.Φ.154-σ. 1017, αρ.Φ.193-σ. 1297, αρ.Φ. 329-σ.2202, αρ.Φ. 366-σ.2447, αρ.Φ.403 -σ.2651, αρ.Φ.449 -σ.2893, αρ.Φ.448 -σ.2885, αρ.Φ. 496-σ.3203, αρ.Φ. 88-σ. 601, αρ.Φ. 215 - σ.1430, αρ.Φ. 196 - σ.1328, αρ.Φ. 187- σ.1251, αρ.Φ. 170- σ.1106, αρ.Φ. 123- σ.845, αρ.Φ. 308-σ.2060, αρ.Φ. 168- σ.1092, αρ.Φ. 178- σ.1192, αρ.Φ. 195- σ.1314, αρ.Φ. 104- σ.704, αρ.Φ.55 - σ.372, αρ.Φ. 294- σ.1952, αρ.Φ. 299- σ.1995, αρ.Φ. 306- σ.2044, αρ.Φ. 287-σ.1907, αρ.Φ. 299-σ.1995, αρ.Φ. 299-σ.1996, αρ.Φ. 268-σ.1759, αρ.Φ. 310-σ.2073, αρ.Φ. 302- σ.2017· Ταμείον Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων (1947), "Απογραφή Δημοσίων, Πολιτικών Υπαλλήλων (Δεκέμβριος 1945)- Μισθολόγιον Δημοσίων Πολιτικών και Στρατιωτικών Υπαλλήλων 1859- 1947", εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις, σ. 67-69 · Αποστολάκου Ι. Χ. (1947), "Μισθοί και Ημερομίσθια, Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας", τεύχος πρώτον, Αθήναι, σ. 4, 30, 81, 223 · Σ.Ε.Β. (1948), "Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1947", Αθήναι, σ. 71 · Α.Ο.Σ. (ετήσια έκδοση), "Η Ελληνική οικονομία" 1935-1939 · Χαριτάκης Γ., "Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος" έτους 1934 -σ. 241-251 και έτους 1935 -σ. 226-233, χορηγία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού, εν Αθήναις 1936· Ι.Α.Ε.Τ.Ε., "Κανονισμός περί προσλήψεως και προαγωγής υπαλλήλων ταμειακού κλάδου", Α1-Σ1-Υ3-Φ60, Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Σειρά: Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου της Ε.Τ.Ε., 1931-1939, συνεδρίαση 28-12-1937, σ. 246-251 και Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Σειρά: Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου της Ε.Τ.Ε., 1939-1944, συνεδρίαση 29-11-1939, σ. 237-245

Πίνακας 27
Αμοιβές με βάση
εκπαιδευτικό επίπεδο

	1928									
	Δημόσιος Τομέας							Βιομηχανία-Βιοτεχνία		
	Απόφ. Α.Ε.Ι.			Απόφ. Μ.Εκπ.			Απόφ. Πρ.Εκπ.	Απόφ. Α.Ε.Ι.	Απόφ. Μ.Εκπ.	Απόφ. Πρ.Εκπ.
	Εισιγήτης	Γραμματέας Α'	Γραμματέας Β'	Ακόλουθος	Γραφέας Α'	Γραφέας Β'	Κλητήρας	-	-	Εργάτες
Αμοιβή (σε δρχ.)	129	111	88	70	60	45	37-51	-	-	52

[illegible]

⁴⁸⁵(Α.Ο.Σ.), Μουσμώτης Ν.⁴⁸⁶, Ευελπίδης Χ⁴⁸⁷. Ωστόσο οι διάφορες εκτιμήσεις των μεγεθών διαφέρουν μεταξύ τους καθώς ο κάθε συγγραφέας προσεγγίζει τα διάφορα μεγέθη χρησιμοποιώντας διαφορετική μέθοδο (εθνικό ή εγχώριο εισόδημα, σε τιμές αγοράς ή σε τιμές παραγωγικών συντελεστών) δεδομένου ότι η έννοια του Α.Ε.Π., όπως και οι ενιαίοι τρόποι μέτρησης του είναι μεταγενέστεροι.

Αποτέλεσμα του διαφορετικού τρόπου υπολογισμού του Α.Ε.Π. προπολεμικά ήταν ο υπολογισμός της αμοιβής του παραγωγικού συντελεστή της εργασίας στο σύνολο της οικονομίας ή αλλιώς η τιμή της ελαστικότητας της εργασίας (S_L) ή του μεριδίου εργασίας, να σταθεί αδύνατος. Από τις διαθέσιμες πηγές ξεχωρίζουν οι υπολογισμοί του Γ. Χαριτάκη και Χ. Ευελπίδη⁴⁸⁸ και του Π. Δερτιλή⁴⁸⁹ οι οποίοι παρουσιάζουν συνοπτικές εκτιμήσεις των ετήσιων αμοιβών των εργαζομένων διαφόρων κλάδων. Στις παραπάνω πηγές δεν αναφέρεται ποιο μέρος των κατά περίπτωση αμοιβών αποτελούν το μερίδιο της εργασίας ή την αμοιβή του παραγωγικού συντελεστή εργασία. Επιπλέον δεν εντοπίσαμε στοιχεία τα οποία θα επέτρεπαν μία αξιόπιστη εκτίμηση του εν λόγω μεγέθους.

Πίνακας 28

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν(σε σταθερές τιμές 1914)

Έτος	Α.Ε.Π. (χιλιάδες δρχ.)	Ρυθμ.μεταβ. Α.Ε.Π.	Α.Ε.Π./ Κεφαλήν	Ρυθμ.μεταβ. Α.Ε.Π./ Κεφαλήν
1919	1.129.857		234,7	
1920	1.410.411	24,83	281,1	19,81
1921	1.439.035	2,03	282,7	0,57
1922	1.471.597	2,26	247,6	-12,42
1923	1.309.372	-11,02	215,5	-12,99
1924	1.484.058	13,34	250,6	16,29
1925	1.590.990	7,21	265,5	5,97
1926	1.634.905	2,76	268,4	1,09

⁴⁸⁵ Α.Ο.Σ. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, Οι δείκται της οικονομικής δραστηριότητος της Ελλάδος κατά τα έτη 1928-1934, εκ του Εθνικού τυπογραφείου, εν Αθήναις

⁴⁸⁶ Μουσμώτης Ν., (1949), Το εθνικόν εισόδημα : τα πορίσματα της επιτροπής, [χ.ο.], Αθήναι

⁴⁸⁷ Ευελπίδης Χ. (1938), Το Εθνικόν εισόδημα, ανατυπώσεις από την *Αγροτικήν Οικονομίαν*, Εκδόσεις "Φλάμμα", Αθήναι

⁴⁸⁸ Χαριτάκης Γ. (1940), "Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος, 1939", χορηγία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού, εν Αθήναις, σ. 79 • Ευελπίδης Χ. (1944), "Οικονομική και κοινωνική σημασία της γεωργικής παραγωγής", εκδόσεις «Ο λόγος», Αθήναι • Πολίτη Δ. [χ.χ.], "Παραγωγή, παραγωγικότης και εθνικόν εισόδημα", εκδόσεις «ΑΛΦΑ», σ. 115

⁴⁸⁹ Δερτιλής Π. Β. (1933), ό.π., σ. 18-25

1927	1.586.246	-2,98	257,2	-4,19
1928	1.729.994	9,06	278,8	8,42
1929	1.811.652	4,72	286,9	2,89
1930	1.950.230	7,65	306,3	6,77
1931	1.933.182	-0,87	299,1	-2,34
1932	1.876.030	-2,96	286,7	-4,16
1933	2.018.529	7,6	304,7	6,28
1934	2.197.799	8,88	326,7	7,22
1935	2.362.801	7,51	345,6	5,78
1936	2.311.371	-2,18	333,2	-3,58
1937	2.621.762	13,43	373	11,94
1938	2.588.572	-1,27	363,5	-2,56
1939*	2.488.145	-3,88	-	-

Πηγή: Κωστέλενος Γ., Βασιλείου Δ., Κουνάρης Ε., Πετμεζάς Σ., Σφακιανάκης Μ., "Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830 - 1939", ό.π.

*=Α.Ε.Π. (σε σταθερές τιμές) του έτους 1939 και ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ, δικές μας εκτιμήσεις⁴⁹⁰

Σε πολλές εμπειρικές μελέτες τα μερίδια της εργασίας και του κεφαλαίου παρουσιάζουν διαχρονικά σχετικά σταθερές τιμές και η συνήθης αναλογία τους είναι περίπου 2/3 για την εργασία και 1/3 για το κεφάλαιο⁴⁹¹. Ο πίνακας 29 παρουσιάζει τα μερίδια κεφαλαίου και εργασίας για διάφορες χώρες κατά την περίοδο 1973 - 1982. Έρευνες για χώρες στις οποίες δεν υπάρχουν στοιχεία για την εξαγωγή των μεριδίων χρησιμοποιούν διεθνείς τιμές αναφοράς 0,7 για την εργασία και 0,3 για το κεφάλαιο. Επίσης, οι Englander και Gurney⁴⁹² υπολογίζουν για μια σειρά χωρών του Ο.Ο.Σ.Α. το μερίδιο του κεφαλαίου μεταξύ 0,3 - 0,4. Μικρότερη συμφωνία υπάρχει ανάμεσα στους ερευνητές για την περίπτωση των αναπτυσσόμενων οικονομιών και κατά πόσο η εν λόγω αναλογία επιβεβαιώνεται και στην περίπτωσή τους.

Πίνακας 29

Μερίδιο κεφαλαίου – εργασίας

	Μερίδιο κεφαλαίου	Μερίδιο Εργασίας
--	-------------------	------------------

⁴⁹⁰ Παλινδρόμηση με εξαρτημένη μεταβλητή το ΑΕΠ σε σταθερές τιμές και ανεξάρτητη το ΑΕΠ σε τρέχουσες. Μοντέλο παλινδρόμησης:

ΑΕΠ (σταθ.) = 1062399,854 + 0,026*ΑΕΠ (τρέχ.). Σύμφωνα με test Durbin-Watson δεν υπάρχει αυτοσυσχέτιση πρώτου βαθμού. Από το Normal Plot ισχύει η κανονικότητα. Από το plot των residuals προς τα προβλεπόμενα η διακύμανση είναι σταθερή.

⁴⁹¹ Δημάκος Γ. (2004), ό.π., σ. 162

⁴⁹² Englander S. Gurney A. (1994), "OECD Productivity Growth: Medium-Term Trends", *OECD Economic Studies*, No. 22, pp. 111-129

Γαλλία	0,30	0,70
Γερμανία	0,30	0,70
Ιαπωνία	0,29	0,71
Ολλανδία	0,30	0,70
Μ. Βρετανία	0,26	0,74
ΗΠΑ	0,27	0,73
Μ. όρος	0,29	0,71

Πηγή: Maddison (1987) παρατίθεται στο
Δημάκος Γ. (2004), ό.π, σ. 162

Ωστόσο, ο Young⁴⁹³ υποστηρίζει πως οι αυξημένες τιμές μεριδίου κεφαλαίου σε λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες οφείλονται στην επιρροή των αυτοαπασχολούμενων, τμήμα του εισοδήματος των οποίων στους εθνικούς λογαριασμούς συμπεριλαμβάνεται λανθασμένα στο κεφάλαιο. Όσο περισσότεροι οι αυτοαπασχολούμενοι τόσο μεγαλύτερη η μεροληψία. Για τέσσερις ασιατικές οικονομίες, κάνοντας αναλυτικές εκτιμήσεις για τους αυτοαπασχολούμενους, αναφέρει τιμές μεριδίου του κεφαλαίου 0,32 για την Κορέα, 0,29 για την Ταϊβάν, 0,53 για την Σιγκαπούρη και 0,37 για το Χονγκ Κονγκ για την περίοδο 1960 - 1990. Και ο Gollin⁴⁹⁴ αναφέρεται στην επίδραση των αυτοαπασχολούμενων και επιπλέον επιβεβαιώνει πως οι τιμές των εισοδηματικών μεριδίων και για ανεπτυγμένες αλλά και για αναπτυσσόμενες χώρες, συνήθως παραμένουν σταθερές για μεγάλες χρονικές περιόδους. Για την Ελλάδα ερευνητικές εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί, εκτιμούν την τιμή της ελαστικότητας εργασίας ελαφρώς υψηλότερη από $2/3$ ⁴⁹⁵. Εκτιμούμε εύλογη, έχοντας υπόψη τα παραπάνω, μια τιμή μεριδίου της εργασίας 0,65.

6.5 Μέθοδος Ανάλυσης

⁴⁹³ Young A. (1995), "The Tyranny of Numbers: Confronting the Statistical Realities of the East Asian Growth Experience", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 110, No. 3, pp. 641-680

⁴⁹⁴ Gollin D. (2002), "Getting Income Shares Right", *The Journal of Political Economy*, Vol. 110, No. 2, pp. 458-474

⁴⁹⁵ 0,68 για την περίοδο 1960-1994 βλ. ενδεικτικά Senhadji A. (2000), "Sources of Economic Growth: An Extensive Growth Accounting Exercise", *IMF Staff Papers*, Vol. 47, No. 1, International Monetary Fund

Η έντονη μεταπολεμική οικονομική άνθηση των χωρών θα ωθήσει στην αφύπνιση του ενδιαφέροντος των οικονομολόγων για την διερεύνηση των συντελεστών της μεγέθυνσης και στην ανάπτυξη των πρώτων υποδειγμάτων οικονομικής ανάπτυξης. Το 1954 ο νομπελίστας οικονομολόγος A. Lewis⁴⁹⁶ θα διατυπώσει την άποψη πως το κεντρικό σημείο της αναπτυξιακής διαδικασίας είναι η αποταμίευση και η συσσώρευση φυσικού κεφαλαίου. Η κρατούσα αντίληψη της εποχής είναι πως οι παράγοντες οι οποίοι επιδρούν άμεσα στην οικονομική ανάπτυξη είναι οι επενδύσεις (ποσοστό αποταμίευσης στο προϊόν της οικονομίας) και η συσσώρευση φυσικού κεφαλαίου, η αύξηση του εργατικού δυναμικού απασχολούμενο στις διάφορες παραγωγικές εργασίες καθώς και οι παραγωγικές χρήσεις της γης. Η σχέση αυτή θα παρουσιαστεί με την αθροιστική συνάρτηση παραγωγής η οποία σε μακροοικονομικό επίπεδο δείχνει τον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονται το κεφάλαιο, η γη και η εργασία προκειμένου να παραχθεί το Α.Ε.Π. μιας χώρας. Ο Abramowitz⁴⁹⁷ παρατηρεί ότι μεταξύ των δεκαετιών 1869-78 και 1944-53 στις Η.Π.Α. ο τετραπλασιασμός του κατά κεφαλήν εθνικού προϊόντος δεν μπορεί να αποδοθεί στην αύξηση των "κλασικών" παραγωγικών συντελεστών. Κατά συνέπεια ένα σημαντικό τμήμα της αύξησης του Α.Ε.Π. παραμένει ανεξήγητο και οι οικονομολόγοι αναζητούν πιθανούς παράγοντες ερμηνείας.

Ως αποτέλεσμα εισάγεται η εκπαίδευση ως συντελεστής στην συνάρτηση παραγωγής με σκοπό την περαιτέρω ερμηνεία του "ανεξήγητου" υπολοίπου (residual) ή του "...μέτρου της άγνοιας μας" κατά τον Abramowitz, και τον ποσοτικό προσδιορισμό της συμβολής της στην αύξηση του Α.Ε.Π. Ο κατά πολλούς θεμελιωτής των οικονομικών της εκπαίδευσης T.W. Schultz, χρησιμοποιεί την απόδοση που έχουν οι δαπάνες που γίνονται για την αύξηση του αποθέματος γνώσεων και δεξιοτήτων⁴⁹⁸. Αντίθετα, ο Denison⁴⁹⁹, το υπόδειγμα του οποίου θα αξιοποιήσουμε στην ανάλυση μας,

⁴⁹⁶ Lewis W.A. (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor," *The Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 22, pp. 139-191

⁴⁹⁷ Abramowitz M. (1956), "Resource and Output Trends in the United States since 1870" *The American Economic Review*, Vol. 46, No. 2, pp. 5-23

⁴⁹⁸ Schultz T.W. (1961), "Investment in Human Capital", *The American Economic Review*, Vol. 51, No. 1, pp. 1-17 και "Education and economic growth" στο "Social Forces influencing American Education", University of Chicago Press, 1961 του ιδίου

⁴⁹⁹ Denison E.F. (1963), "Measuring the Contribution of Education to Economic Growth", *The Residual Factor and Economic Growth*, OECD και "The Sources of Economic Growth in the United States and the

λαμβάνει υπόψη τα διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού και την επίδρασή τους στην παραγωγικότητα.. Έτσι εισάγεται από τον Denison η έννοια "ποιοτική εργασία" (labor quality) ως εναλλακτική αυτής του Schultz "ποιοτικό κεφάλαιο" η οποία χρησιμοποιείται στη συνάρτηση παραγωγής. Και οι δύο παραπάνω προσεγγίσεις χρησιμοποιούν την μεταβολή της σύνθεσης του εκπαιδευτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού ως παράμετρο ποιότητας, σταθμίζοντας την είτε με την αποδοτικότητα της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο είτε με στοιχεία αμοιβών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο⁵⁰⁰. Μια διεξοδική και ακριβής μέτρηση με την χρήση της παραπάνω μεθοδολογίας αιχμαλωτίζει τις "ποιοτικές" αλλαγές του εργατικού δυναμικού και παρά το γεγονός ότι αποτυγχάνει να εξηγήσει όλο το ανερμήνευτο υπόλοιπο⁵⁰¹ αποσπά κάθε στοιχείο ποιοτικής αλλαγής ή άμεσης συμβολής του ανθρώπινου κεφαλαίου στην οικονομική ανάπτυξη⁵⁰², παράγοντα που μαζί με το φυσικό κεφάλαιο θεωρούνται πλέον πρωταρχικοί για την μακροχρόνια μεγέθυνση μιας χώρας⁵⁰³.

Ο Denison στην ανάλυση του θα χρησιμοποιήσει την μέθοδο στάθμισης των εισροών εργασίας και κεφαλαίου με τα οριακά προϊόντα τους σε συστατικά του συντελεστή εργασίας, ενώ οι Griliches και Jorgenson⁵⁰⁴ σε συστατικά του παραγωγικού συντελεστή κεφάλαιο. Οι παραπάνω συγγραφείς μαζί με την συμβολή των Solow⁵⁰⁵ και Kendrick⁵⁰⁶ αποτελούν τους θεμελιωτές της έρευνας της οικονομικής ανάπτυξης που στην διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται ως Λογιστική της οικονομικής μεγέθυνσης (Growth Accounting) και κατά τον Barro R.J.⁵⁰⁷ είναι: η μέθοδος που διασπά την παρατηρούμενη οικονομική μεγέθυνση σε δύο συνιστώσες. Η πρώτη συνδέεται με τις

Alternatives before us", Supplementary Paper No. 13, *Comitee for Economic Development*, N.Y. 1962, του ιδίου

⁵⁰⁰ Bowman M.J. (1964), "Schultz, Denison and the contribution of 'Eds' to National Income Growth", *The Journal of Political Economy*, Vol. 72, No. 5, pp. 450-464

⁵⁰¹ Jeong H. – Townsend R.M. (2004), "Discovering the Sources of TFP Growth: Occupational Choice and Financial Deepening"

⁵⁰² Harberger A.C. (1998), "A Vision of the Growth Process", *The American Economic Review*, Vol.88, No.1, pp.1-32

⁵⁰³ Gemmell N. (1996), "Evaluating the Impact of Human Capital; Stocks and Accumulation on Economic Growth-Some new Evidence", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 58, No.1, pp. 9-28

⁵⁰⁴ Jorgenson D.W. – and Griliches Z. (1967), "The Explanation of Productivity Change", *The Review of Economic Studies*, Vol. 34, No. 3 (Jul., 1967), pp. 249-283

⁵⁰⁵ Solow R.M. (1957), "Technical Change and Aggregate Production Function", *Review of Economics and Statistics*, 39, pp. 312-320

⁵⁰⁶ Kendrick J.W. (1961), "Productivity Trends in the United States", Princeton NJ, *Princeton University Press*

⁵⁰⁷ Barro R.J. (1998), "Notes on Growth Accounting", NBER Working Papers, Working Paper No. 6654

μεταβολές των εισροών παραγωγικών συντελεστών και η δεύτερη με το κατάλοιπο που αντανακλά την τεχνολογικό πρόοδο και διάφορα άλλα στοιχεία.

Το 1961 ο T. W. Schultz υποστηρίζει πως το 21-40% της οικονομικής μεγέθυνσης της περιόδου 1929 - 1956 στις Η.Π.Α. οφείλεται στην εκπαίδευση, ενώ ο Denison⁵⁰⁸ για την περίοδο 1929- 1957 αποδίδει το 23% της οικονομικής μεγέθυνσης στο αυξημένο επίπεδο εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού. Αντίστοιχες μελέτες για λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, που συμπεριλαμβάνουν και την Ελλάδα θα πραγματοποιηθούν από τον Krueger⁵⁰⁹, ο οποίος για την περίπτωση της Ελλάδας συμπεραίνει πως το 33% της διαφοράς του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. μεταξύ της Ελλάδας και των Η.Π.Α. εξηγείται από την διαφορά αποθέματος ανθρώπινου κεφαλαίου μεταξύ των δύο χωρών, και τον Nadiri⁵¹⁰ ο οποίος χρησιμοποιεί τις εκτιμήσεις της έρευνας του Βολουδάκη⁵¹¹.

Εμπειρικές έρευνες οικονομικής ανάπτυξης "τύπου – Denison", με ειδική μνεία στην εκπαίδευση για την περίπτωση της Ελλάδας έγιναν από τον S. Bowles για την περίοδο 1951 - 1961, τους Θ. Λιανό - Α. Μυλωνά για τη δεκαετία 1961 - 1971, τον Ε. Βολουδάκη για την περίοδο 1951-1966 (οι εκτιμήσεις του οποίου θα χρησιμοποιηθούν και από τον Nadiri, ό.π.), τους Γ. Ψαχαρόπουλο - Α. Καζαμία για το 1977, τους Μ. Καραμάνης – Γ. Ιωαννίδη για την δεκαετία 1961 – 1971, από τον Γ. Δημάκο για την περίοδο 1961 – 1991 και τέλος από την Θ. Μαγουλά επίσης για την περίοδο 1961 – 1991⁵¹². Για την προπολεμική περίοδο αντίστοιχες μελέτες δεν έχουν πραγματοποιηθεί.

⁵⁰⁸ Denison E. F. (1974), "Accounting for United States economic growth, 1929-1969", *Brookings Institution*, Washington

⁵⁰⁹ Krueger A. O. (1968), "Factor Endowments and Per Capita Income Differences among Countries", *The Economic Journal*, Vol. 78, No. 311, pp. 641-659

⁵¹⁰ Nadiri M.I. (1972), "International Studies of Factor Inputs and Total Factor Productivity: A brief Survey", *Review of Income and Wealth*, Vol. 18, No.2, pp. 129-54

⁵¹¹ Voloudakis E. (1970), "Major Sources of the Postwar Growth of the Greek Economy, (mimeo.) Athens

⁵¹² Μαγουλά Θ. (1998), ό.π. • Δημάκος Γ. (1996), ό.π. • Caramanis M. – Ioannides Y. (1980), "Sources of Growth and the Contribution of Education, Sex and Age Structure to the Growth Rate of the Greek Economy", *Greek Economic Review*, vol. 2., No.2 • Ψαχαρόπουλος Γ. – Καζαμίας Α. (1985), "Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα - Κοινωνική και Οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης", Ε.Κ.Κ.Ε. • Psacharopoulos G. (1973), "Returns to Education: An international Comparison", Amsterdam • Voloudakis E. (1970), "Major Sources of the Postwar Growth of the Greek Economy, (mimeo.) Athens • Λιανός Θ-Μυλωνάς Α. (1975), "Η συμβολή των συντελεστών παραγωγής στον ρυθμό ανάπτυξης της Ελληνικής Οικονομίας, 1961 - 1971, ΚΕΠΕ, *Ερευνητικές Εργασίες No. 1*, Αθήνα και Bowles S. (1971), "Growth Effects of changes in Labor Quality and Quantity, Greece 1951-1961, *Harvard University Press*, Harvard Economic Studies

Για τη δεκαετία 1951 – 1961 ο Bowles διαπιστώνει ότι η συμβολή είναι περίπου 3% του ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π., ενώ ο Βολουδάκης για την ίδια χρονική περίοδο υπολογίζει την συμβολή σε 10% περίπου του ρυθμού αύξησης του Καθαρού Εθνικού Προϊόντος. Αντίστοιχα για τη δεκαετία 1961 – 1971 οι Λιανός – Μυλωνάς προσδιορίζουν τη συμβολή στο 3,1%, οι Καραμάνης - Ιωαννίδης από 3% έως 5% και πλέον, ο Δημάκος 2,92%, τέλος η Μαγουλά σε 0,16%. Για την δεκαετία 1971 - 1981, η αντίστοιχη συμβολή σύμφωνα με τον Δημάκο είναι 3,11%, ενώ κατά την Μαγουλά είναι 1,18%. Τέλος για τη δεκαετία 1981 - 1991 η συμβολή κατά τον Δημάκο είναι της τάξης του 11,93%, ενώ κατά την Μαγουλά 2,25%.

6.6 Η μέθοδος ανάλυσης σε αλγεβρικούς όρους

Την περίοδο 1928 - 1939 η ελληνική οικονομία θα γνωρίσει ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης που σε όρους μέσης ετήσιας μεταβολής του Α.Ε.Π. αγγίζουν το 4,2%. Η διεθνής κρίση του 1929 δεν θα επηρεάσει την Ελλάδα όσο τις χώρες της δύσης και τις περισσότερο εκβιομηχανισμένες οικονομίες τους. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο η Ελλάδα θα εκδηλώσει τις, μέχρι τότε, εν δυνάμει δυνατότητες της επουλώνοντας τις πληγές των μεταπολεμικών συνεπειών και της ανταλλαγής των πληθυσμών, αγγίζοντας και πάλι σε όρους κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. τα προπολεμικά επίπεδα της «χρυσής περιόδου» της ελληνικής οικονομίας.

Στόχος του εν λόγω κεφαλαίου είναι η αναγνώριση και η ποσοτικοποίηση της συμβολής των μεταβολών της ποσότητας αλλά και της ποιότητας της εργασίας στον ταχύ ρυθμό ανάπτυξης της περιόδου. Σημείο εκκίνησης του εν λόγω μοντέλου είναι μια συνάρτηση παραγωγής που απεικονίζει την εκροή ως συνάρτηση των εισροών και του χρόνου.

Έχοντας υπόψη τα ανωτέρω μπορούμε να ξεκινήσουμε γράφοντας τη συνάρτηση παραγωγής ως εξής:

$$Y = F(K, L, t) \quad (1)$$

όπου

Y = Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

K = Κεφάλαιο συμπεριλαμβανομένου και του εδάφους

L = Εργασία

t = Χρόνος

Για την συνάρτηση παραγωγής ισχύουν οι εξής παραδοχές⁵¹³:

- (1). είναι συνάρτηση σταθερής ελαστικότητας υποκατάστασης (C.E.S.) με ελαστικότητα ίση με τη μονάδα (υποπερίπτωση Cobb-Douglas)
- (2) παρουσιάζει σταθερές αποδόσεις κλίμακας
- (3) χαρακτηρίζεται από θετικά και φθίνοντα οριακά προϊόντα ως προς το φυσικό κεφάλαιο και την εργασία

Η χρονική μεταβλητή t αντιπροσωπεύει την συμβολή όλων των παραγόντων στο Y , εκτός του κεφαλαίου και της εργασίας, που δεν απεικονίζονται στην παραπάνω συνάρτηση ξεχωριστά (Total Factor Productivity - TFP)⁵¹⁴. Η βιβλιογραφία παρέχει διαφορετικούς ορισμούς του TFP. Κάποιοι συγγραφείς εστιάζουν στην τεχνολογία ή την "συνταγή" παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών⁵¹⁵, άλλοι στις εξωτερικότητες⁵¹⁶, άλλοι στις διαρθρωτικές αλλαγές των τομέων παραγωγής, ενώ άλλοι αναφέρονται στην υιοθέτηση μεθόδων παραγωγής με στόχο τη συρρίκνωση του κόστους παραγωγής⁵¹⁷, ενώ στην ίδια μεταβλητή περιλαμβάνονται τα πιθανά λάθη στους υπολογισμούς και στα δεδομένα. Σε συγκρίσεις μεταξύ χωρών ο παράγοντας TFP αποτελεί μέτρο του πόσο περισσότερο ή λιγότερο οι ίδιες ποσότητες παραγωγικών συντελεστών θα παρήγαγαν. Κατά τον Denison οι τρεις κύριοι παράγοντες που είναι οι οικονομίες κλίμακος, η ανακατανομή πόρων και η τεχνολογική εξέλιξη, αναλύονται περαιτέρω σε: μεγέθυνση

⁵¹³ βλ. οποιοδήποτε εγχειρίδιο οικονομικής θεωρίας

⁵¹⁴ Κατά τον Tinbergen δίδεται από τη σχέση $TFP = \frac{Y}{F(K, L)}$

⁵¹⁵ Grossman G.M. - Helpman E. (1990), "Comparative Advantage and Long-Run Growth", *The American Economic Review*, Vol. 80, No. 4, pp. 796-815

⁵¹⁶ Lucas R.E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, Issue 1, pp. 3-42

⁵¹⁷ Harberger A.C. (1998), "A Vision of the Growth Process", *The American Economic Review*, Vol. 88, Issue 1, pp. 1-32

των εθνικών και τοπικών αγορών, τα εμπόδια στις διεθνείς συναλλαγές, τη μείωση της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα, τις διακυμάνσεις στην συνολική ζήτηση, τη μεταφορά πόρων από την αγροτική στην βιομηχανική παραγωγή και την υστέρηση στην υιοθέτηση τεχνολογικών καινοτομιών.

Καθώς ενδιαφερόμαστε για την συμβολή των διαφόρων παραγόντων στην οικονομική μεγέθυνση, δηλαδή την διαχρονική μεταβολή του Α.Ε.Π., παραγωγίζουμε την (1) ως προς το χρόνο:

$$\frac{dY}{dt} = \frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \frac{dK}{dt} + \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{dL}{dt} + \frac{\partial Y}{\partial t}$$

Συμβολίζοντας με $\dot{Y}, \dot{K}, \dot{L}$ τις παραγώγους των Y, K, L αντίστοιχα ως προς t :

$$\dot{Y} = \frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \dot{K} + \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \dot{L} + \frac{\partial Y}{\partial t} \quad \text{διαιρώντας τα μέλη της σχέσης με } Y \text{ έχουμε:}$$

$$\frac{\dot{Y}}{Y} = \frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \frac{\dot{K}}{Y} + \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{\dot{L}}{Y} + \frac{1}{Y} \cdot \frac{\partial Y}{\partial t} \quad \text{η οποία μπορεί να γραφεί και ως εξής:}$$

$$\frac{\dot{Y}}{Y} = \frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \frac{K}{Y} \cdot \frac{\dot{K}}{K} + \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{L}{Y} \cdot \frac{\dot{L}}{L} + \frac{\partial \ln Y}{\partial t} \quad (2)$$

Οι μερικές παράγωγοι του Y ως προς K, L παριστούν τα οριακά κοινωνικά προϊόντα του κεφαλαίου και της εργασίας αντίστοιχα, οι όροι $\frac{\dot{Y}}{Y}, \frac{\dot{K}}{K}, \frac{\dot{L}}{L}$ τις ποσοστιαίες μεταβολές και οι όροι $\frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \frac{K}{Y}$ και $\frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{L}{Y}$ τις ελαστικότητες παραγωγής (elasticity of production-output) ως προς τον αντίστοιχο παραγωγικό συντελεστή ή το μέτρο της σχετικής συμμετοχής των συντελεστών κεφάλαιο και εργασία στο προϊόν, εναλλακτικά την ποσοστιαία μεταβολή του Y δεδομένης μιας μεταβολής 1% στον αντίστοιχο παραγωγικό συντελεστή.

Εάν τεθεί όπου $\frac{\dot{Y}}{Y} = \gamma_Y, \frac{\dot{K}}{K} = \gamma_K, \frac{\dot{L}}{L} = \gamma_L$ και όπου

$$\frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \frac{K}{Y} = S_K, \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{L}{Y} = S_L, \frac{\partial \ln Y}{\partial t} = R = \frac{1}{Y} \cdot \frac{\partial Y}{\partial t}$$

η σχέση (2) παίρνει την ακόλουθη μορφή:

$$\gamma_Y = S_K \gamma_K + S_L \gamma_L + R \quad (3)$$

Η σχέση (3) αποτελεί την βασική εξίσωση του υποδείγματος, η οποία αποδίδει τον ρυθμό μεταβολής του Y (αριστερό μέλος της εξίσωσης) στο άθροισμα της συμβολής του κεφαλαίου (προσθετέος $S_K \gamma_K$), της εργασίας (προσθετέος $S_L \gamma_L$) και του ανερμήνευτου υπολοίπου (προσθετέος R). Διαιρώντας την (3) με γ_Y μπορούμε να εκφράσουμε την βασική εξίσωση σε όρους ετησίων ποσοστών μεγέθυνσης. Λόγω έλλειψης ετήσιων στοιχείων, στην παρούσα μελέτη θα χρησιμοποιηθούν τα μέσα ετήσια ποσοστά μεγέθυνσης.

$$1 = \frac{S_K \gamma_K}{\gamma_Y} + \frac{S_L \gamma_L}{\gamma_Y} + \frac{R}{\gamma_Y} \quad (4)$$

Η χρήση της εξίσωσης (4) προϋποθέτει ότι:

Α. Η οικονομία λειτουργεί κάτω από συνθήκες τέλει ανταγωνισμού. Κατά συνέπεια το εισόδημα του κάθε παραγωγικού συντελεστή ισούται με την οριακή προσφορά του στην παραγωγή (Marginal Productivity Theory). Κάθε παραγωγικός συντελεστής απασχολείται στον βαθμό που η αξία του προϊόντος του ισούται με το «ενοίκιο» του, δηλαδή την αμοιβή του. Η ελληνική οικονομία της περιόδου χαρακτηρίζεται από ατέλειες και ανισορροπία στην αγορά των παραγωγικών συντελεστών και δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η παραπάνω παραδοχή απεικονίζει την πραγματικότητα. Ανάμεσα στους παράγοντες που μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνοι, σε λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες, για την αναντιστοιχία των παραπάνω μεγεθών είναι η δύναμη των εργατικών σωματείων και το επίπεδο των κατώτατων αμοιβών που ορίζονται σε συλλογικές συμβάσεις, και κατά πόσο διαφέρουν από το οριακό προϊόν του κάθε κλάδου εργασίας. Αντίστοιχα, για την περίπτωση του κεφαλαίου η πιθανή προσπάθεια του κράτους να επηρεάσει θετικά την ζήτηση κεφαλαίων ή το επίπεδο απασχόλησης μειώνοντας το κόστος του χρήματος ή επιδοτώντας ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ωστόσο, έχει παρατηρηθεί πως ενώ η αξία του οριακού προϊόντος ανειδίκευτης εργασίας είναι μικρότερη από τον αντίστοιχο μισθό που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι, το αντίθετο ισχύει για τις αμοιβές στην περίπτωση εργαζομένων "υψηλότερων ικανοτήτων",

εξομαλύνοντας τις διαφορές στα εν λόγω μεγέθη. Αντίστοιχες "αντίρροπες δυνάμεις" έχουν παρατηρηθεί και στις διάφορες κατηγορίες κεφαλαίων, ειδικά μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων.

Η ισότητα οριακού προϊόντος και αμοιβής είναι απαραίτητη για δύο σημεία της μελέτης. Για τον υπολογισμό των ελαστικοτήτων παραγωγής και του δείκτη "ποιότητας εργασίας". Στην δεύτερη περίπτωση, που θα αναλυθεί στην επόμενη παράγραφο, δεν απαιτείται η ισότητα αρκεί να διατηρείται η αναλογικότητα μισθών και οριακού προϊόντος. Ο μικρός αριθμός των παρατηρήσεων, που έχουμε στην διάθεσή μας, για τα χρησιμοποιούμενα μεγέθη, δεν μας επιτρέπει την οικονομετρική εκτίμηση, που θα μας απάλλασσε και από την υπόθεση της ισότητας τον οριακών προϊόντων των παραγωγικών συντελεστών με την αντίστοιχη τιμή τους⁵¹⁸.

Ορίζοντας ως μ , ν τις οριακές αμοιβές του κεφαλαίου και της εργασίας αντίστοιχα, από την ισότητα οριακής αμοιβής και οριακού προϊόντος έχουμε:

$$S_K = \frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \frac{K}{Y} \approx \frac{\mu \cdot K}{Y} = \frac{\text{Συνολική αμοιβή κεφαλαίου}}{\text{Α.Ε.Π.}} \quad (5 \alpha)$$

$$S_L = \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{L}{Y} \approx \frac{\nu \cdot L}{Y} = \frac{\text{Συνολική αμοιβή εργασίας}}{\text{Α.Ε.Π.}} \quad (5 \beta)$$

Οι παραπάνω τύποι παριστάνουν τα μερίδια του κεφαλαίου και της εργασίας, ή τα εισοδηματικά μερίδια ή τις ελαστικότητες παραγωγής.

Β. Η συνάρτηση παραγωγής είναι γραμμική ομογενής. Στην περίπτωση αυτή αν διπλασιαστούν οι ποσότητες όλων των εισροών θα διπλασιαστεί και η ποσότητα της εκροής⁵¹⁹. Η συνάρτηση συνεπάγεται επομένως την ύπαρξη σταθερών αποδόσεων κλίμακας παραγωγής. Επιπλέον, σύμφωνα με την οικονομική ερμηνεία του θεωρήματος Euler, όταν η συνάρτηση παραγωγής είναι ομογενής πρώτου βαθμού και η αμοιβή κάθε συντελεστή ισούται με το οριακό του προϊόν, τότε το άθροισμα των αμοιβών των συντελεστών θα ισούται με το παραγόμενο προϊόν:

$$\frac{\partial Y}{\partial K} \cdot K + \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot L = Y \quad \text{διαιρώντας με το } Y$$

⁵¹⁸ Barro R.J. (1998), "Notes on Growth Accounting", *NBER Working Papers*, Working Paper No. 6654

⁵¹⁹ Εάν η συνάρτηση παραγωγής είναι τύπου Cobb-Douglas έχουμε:

$$A(\lambda K)^\alpha (\lambda L)^{1-\alpha} = \lambda^\alpha \lambda^{1-\alpha} A K^\alpha L^{1-\alpha} = \lambda A K^\alpha L^{1-\alpha} = \lambda Y$$

$$\frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \frac{K}{Y} + \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{L}{Y} = 1$$

Βάσει των παραπάνω υποθέσεων έχουμε:

$$S_K + S_L = I \quad \text{ή} \quad S_K = I - S_L \quad (6)$$

Γ. Τέλος, οι ελαστικότητες του κεφαλαίου και της εργασίας παραμένουν σταθερές κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου

Ωστόσο, η χρήση της μεθόδου Denison μεταφράζει σε όρους οικονομικής μεγέθυνσης μόνο την αύξηση της "ποιότητας" του εργατικού δυναμικού, την αύξηση του εκπαιδευτικού επιπέδου εάν ως "διάσταση" ποιότητας επιλεγεί η εκπαίδευση. Κατά συνέπεια ένα μεγάλο μέρος της συμβολής της εκπαίδευσης, που συντελεί στην διατήρηση μιας "σταθερής εκπαιδευτικής στάθμης" των νεοεισερχομένων στην παραγωγική διαδικασία δεν αντανακλάται στα αποτελέσματα της μεθόδου⁵²⁰. Παράγοντας σημαντικός για την εξεταζόμενη περίοδο καθώς η περίοδος 1928-1940 παρουσιάζει υψηλό ποσοστό γεννήσεων και χαμηλή θνησιμότητα (ρυθμός μέσης ετήσιας αύξησης πληθυσμού 1,5%)⁵²¹. Επιπλέον, μια ολοκληρωμένη αξιολόγηση της συμβολής της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς να ληφθεί υπόψη το εναλλακτικό κόστος των πόρων που τοποθετούνται στην εκπαίδευση⁵²².

Η διάρθρωση και η σημασία του πρωτογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας λόγω της μεγάλης συμμετοχής του εργατικού δυναμικού της χώρας κατά την εξεταζόμενη περίοδο στον αγροτικό τομέα, συνιστά έναν παράγοντα υποεκτίμησης της συμβολής της εκπαίδευσης. Εν γένει, το απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου εξηγεί μεγάλο μέρος της διαφοράς παραγωγικότητας στον αγροτικό τομέα μεταξύ χωρών. Στην διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται ως ο παράγοντας του "εκπαιδευμένου αγρότη" (Educated Farmer)⁵²³. Διάφορες μελέτες έχουν αποδείξει την ισχυρή θετική σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και παραγωγικότητας στον αγροτικό τομέα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι

⁵²⁰ Selowsky M. (1969), "On the Measurement of Education's Contribution of Growth", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 83, No. 3, pp. 449-463 • Bowman M.J. (1980), ό.π.

⁵²¹ www.demography-lab.prd.uth.gr/, "Πρόσφατες δημογραφικές εξελίξεις σε περιφερειακό επίπεδο", Ζήκου Χ. - Βούλγαρης Κ. - Στεφάνου Β., Ε.Σ.Υ.Ε. - Τμήμα Φυσικής Κίνησης Πληθυσμού

⁵²² Judson R. (1998), ό.π. • Bowles S. (1971), ό.π.

⁵²³ Psacharopoulos G. (1984), "The contribution of Education to Economic Growth: International Comparisons", Ed. J.W. Kendrick, *American Enterprise Institute*, pp. 187-207

στην Ταϊλάνδη η πιθανότητα υιοθέτησης λιπασμάτων και λοιπών σύγχρονων τεχνικών ήταν 3 φορές μεγαλύτερη σε αγρότες με εκπαίδευση τουλάχιστον 4 ετών από "λιγότερο" εκπαιδευμένους⁵²⁴, ενώ στο Νεπάλ η ολοκλήρωση τουλάχιστον 7 ετών εκπαίδευσης αύξησε την παραγωγικότητα των αγροτών στην παραγωγή σιταριού περισσότερο από ¼ και στο ρύζι 13%⁵²⁵. Η παραπάνω συμβολή της εκπαίδευσης παραμένει στο κατάλοιπο καθώς στις περισσότερες μελέτες, όπως και στην παρούσα, δεν χρησιμοποιούνται αμοιβές του αγροτικού αλλά του δευτερογενή και τριτογενή τομέα παραγωγής.

Τέλος, ο όρος συμβολή της εκπαίδευσης, όπως χρησιμοποιείται εδώ αποτελεί υποεκτίμηση της πραγματικής συμβολής της καθώς η εκπαίδευση δημιουργεί εξωτερικές οικονομίες οι οποίες δεν απεικονίζονται από τις διαφορές αμοιβών του εργατικού δυναμικού⁵²⁶. Επιπλέον η εκπαίδευση έχει ισχυρό αντίκτυπο στην παιδική θνησιμότητα, την γονιμότητα και την κατανομή του εισοδήματος.

6.7 "Ποιοτική" εργασία κατά Denison

Οι διαφορές παραγωγικότητας μεταξύ ομάδων του εργατικού δυναμικού λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, και κατά συνέπεια οι διαφορές της συμβολής τους στην παραγωγή του Α.Ε.Π., δεν απεικονίζονται σε απλές μετρήσεις του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Σε αυτήν την παράγραφο θα ασχοληθούμε με τον ορισμό και τον τρόπο μέτρησης της «ποιότητας» του εργατικού δυναμικού και πως αυτή ενσωματώνεται στην συνάρτηση παραγωγής. Η εισαγωγή των διάφορων χαρακτηριστικών ποιότητας όπως εκπαίδευση, ηλικία, φύλο κ.τ.λ. ως μεταβλητή της συνάρτησης παραγωγής γίνεται μέσω της κατασκευής του δείκτη "ποιότητα της εργασίας" ή "ποιοτική εργασία". Ο δείκτης ανάγει σε ομοιογενείς μονάδες την διάρθρωση του εργατικού δυναμικού με βάση το επιλεγμένο ποιοτικό χαρακτηριστικό.

⁵²⁴ Birdsall N. (1993), "Social Development in Economic Development", *World Bank Policy research working Papers*, WPS 1123, Washington DC.

⁵²⁵ Jamison D. – Mook P. (1984), "Farmer education and farm efficiency in Nepal: The role of schooling, extension services, and cognitive skills" *World Development*, Vol. 12, pp. 67-86

⁵²⁶ Selowsky M. (1968), "Labor Input Substitution in the Study of Sources of Growth and Educational Planning", *Economic Development Report 116*, Center of International Affairs, Harvard University

Ειδικότερα, για την περίπτωση της εκπαίδευσης ο τρόπος που η επιπλέον εκπαίδευση μεταφράζεται σε αυξημένη ποιότητα είναι μέσω των υψηλότερων επιπέδων αμοιβής που απολαμβάνουν οι "περισσότερο εκπαιδευμένοι" εργαζόμενοι στην αγορά εργασίας. Σκοπός της χρήσης του δείκτη είναι να συλλάβει και να ποσοτικοποιήσει την μεταβολή στην ποιότητα του εργατικού δυναμικού μέσω της μεταβολής των ολοκληρωμένων ετών φοίτησης σε εκπαιδευτικά ιδρύματα σε δεδομένη χρονική περίοδο. Μια αύξηση του αριθμού εργαζομένων ανώτερου εκπαιδευτικού επιπέδου, βασιζόμενοι στην υπόθεση ότι απολαμβάνουν υψηλότερες αμοιβές, θα οδηγήσει σε μια μεγαλύτερη αύξηση του Α.Ε.Π. σε σχέση με μια παρόμοια αύξηση του αριθμού εργαζομένων χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Παρόμοια είναι η ερμηνεία της χρήσης του δείκτη για οποιοδήποτε άλλο ποιοτικό χαρακτηριστικό. Η χρήση της εν λόγω μεθόδου συνεπάγεται την υιοθέτηση της υπόθεσης ότι όλες οι ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στις διάφορες υποκατηγορίες εργασίας αντανακλούνται στις μισθολογικές διαφορές τους⁵²⁷.

Προκειμένου να αφαιρεθούν από το "ανερμήνευτο υπόλοιπο" όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία άμεσης συμβολής του ανθρώπινου κεφαλαίου στην οικονομική ανάπτυξη, επιθυμητό είναι στην κατασκευή των εν λόγω δεικτών το εργατικό δυναμικό να διακρίνεται σε όσο το δυνατόν περισσότερες κατηγορίες, όπως ολοκληρωμένα έτη σπουδών, φύλο, τύπος και ποιότητα εκπαίδευσης, περιοχές απασχόλησης, κλάδος απασχόλησης, η ηλικιακή κατανομή του εργατικού δυναμικού, οι ώρες εργασίας κ.τ.λ.⁵²⁸ Σταθμίζοντας τις παραπάνω κατανομές με τις αντίστοιχες αμοιβές τις κάθε υποομάδας, υπολογίζεται η συμβολή της ποιοτικής μεταβολής των εισροών της εργασίας στην ανάπτυξη.

Ο λεπτομερής υπολογισμός των δεικτών στην πράξη αποτελεί δύσκολο εγχείρημα καθώς για αρκετές χώρες, ανάμεσά τους και η Ελλάδα για την περίοδο πριν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, υπάρχουν δυσκολίες εύρεσης αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων. Ταυτόχρονα, η εκπαίδευση αποτελεί επένδυση και κατανάλωση⁵²⁹, και αλληλεπιδρά με άλλα χαρακτηριστικά της εργασίας που δύσκολα μετρώνται. Για την εξεταζόμενη περίοδο τα διαθέσιμα στοιχεία επιτρέπουν τον υπολογισμό μόνο ενός ποιοτικού χαρακτηριστικού του εργατικού δυναμικού, του εκπαιδευτικού επιπέδου.

⁵²⁷ Denison E. F. (1962), ό.π. σ. 76

⁵²⁸ Jorgenson D.W.-Griliches Z. (1967), ό.π.

⁵²⁹ Nadiri (1972), ό.π.

Ειδικά για την περίπτωση αναπτυσσόμενων οικονομιών σημαντικός παράγοντας είναι η κατανομή του εργατικού δυναμικού στους τομείς παραγωγής, καθώς αποτελεί σημαντικό επεξηγηματικό παράγοντα της διαφοράς μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων οικονομιών. Ταυτόχρονα, η μετακίνηση των εργαζομένων μεταξύ των τομέων παραγωγής είναι παράγοντας που στο βραχυχρόνιο διάστημα μεταβάλλεται εντονότερα σε σχέση με την ηλικιακή κατανομή⁵³⁰ ή το επίπεδο εκπαίδευσης. Η συμβολή τους ωστόσο δεν υπερβαίνει την σημασία του εκπαιδευτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού, το οποίο ανάμεσα στους παράγοντες ηλικιακή κατανομή, κλαδική κατανομή και φύλο, σύμφωνα με τους Bosworth - Collins⁵³¹ έχει την μεγαλύτερη συμβολή.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω μπορούμε να ξεκινήσουμε ορίζοντας την εργασία L ως συνάρτηση του αριθμού των εργαζομένων της οικονομίας A , και της μέσης ποιότητας τους Q . Επομένως ο παραγωγικός συντελεστής εργασία μπορεί να εκφραστεί ως εξής:

$$L = L(A, Q) \quad (7)$$

Διακρίνοντας το εργατικό δυναμικό σε v κατηγορίες με βάση το επιλεγμένο χαρακτηριστικό ποιότητας π.χ. φύλο, εκπαιδευτικό επίπεδο κ.τ.λ., η σχέση (7) γράφεται:

$$L = A_1 \cdot W_1 + A_2 W_2 + \dots + A_v W_v = \sum_{i=1}^v A_i W_i \quad (8)$$

όπου A_i = αριθμός εργαζομένων κατηγορίας $i, 1, 2, \dots, v$ και

$$W_i = \frac{MP_{L_i}}{MP_{L_o}} = \frac{\text{οριακό προϊόν κατηγορίας } i}{\text{οριακό προϊόν κατηγορίας } o}$$

όπου W_i ο λόγος του οριακού προϊόντος (αμοιβής) κατηγορίας εργαζομένων i προς το οριακό προϊόν (αμοιβής) της κατηγορίας που επιλέγεται ως κατηγορία αναφοράς, ή ο οριακός λόγος υποκατάστασης (ΟΛΥ) μεταξύ των κατηγοριών εργασίας i και o . Ο δείκτης ομογενοποίησης ή τυποποίησης W_i αποτελεί τον δείκτη ο οποίος ανάγει σε αριθμό εργαζομένων κατηγορίας αναφοράς, τον αριθμό των εργαζομένων των διαφόρων

⁵³⁰ Becker G.S. (1962), "Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis", *Journal of Political Economy*, Vol. 70, No. S5: pp. 9

⁵³¹ Bosworth B. – Collins S. (1996), "Economic Growth in East Asia: Accumulation versus Assimilation", *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 1996, Issue 2, pp. 135-191

κατηγοριών με βάση το ποιοτικό χαρακτηριστικό που επιλέγεται κάθε φορά. Κατά συνέπεια ο δείκτης "ποιότητας εργασίας" δίνεται από την εξής σχέση:

$$Q = \frac{\sum_{i=1}^v A_i \cdot w_i}{\sum_{i=1}^v A_i} = \frac{L}{A} \quad (9)$$

και αποτελεί τον σταθμικό μέσο των δεικτών ομογενοποίησης. Από την (9) προκύπτει:

$$L = A \cdot Q \quad \text{ή} \quad \frac{Q}{L} = \frac{1}{A} \quad \text{ή} \quad \frac{A}{L} = \frac{1}{Q} \quad (10)$$

Με τον τρόπο αυτό ο παραγωγικός συντελεστής εργασία μετατρέπεται σε ομογενή παράγοντα, που σημαίνει πως μία μεταβολή 1% στον αριθμό των εργατών ή σε κάποιο χαρακτηριστικό ποιότητας τους, έχει την ίδια συμβολή.

Έχοντας γνωστές τις αρχικές και τελικές τιμές των L , A , Q για την υπό εξέταση περίοδο και υποθέτοντας ότι μεγεθύνονται με σταθερό εξωγενή ρυθμό, οι ρυθμοί μεταβολής δίνονται από τους τύπους:

$$L = L_0 e^{t\gamma_L}, \quad A = A_0 e^{t\gamma_A}, \quad Q = Q_0 e^{t\gamma_Q}$$

όπου L_0 , A_0 , Q_0 οι τιμές στην αρχή της περιόδου ανάλυσης των L , A , Q , αντίστοιχα. Αντικαθιστώντας στην (10) έχουμε:

$$L_0 e^{t\gamma_L} = A_0 e^{t\gamma_A} \cdot Q_0 e^{t\gamma_Q} = A_0 Q_0 e^{t(\gamma_A + \gamma_Q)}$$

$$e^{t\gamma_L} = e^{t(\gamma_A + \gamma_Q)} \quad \text{δεδομένου ότι} \quad L_0 = A_0 Q_0$$

$$\gamma_L = \gamma_A + \gamma_Q \quad (11)$$

Από την (11) προκύπτει ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της εργασίας ισούται με το άθροισμα των μέσων ετήσιων ρυθμών μεταβολής της ποσότητας και της ποιότητας της εργασίας. Η μεταβολή της ποιότητας παριστάνει την μεταβολή των διαφόρων χαρακτηριστικών ποιότητας της εργασίας που έχουν επιλεγεί π.χ. φύλο, επίπεδο εκπαίδευσης, ηλικία κ.λπ., καθώς και την αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

Προκειμένου να υπολογισθεί η συμβολή του παραγωγικού συντελεστή εργασία στην μεταβολή του Α.Ε.Π. αρκεί να πολλαπλασιάσουμε την σχέση (11) με την ελαστικότητα παραγωγής του συντελεστή εργασία. Έτσι έχουμε:

$$S_L \gamma_L = S_L \gamma_A + S_L \gamma_Q \quad \text{ή} \quad S_L \gamma_L = S_L (\gamma_A + \gamma_Q)$$

Προχωρώντας στην ανάλυση των χαρακτηριστικών ποιότητας του εργατικού δυναμικού, έστω ότι θα αναλυθεί το φύλο και το εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού. Ειδικότερα ορίζοντας 3 κατηγορίες εκπαιδευτικού επιπέδου⁵³², ($\varepsilon_\nu = \text{απόφοιτοι } \nu \text{ βαθμίδας εκπαίδευσης}$), και το φύλο του εργατικού δυναμικού ($\phi = \text{φύλο}$), με αντικατάσταση στην (8) έχουμε:

$$L_\varepsilon = A_1 \cdot W_1 + A_2 W_2 + A_3 W_3 = \sum_{\varepsilon=1}^3 A_\varepsilon W_\varepsilon \quad \text{και}$$

$$L_\phi = A_\theta \cdot W_\theta + A_\alpha W_\alpha = \sum A_\phi W_\phi$$

οπότε οι δείκτες ποιότητας προσαρμοσμένοι στο εκπαιδευτικό επίπεδο και το φύλο αντίστοιχα είναι:

$$Q_\varepsilon = \frac{L_\varepsilon}{A} = \frac{\sum_{\varepsilon=1}^3 A_\varepsilon W_\varepsilon}{A}$$

$$Q_\phi = \frac{L_\phi}{A} = \frac{\sum A_\phi W_\phi}{A}$$

Συνδυάζοντας τις παραπάνω κατηγορίες ποιότητας εργασίας, ο δείκτης ποιότητας γράφεται:

$$Q = \frac{\sum_\varepsilon \sum_\phi A_{\phi\varepsilon} W_{\phi\varepsilon}}{A} \quad \text{ή} \quad \text{εναλλακτικά} \quad Q = Q_\phi Q_\varepsilon Q_{\phi\varepsilon} \quad \text{όπου:}$$

Q_ϕ = δείκτης ποιότητας φύλου

Q_ε = δείκτης ποιότητας εκπαιδευτικού επιπέδου

⁵³² Ελλείψει στατιστικών στοιχείων δεν ακολουθούμε τα διεθνή πρότυπα κατηγοριοποίησης ISCED της UNESCO.

$Q_{\phi\epsilon}$ = δείκτης ποιότητας αλληλεπίδρασης φύλου και εκπαιδευτικού επιπέδου

Οι αλληλεπιδράσεις μπορούν να υπολογιστούν ως κατάλοιπα:

$$\gamma_{\phi\epsilon} = \gamma_Q - \gamma_\phi - \gamma_\epsilon$$

Σύμφωνα με όσα αναλύθηκαν παραπάνω για την (11), εύκολα προκύπτει ότι:

$$\gamma_Q = \gamma_\phi + \gamma_\epsilon + \gamma_{\phi\epsilon} \quad \text{αντικαθιστώντας στην (11) έχουμε:}$$

$\gamma_L = \gamma_A + \gamma_\phi + \gamma_\epsilon + \gamma_{\phi\epsilon}$ και πολλαπλασιάζοντας με την ελαστικότητα παραγωγής προκειμένου να υπολογίσουμε την συμβολή του συντελεστή εργασία στον ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. έχουμε:

$$S_L \gamma_L = S_L \gamma_A + S_L \gamma_\phi + S_L \gamma_\epsilon + S_L \gamma_{\phi\epsilon} \quad \text{ή εναλλακτικά, ως ποσοστό επί του ρυθμού αύξησης:}$$

$$\frac{S_L \gamma_L}{\gamma_Y} = \frac{S_L \gamma_A}{\gamma_Y} + \frac{S_L \gamma_\phi}{\gamma_Y} + \frac{S_L \gamma_\epsilon}{\gamma_Y} + \frac{S_L \gamma_{\phi\epsilon}}{\gamma_Y} \quad (12)$$

Αντικαθιστώντας την τιμή $S_L \gamma_L$ στην βασική εξίσωση (3) καταλήγουμε⁵³³:

$$\gamma_Y = S_K \gamma_K + S_L \gamma_A + S_L \gamma_\phi + S_L \gamma_\epsilon + S_L \gamma_{\phi\epsilon} + R \quad (13)$$

εναλλακτικά ως ποσοστό επί του ρυθμού αύξησης του Α.Ε.Π.:

$$I = \frac{S_K \gamma_K}{\gamma_Y} + \frac{S_L \gamma_A}{\gamma_Y} + \frac{S_L \gamma_\phi}{\gamma_Y} + \frac{S_L \gamma_\epsilon}{\gamma_Y} + \frac{S_L \gamma_{\phi\epsilon}}{\gamma_Y} + \frac{R}{\gamma_Y} \quad (14)$$

Ο κάθε όρος εκφράζει την συμβολή του αντίστοιχου παράγοντα ως ποσοστό επί του ρυθμού αύξησης του Α.Ε.Π. Αναλυτικότερα ο όρος:

⁵³³ Εάν στην ανάλυση συμπεριλαμβάνονταν και μια επιπλέον "διάσταση" ποιότητας π.χ. κλάδος απασχόλησης, ο δείκτης ποιότητας προσαρμοσμένος στον κλάδο απασχόλησης είναι:

$$Q_K = \frac{L_K}{A} = \frac{A_1 W_1 + A_2 W_2 + A_3 W_3}{A} \quad \text{όπου } K = \text{κλάδος απασχόλησης } 1, 2, 3. \text{ Συνδυάζοντας φύλο, εκπαιδευτικό επίπεδο και κλάδο απασχόλησης, ο δείκτης ποιότητας γράφεται:}$$

$$Q = \frac{\sum_{\phi} \sum_{\epsilon} \sum_K A_{\phi\epsilon K} W_{\phi\epsilon K}}{A} \quad \text{ή } Q = Q_{\phi} Q_{\epsilon} Q_K Q_{\phi\epsilon} Q_{\phi K} Q_{\epsilon K} Q_{\phi\epsilon K} \quad \text{όπου:}$$

$Q_{\phi\epsilon}$, $Q_{\phi K}$, $Q_{\epsilon K}$, $Q_{\phi\epsilon K}$ αποτελούν τις αλληλεπιδράσεις των αντίστοιχων κατηγοριών ποιότητας. Σύμφωνα με όσα αναλύθηκαν παραπάνω, τελικά προκύπτει ότι:

$\gamma_Q = \gamma_\phi + \gamma_\epsilon + \gamma_{\phi\epsilon} + \gamma_{\phi K} + \gamma_{\epsilon K} + \gamma_{\phi\epsilon K}$. Αντίστοιχα εργαζόμαστε και για περισσότερα χαρακτηριστικά ποιότητας

$\frac{S_K \gamma_K}{\gamma_Y}$ είναι η συμβολή του φυσικού κεφαλαίου στο ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. σε

ποσοστό επί του γ_Y

$\frac{S_L \gamma_A}{\gamma_Y}$ είναι η συμβολή της ποσότητας (*A*) εργασίας στο ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. σε

ποσοστό επί του γ_Y

$\frac{S_L \gamma_\phi}{\gamma_Y}$ είναι η συμβολή της ποιότητας εργασίας ως προς το φύλο στο ρυθμό μεταβολής

του Α.Ε.Π. σε ποσοστό επί του γ_Y

$\frac{S_L \gamma_\varepsilon}{\gamma_Y}$ είναι η συμβολή της ποιότητας της εργασίας ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο στο

ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. σε ποσοστό επί του γ_Y

$\frac{S_L \gamma_{\phi\varepsilon}}{\gamma_Y}$ είναι η συμβολή της ποιότητας της εργασίας ως προς το φύλο και το

εκπαιδευτικό επίπεδο στο ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. σε ποσοστό επί του γ_Y

$\frac{R}{\gamma_Y}$ είναι η συμβολή της τεχνολογίας στο ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. σε ποσοστό επί

του γ_Y

Η διαθεσιμότητα στατιστικών στοιχείων περιορίζει τις "διαστάσεις" ποιότητας του εργατικού δυναμικού της εν λόγω μελέτης στο εκπαιδευτικό επίπεδο. Στην παράγραφο που ακολουθεί θα προχωρήσουμε στον υπολογισμό των όρων της βασικής εξίσωσης (14).

6.8 Υπολογισμός συμβολής του παραγωγικού συντελεστή εργασία στον ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας

Η ανάλυση μας θα ξεκινήσει με τον υπολογισμό της συμβολής της ποσότητας του παραγωγικού συντελεστή εργασία, ή εναλλακτικά την μεταβολή του αριθμού απασχολούμενου εργατικού δυναμικού της χώρας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στο ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. Με βάση τα στοιχεία των πινάκων 25,26,27 και 29, θα

προχωρήσουμε στον υπολογισμό του όρου $\frac{S_L \gamma_A}{\gamma_Y}$ της βασικής εξίσωσης (14).

Χρησιμοποιώντας όσα έχουν αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο για την 13ετία 1928-1940 έχουμε από τις σχέσεις:

$$A_t = A_0 e^{t\gamma_A}, \quad e^{t\gamma_A} = \frac{A_t}{A_0}$$

Στο τέλος της περιόδου ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της χώρας είναι:

$$A_t = A_{1940} = 2.995.014$$

αντίστοιχα για την αρχή της περιόδου:

$$A_o = A_{1928} = 2.603.553 \quad \text{οπότε έχουμε:}$$

$$e^{t\gamma_A} = 1,15035 \quad \text{και} \quad 13 \cdot \gamma_A = \ln(1,15035) \quad \text{Άρα } \gamma_A = 0,010774$$

Πολλαπλασιάζοντας τον ρυθμό μεταβολής με την ελαστικότητα της εργασίας προκύπτει η συμβολή της ποσοτικής μεταβολής της εργασίας στον ρυθμό ανάπτυξης. Δεδομένου της τιμής του μέσου ετησίου ρυθμού αύξησης 4,11%, και του γινομένου $S_L \gamma_A$ που ισούται με 0,70031 έχουμε:

$$\frac{S_L \gamma_A}{\gamma_Y} = 0,1703$$

Κατά συνέπεια, η συμβολή της αύξησης του αριθμού του εργατικού δυναμικού της χώρας την περίοδο 1928-1940 στο ρυθμό αύξησης του Α.Ε.Π. είναι 17,03%.

6.9 Υπολογισμός της συμβολής της εκπαίδευσης στο ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π.

Απαραίτητο βήμα για τον υπολογισμό της συμβολής της εκπαίδευσης στον ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. είναι η μετατροπή των εργαζομένων διαφόρων εκπαιδευτικών επιπέδων σε ομοιογενείς μονάδες. Στην ανάλυσή μας χρησιμοποιήσαμε ως κατηγορία αναφοράς τους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, συνεπώς με την χρήση των δεικτών ομογενοποίησης, οι οποίοι υπολογίστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, έχουμε ανάγει τους εργαζομένους όλων των εκπαιδευτικών επιπέδων σε εργαζομένους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Στην συνέχεια προχωρούμε στον υπολογισμό του δείκτη ποιότητας εργασίας⁵³⁴ όπως έχει αναλυθεί στην παράγραφο 6.7:

$$Q_{\varepsilon} = \frac{L_{\varepsilon}}{A} = \frac{A_1 \cdot W_1 + A_2 \cdot W_2 + A_3 \cdot W_3 + A_4 \cdot W_4}{A}$$

Για το 1928 η τιμή του δείκτη ισούται με:

$$Q_{\varepsilon}^{28} = \frac{2.672.381}{2.603.553} = 1,0264362$$

Για το 1940 αντίστοιχα:

$$Q_{\varepsilon}^{40} = \frac{3.151.334}{2.995.014} = 1,0521934$$

⁵³⁴ Στην ανάλυση μας περιοριζόμαστε σε 4 εκπαιδευτικά επίπεδα: Απόφοιτοι Πανεπιστημίου, Απόφοιτοι Μέσης Εκπαίδευσης, Απόφοιτοι Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και μη ολοκληρώσαντες την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση.

Ο ρυθμός μεταβολής του δείκτη ποιότητας υπολογίζεται ως εξής:

$$\gamma_{\varepsilon} = \frac{\dot{Q}_{\varepsilon}}{Q_{\varepsilon}} \approx \frac{\Delta Q_{\varepsilon}}{Q_{\varepsilon}}$$

Κατά συνέπεια για την περίοδο 1928 – 1940:

$$\gamma_{\varepsilon} = \frac{\Delta Q_{\varepsilon}}{Q_{\varepsilon}} = \frac{Q_{\varepsilon}^{40} - Q_{\varepsilon}^{28}}{Q_{\varepsilon}^{28}} = 0,0250938$$

Από την παραπάνω τιμή που αφορά όλη την περίοδο, προκύπτει πως ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής που ισούται με: $\gamma_{\varepsilon} = 0,0019303$

Εάν πολλαπλασιάσουμε την παραπάνω τιμή με την ελαστικότητα της εργασίας προκύπτει η συμβολή της εκπαίδευσης στο ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π.:

$$\gamma_{\varepsilon} \cdot S_L = 0,0012547$$

Προκειμένου να εκφράσουμε την παραπάνω συμβολή ως ποσοστό επί του ρυθμού μεταβολής του Α.Ε.Π., και λαμβάνοντας υπόψη τον μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής του, έχουμε:

$$\frac{\gamma_{\varepsilon} \cdot S_L}{\gamma_Y} = 0,0305124$$

Κατά συνέπεια, η συμβολή της εκπαίδευσης στον ρυθμό μεταβολής του Α.Ε.Π. για την περίοδο 1928 – 1940 είναι **3,05%**.

6.10 Παράρτημα Κεφαλαίου

6.10.1 Πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (1837-1929)

Πίνακας Ι - Πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (1837-1929)

Έτος	Θεολογική σχολή	Νομική Σχολή	Ιατρική σχολή	Φιλοσοφική Σχολή	Φυσικό τμήμα	Μαθηματικό Τμήμα	Φαρμακευτικό σχολείο	Σύνολο αποφοίτων
1840- 1841							5	5
1841- 1842							1	1
1842- 1843			1				8	9
1843- 1844							5	5
1844- 1845			2	1			1	4
1845- 1846		1	4				2	7
1846- 1847			3				7	10
1847- 1848			4				6	10
1848- 1849		3	6				1	10
1849- 1850		4	9	1		1	6	21
1850- 1851		6	8	1			7	22
1851- 1852		4	9	1			7	21
1852- 1853		12	13	3			6	34
1853- 1854		10	20				11	41
1854- 1855		9	19	2			8	38
1855- 1856		10	37	1		1	12	61
1856- 1857	1	12	44	4			14	75
1857- 1858		18	46	4			5	73
1858- 1859		47	46	2			17	112
1859- 1860		25	32				11	68
1860- 1861		37	19	4			1	61
1861- 1862		49	27	10			7	93
1862- 1863	1	41	12	1			9	64
1863- 1864	2	40	28	3				73
1864- 1865		44	26	3		1	2	76
1865- 1866	1	65	28	10			7	111
1866- 1867	3	61	35	14		2	14	129
1867- 1868	1	81	35	14	1		5	137
1868- 1869	1	79	49	8	2	2	6	147
1869- 1870		74	38	8		2	8	130
1870- 1871	3	67	55	9			11	145
1871- 1872	2	71	58	7		1	14	153
1872- 1873	2	59	94	9		1	16	181
1873- 1874	1	72	50	2		3	11	139
1874- 1875	1	70	82	5			11	169
1875- 1876	2	83	100	6			13	204
1876- 1877	4	107	97	11			13	232
1877- 1878	3	68	105	5	4	2	21	208
1878- 1879	2	103	105	4	2		1	217
1879- 1880	5	113	114	8		4	12	256
1880- 1881	4	118	128	16	1	3	13	283
1881- 1882	1	85	115	20	3	1	9	234
1882- 1883	9	156	129	27	4	3	5	333
1883- 1884	8	159	154	17	1	3	5	347
1884- 1885	4	167	137	27	6	5	13	359
1885- 1886	10	128	167	16	4	4	10	339
1886- 1887	4	73	49	14	2	5	2	149
1887- 1888	4	224	95	20	6		10	359
1888- 1889	5	208	138	21	12	8	10	402
1889- 1890	5	141	115	39	6	11	33	350
1890- 1891	4	270	262	46	9	12	33	636
1891- 1892	6	232	182	48	8	17	42	535
1892- 1893	9	197	190	38	6	12	22	474
1893- 1894	5	187	145	33	11	28	27	436

Έτος	Θεολογική Σχολή	Νομική σχολή	Ιατρική σχολή	Φιλοσοφική Σχολή	Φυσικό τμήμα	Μαθηματικό τμήμα	Χημικό τμήμα	Φαρμακευτικό σχολείο	Οδοντιατρικό τμήμα	Ε.Μ.Π	ΑΣΟΕΕ	Α.Γ.Σ.	Σύνολο αποφοίτων
1894- 1895	10	233	106	40	4	19		28					440
1895- 1896	7	211	198	38	4	11		17					486
1896- 1897	13	180	159	43	8	16		27					446
1897- 1898	6	320	260	26	8	11		30					661
1898- 1899	6	272	244	41	11	14		52					640
1899- 1900	9	330	246	28	10	12		54					689
1900- 1901	8	275	209	42	8	7		37					586
1901- 1902	16	307	165	56	6	9		41					600
1902- 1903	14	131	180	45	3	11		39					423
1903- 1904	14	227	134	47	4	9		25					460
1904- 1905	15	184	134	40	10	8		24					415
1905- 1906	12	219	112	32	18	3		28					424
1906- 1907	16	254	114	35	21	6		25					471
1907- 1908	19	215	130	40	16	12		24					456
1908- 1909	13	256	130	43	19	11		37					509
1909- 1910	17	333	160	43	15	7		39					614
1910- 1911	24	299	160	32	14	12		55					596
1911- 1912	23	229	192	42	17	11		37					551
1912-1913	21	88	168	36*	9	5		25					352
1913-1914	25	116	278	30	14	8		61		16			548
1914-1915	15	369	274	75	27	18		57		26			861
1915-1916	20	126	98	33	7	8		23		20			335
1916-1917	24	374	154	41*	61	21		45		22			742
1917-1918	28	203	103	48	22	12		24	5	34			479
1918-1919	7	207	73	59*	16	7		11	15*	41			436
1919-1920	12	243	95	70*	39	11	19	21	24	48			582
1920-1921	30	351	204	82*	52	19	31*	76	28*	90			963
1921-1922	14	322	216*	93*	14	12	42*	35	32*	19			799
1922-1923	33	609	228*	104	19	23	54*	76	35*	70		5	1256
1923-1924	32	902	240	100	38	21	65	84	39	47		18	1.586
1924-1925	37	725	229	81	35	23	83	85	72	71		19	1.460
1925-1926	13	273	318	72	11	20	36	45	327	104		25	1.244
1926-1927	36	493	186	66	22	38	55	64	86	88		22	1.156
1927-1928	31	499	264	107	42	45	61	52	66	77		16	1.260
1928-1929	52	533	248	87	34	47	37	77	95	88	328**	15	1.641

Σημειώσεις: Οι αριθμοί που εμφανίζονται με το σύμβολο (*) είναι εκτιμήσεις

**= δεν υπάρχουν στοιχεία ανά χρονιά για Α.Σ.Ο.Ε.Ε., άθροισμα αποφοίτων 1920-1929

Πηγές: Λάππας Κ. (2004), "Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα", εκδοτικός οίκος: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε)- Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα • Ε.Κ.Π.Α. (1912), "Ο εορτασμός της 75^{ης} επετείου του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837-1912), Αθήνα • Μητρώα Αποφοίτων Θεολογικής-Νομικής-Ιατρικής-Φιλοσοφικής σχολής ετών 1912-1923, (Α.4 - Α.8) Ιστορικό Αρχείο Ε.Κ.Π.Α. • Ευρετήριο Πτυχιούχων Φυσικομαθηματικής Σχολής • Ε.Μ.Π. "Διπλωματούχοι Ανώτατων Σχολών Ε.Μ.Π. 1890-1949" • "Τα κατά την πρωτανειάν Γεωργίου Ι. Δέρβου, πρωτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1913 - 1914", Βλαστός, Σ.Κ. (εκδ., τυπ.), Εν Αθήναις 1915 • "Εκθεσις των πεπραγμένων επί τε της πρώτης και της δευτέρας αυτού πρωτανείας (1914-1915 και 1915-1916) / Ι. Ε. Μεσολωρά • "Εκθεσις... (1917-1918 και 1919-1920) / Γ. Ι. Αγγελοπούλου", Εν Αθήναις, Ε.Κ.Π.Α. 1931 • "Εκθεσις... 1923-1924 / Δ. Π. Παππούλια", εν Αθήναις 1925 • "Εκθεσις...1924 -1925 / Κ. Δ. Ζεγγέλη, εν Αθήναις 1926" • "Εκθεσις...1925-1926 / Σ. Μενάρδου", εν Αθήναις 1930 • "Εκθεσις...1926-1927 / Β. Αιγινίτου", εν Αθήναις 1931 • "Εκθεσις...1927-1928 / Ν. Σ. Αλιβιζάτου", εν Αθήναις 1930 • "Εκθεσις... 1928-1929 / Γ. Θ. Ματθαιοπούλου", εν Αθήναις 1931, Κιντής Α. Α. "Ο.Π.Α. - 85 χρόνια προσφοράς", Αθήνα 2007 • Α.Γ.Σ. "Επετηρίς ακαδημαϊκού έτους 1965 - 66", Αθήνα 1966

6.10.2 Μέθοδος εκτίμησης αποφοίτων πρωτοβάθμιας/δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης

Παρακάτω αναλύουμε την μεθοδολογία που ακολουθήσαμε για την κατασκευή των χρονοσειρών των αποφοίτων Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης για την περίοδο 1878-1928. Οι εν λόγω χρονοσειρές χρησιμοποιήθηκαν για την εκτίμηση του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού το 1928 (πίνακας 25, σ. 182 του παρόντος). Για την αντιμετώπιση του προβλήματος ακολουθήσαμε τις βασικές κατευθύνσεις της έρευνας των Lau-Jamison-Louat⁵³⁵.

Ο χειρισμός των δεδομένων παρουσίασε ιδιαίτερη δυσχέρεια καθώς η εκτίμηση αφορά μεγάλη περίοδο και τα παρατηρούμενα δεδομένα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στην εκτίμηση ήταν περιορισμένα. Η φύση (ανυπαρξία κυκλικότητας ή/και εποχικότητας) μας οδήγησαν στην εφαρμογή μοντέλου γραμμικής πρόβλεψης.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, προχωρήσαμε στην εφαρμογή μοντέλου παλινδρόμησης. Σκοπός της εφαρμογής είναι η εκτίμηση της τάσης και μέσα από τη διαδικασία αυτή η εκτίμηση του πληθυσμού των προηγούμενων περιόδων. Τα εκτιμώμενα αποτελέσματα δεν είναι ιδανικά καθώς οι παρατηρούμενες τιμές, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν και στην εκτίμηση, ήταν σχετικά λίγες σε σύγκριση με την περίοδο εκτίμησης. Παρόλα αυτά είναι πολύ καλές και τα σφάλματα (αποκλίσεις) εξ ίσου μικρές. Στις χρονοσειρές των αποφοίτων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης χρησιμοποιήσαμε δεδομένα της περιόδου 1928-1971 και αντικαταστήσαμε τις όποιες ελλειπείς τιμές με κυλιόμενο μέσο όρο 3 ετών.

Ξεκινώντας από την χρονοσειρά των αποφοίτων μέσης εκπαίδευσης, στο μοντέλο η εξαρτημένη μεταβλητή είναι το πλήθος των αποφοίτων μέσης εκπαίδευσης και η ανεξάρτητη μεταβλητή μας οι περίοδοι. Όλες οι εκτιμήσεις γίνονται αναδρομικά. Η μεταβλητή Y αναφέρεται στους αποφοίτους της μέσης εκπαίδευσης και η ανεξάρτητη μεταβλητή X σε κάθε περίοδο. Το μοντέλο έχει την ακόλουθη μορφή:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X + \varepsilon,$$

⁵³⁵ Lau L. J. – Jamison D. – Louat F. (1991), ό.π.

όπου ε το τυχαίο σφάλμα, δηλαδή απόκλιση της εκτιμώμενης τιμής από αυτή που έχει παρατηρηθεί.

Ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 του μοντέλου είναι ίσος με 0,865 ή 86,5%. Για να θεωρηθεί ότι ένα μοντέλο παλινδρόμησης είναι ικανοποιητικό, σύμφωνα με τον Καφφέ⁵³⁶ θα πρέπει ο συντελεστής προσδιορισμού να έχει τιμή μεγαλύτερη του 60%. Ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 μετρά το ποσοστό των μεταβολών της εξαρτημένης μεταβλητής Y οι οποίες οφείλονται σε μεταβολές των ανεξάρτητων μεταβλητών X . Υψηλές τιμές του συντελεστή προσδιορισμού σημαίνουν πως μεγάλο ποσοστό της μεταβλητότητας των δεδομένων ερμηνεύεται από τις ανεξάρτητες μεταβλητές του γραμμικού μοντέλου παλινδρόμησης το οποίο προσαρμόζεται στα δεδομένα μας.

Η τιμή 86,5% σημαίνει πως αν εφαρμόσουμε το συγκεκριμένο μοντέλο στα δεδομένα μας ερμηνεύεται το 86,5% της μεταβλητότητας- πληροφορίας. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι οι δύο μεταβλητές μεταξύ τους παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση, γεγονός το οποίο επαληθεύεται, καθώς όσο αυξάνεται η περίοδος τόσο περισσότεροι είναι και οι απόφοιτοι της μέσης εκπαίδευσης.

Model Summary^{c,d}

Model	R	R Square ^b	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,930 ^a	,865	,861	8295,247

Ο επόμενος πίνακας παρουσιάζει το κατά πόσο το συγκεκριμένο μοντέλο θεωρείται κατάλληλο για την εφαρμογή του στα δεδομένα μας. Σύμφωνα με τον Καφφέ⁵³⁷, ο πίνακας ανάλυσης της διακύμανσης που ακολουθεί, απεικονίζει ένα συνολικό έλεγχο για τη στατιστική σημαντικότητα του μοντέλου παλινδρόμησης. Ο έλεγχος βασίζεται στην συνάρτηση F και ελέγχει την υπόθεση αν οι συντελεστές των ανεξάρτητων μεταβλητών που συμμετέχουν στο μοντέλο είναι ταυτόχρονα μηδέν ή όχι. Όταν το Sig. είναι μικρότερο του 0,05 τότε απορρίπτουμε την αρχική υπόθεση, δηλαδή αποδεχόμαστε ότι το μοντέλο είναι στατιστικά σημαντικό.

⁵³⁶ Καφφές Δ. (1991), "Μαθήματα Ανάλυσης Παλινδρόμησης", Εκδόσεις Σταμούλης, σ.145 κ.ε.

⁵³⁷ Καφφές Δ. (1991), ό.π., σ.145 κ.ε.

Από τον πίνακα της ανάλυσης διακύμανσης μπορούμε να διαπιστώσουμε τι ποσοστό της συνολικής διακύμανσης του δείγματος επεξηγείται από το μοντέλο της παλινδρόμησης. Βάσει του ακόλουθου πίνακα, το σύνολο της διακύμανσης του δείγματος (Total= 1,683^e10) είναι άθροισμα της διακύμανσης της παλινδρόμησης (Regression= 1,456^e10) και της διακύμανσης του λάθους (Residual= 0,2271^e9). Όσο καλύτερο είναι το μοντέλο της παλινδρόμησης τόσο μεγαλύτερο μέρος της συνολικής διακύμανσης του δείγματος αυτό επεξηγεί. Η τιμή της στατιστικής συνάρτησης του ελέγχου είναι ίση με 211,594 και το P-value είναι ίσο με 0,000 μικρότερο του 0,05 και συνεπώς αποδεχόμαστε πως το συγκεκριμένο πολλαπλό γραμμικό μοντέλο είναι κατάλληλο.

ANOVA^{c,d}

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	1,456E10	1	1,456E10	211,594	,000 ^a
	Residual	2,271E9	33	6,881E7		
	Total	1,683E10	34			

a. Predictors: (Constant), Περίοδος

b. Dependent Variable: Μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης

Η εκτίμηση των συντελεστών του μοντέλου παλινδρόμησης πραγματοποιείται εφαρμόζοντας τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων. Λαμβάνοντας υπόψη τη μέθοδο αυτή επιλέγουμε την ευθεία εκείνη η οποία προσαρμόζεται (αντιπροσωπεύει) καλύτερα στα δεδομένα μας.

Στην συνέχεια πρέπει να γίνει έλεγχος της στατιστικής σημαντικότητας των συντελεστών του μοντέλου παλινδρόμησης. Με βάση την συνάρτηση t ελέγχουμε την υπόθεση αν ο συντελεστής παλινδρόμησης της εκάστοτε ανεξάρτητης μεταβλητής που συμμετέχει στο μοντέλο είναι μηδέν ή όχι. Όταν το Sig. είναι μικρότερο του 0,05 τότε απορρίπτουμε την αρχική υπόθεση και αποδεχόμαστε ότι ο συντελεστής παλινδρόμησης θεωρείται στατιστικά σημαντικός.

Παρόλο που το μοντέλο μας ερμηνεύει καλά τα δεδομένα εντούτοις προκύπτει πρόβλημα από το γεγονός ότι αν προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε προηγούμενες

περιόδους κάποια στιγμή η εξαρτημένη μεταβλητή παίρνει αρνητικές τιμές. Οι Lau-Jamison-Louat⁵³⁸ στην έρευνα τους αντιμετωπίζουν το παραπάνω πρόβλημα θέτοντας τις αρνητικές τιμές, όπου αυτές εμφανίζονται ίσες με 0. Στην ανάλυση μας παρατηρήσαμε πως εάν παραλείψουμε την σταθερά β_0 τότε η εκτίμηση γίνεται καλύτερη (ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 λαμβάνει τιμή 0,865 ή 86,5% από 0,745 ή 74,5% μαζί με την σταθερά β_0) και επιπλέον λύνεται το πρόβλημα των αρνητικών τιμών. Άρα αφαιρούμε από το μοντέλο μας το σταθερό παράγοντα β_0 .

Ο επόμενος πίνακας παρουσιάζει την εκτιμηθείσα τιμή του συντελεστή παλινδρόμησης β_1 μόνο (καθώς η σταθερά β_0 όπως αναφέραμε παραπάνω έχει αποκλεισθεί), που είναι ίσος με 240,456. Συνεπώς έχουμε: $Y = 240,456X$. Το υπό χρήση μοντέλο ουσιαστικά αποτελεί εκτίμηση του παράγοντα της τάσης στα δεδομένα μας.

Coefficients^{a,b}

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
1 Περίοδος	240,456	16,530	,930	14,546	,000

Στη συνέχεια θα χρησιμοποιήσουμε πάλι την ίδια μέθοδο για την πρόβλεψη των αποφοίτων της δημοτικής εκπαίδευσης. Αυτή τη φορά η μεταβλητή Y αναφέρεται στους αποφοίτους της δημοτικής εκπαίδευσης και η ανεξάρτητη μεταβλητή X , όπως και στο προηγούμενο, σε κάθε περίοδο. Και στην περίπτωση των αποφοίτων δημοτικής εκπαίδευσης παραλείψαμε τον σταθερό όρο β_0 .

Ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 του μοντέλου λαμβάνει τιμή 0.929 ή 92.9%. Αυτό σημαίνει ότι το μοντέλο μας ερμηνεύει το 92.9% της πληροφορίας των δεδομένων μας. Κατά συνέπεια ερμηνεύεται ένα πολύ σημαντικό μέρος της πληροφορίας.

⁵³⁸ Lau L. J. – Jamison D. – Louat F. (1991), ό.π.

Model Summary^{c,d}

Model	R	R Square ^b	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,964 ^a	,929	,926	30885,315

Παράλληλα το μοντέλο είναι στατιστικά σημαντικό καθώς η τιμή της στατιστικής συνάρτησης είναι $F=429.050$ και το P-value ίσο με το 0.

ANOVA^{c,d}

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	4,093E11	1	4,093E11	429,050	,000 ^a
	Residual	3,148E10	33	9,539E8		
	Total	4,408E11	34			

Τέλος, ο εκτιμώμενος πλέον συντελεστής παλινδρόμησης λαμβάνει τιμή ίση με $\beta_1=1274,853$ έτσι έχουμε $Y = 1274,853X$.

Coefficients^{a,b}

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	Περίοδος	1274,853	61,547	,964	20,714	,000

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

7.1 Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Στο τελευταίο τμήμα της εργασίας μας θα προχωρήσουμε σε μια συνολική θεώρηση της προσπάθειας που καταβάλαμε για να διερευνήσουμε τον ρόλο και τη συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, προκειμένου να απαντηθεί το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της εργασίας μας. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, δεν επιχειρήσαμε, ούτε ήταν δυνατό άλλωστε, να εξαντλήσουμε όλες τις παραμέτρους που σχετίζονται με την επίδραση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και γενικότερα της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Στην ανάλυση της έρευνάς μας καταβάλαμε προσπάθεια να απαντήσουμε στα ερευνητικά μας ερωτήματα και να αναλύσουμε τις μεταβολές που συντελούνται την περίοδο κατά την οποία πλέον κυριαρχεί πια ο νέος τρόπος παραγωγής (καπιταλιστικός) στη δομή και στη λειτουργία των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών θεσμών. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία η ελληνική οικονομία και κοινωνία αποκτά τα βασικά καπιταλιστικά χαρακτηριστικά στη βάση της νεοελληνικής πραγματικότητας, ενώ κοινωνικές αντιθέσεις αναδεικνύουν τις αξιώσεις νέων κοινωνικών στρωμάτων αναφορικά με τη διαχείριση της εξουσίας⁵³⁹.

Οι αλλαγές που δρομολογήθηκαν δημιούργησαν την ανάγκη για μεταβολές και στο εκπαιδευτικό σύστημα, προκειμένου να αναβαθμιστεί το ανθρώπινο κεφαλαίο που θεωρήθηκε απαραίτητο για την ανάπτυξη της χώρας. Η μεταβολή της κατεύθυνσης της εκπαιδευτικής πολιτικής απέβλεπε στο να συμβάλει στην έξοδο από τον φαύλο κύκλο της εκπαιδευτικής υπανάπτυξης και της οικονομικής καθυστέρησης.

Ο εκσυγχρονισμός της εκπαίδευσης συνδέθηκε με πολλές και ριζικές μεταβολές. Η προσπάθεια για την αναδιάρθρωσή της σχεδιάστηκε με βάση την κοινωνική και οικονομική κατάσταση. Σύμφωνα με τα αρχικά μας ερωτήματα, μπορούμε να

⁵³⁹ Μουζέλης Ν. (1980), ό.π., σ.3

ισχυριστούμε ότι η εκπαιδευτική πολιτική και η οργάνωση της εκπαίδευσης συνδέθηκαν άμεσα με τη μορφή της παραγωγικής διαδικασίας και γενικά τις οικονομικές σχέσεις στην κοινωνία. Από αυτή τη σύνδεση προκύπτει, ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εντάχθηκε στα πλαίσια εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους. *«Είναι η πρώτη σοβαρή κι επιστημονικά προετοιμασμένη προσπάθεια της αστικής τάξης μας για να μπει στον κύκλο της καπιταλιστικής οικονομίας με μια συγχρονισμένη χρησιμοποίηση όλων των δυνάμεων, που η ανώμαλη οικονομική ανάπτυξή της στα τελευταία χρόνια βαστούσε σκόρπιες ως τώρα»*⁵⁴⁰. Επρόκειτο για διαδικασία κρίσιμη για την οικονομική ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Η εκπαίδευση αποτελεί έναν χώρο για πολλαπλές επιστημονικές προσεγγίσεις (παιδαγωγική, κοινωνιολογική, ψυχολογική, ανθρωπολογική, πολιτική κ.λπ.). Στη δική μας μελέτη, εστιάσαμε στην προσέγγιση των Οικονομικών της Εκπαίδευσης. Η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν είναι μόνο θεωρητική αλλά λαμβάνει υπόψη τις πρακτικές επιπτώσεις αυτής της εκπαιδευτικής πολιτικής, μέσα από την ανάλυση της εξέλιξης εμπειρικών δεδομένων και μεγεθών που σχετίζονται με την παραπάνω οπτική. Συνεπώς, η ανά χείρας μελέτη φιλοδοξεί να βοηθήσει στην εξήγηση αλλά και την αποκάλυψη της συμβολής της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη της χώρας τη δεκαετία λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ακόμη στην κατανόηση και στην επέκταση της γνώσης της οικονομικής αξίας της εκπαίδευσης και τη συμβολή της στην αύξηση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας μας μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

Η αποδοτικότητα της επένδυσης σε εκπαίδευση υπολογίστηκε για το 1928 και το 1939. Οι τιμές της αποδοτικότητας της επένδυσης σε τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι 21,8% και 18,4% αντίστοιχα. Για τον υπολογισμό χρησιμοποιήθηκε η σύντομη μέθοδος (short-cut method) η οποία ήταν η μόνη μέθοδος που μπορούσε να εφαρμοστεί με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία.

Αναλύοντας τα αποτελέσματα της αποδοτικότητας συμπεραίνουμε πως οι υψηλές τιμές της αποδοτικότητας σημαίνουν πως η επένδυση ενός ατόμου σε τριτοβάθμια

⁵⁴⁰ Σωμερίτης Σ. (1928), "Οικονομική πολιτική και αστική σταθεροποίηση", περ., *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ. 9^ο, σ. 413.

εκπαίδευση κατά την περίοδο εξέτασης είναι μία επένδυση με γενναιόδωρη ανταμοιβή και αποτελεί αξιόλογο τρόπο αύξησης των εισοδημάτων ενός εργαζομένου. Επιπλέον, σηματοδοτεί την έλλειψη εργατικού δυναμικού εκπαιδευμένου δικαιολογώντας τις μεγάλες αποδοχές τους. Παράλληλα η πτωτική τάση της αποδοτικότητας διαχρονικά μαρτυρεί την ευθυγράμμιση της προσφοράς εργαζομένων με τριτοβάθμια εκπαίδευση με την ζήτηση για εργατικό δυναμικό αντίστοιχου επιπέδου. Μία ενδεχόμενη περαιτέρω αύξηση του αριθμού εργαζομένων με τριτοβάθμια εκπαίδευση (προσφορά) θα συμπίσει τις αμοιβές τους προς τα κάτω.

Σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής οι υψηλές τιμές της αποδοτικότητας της εκπαίδευσης μπορούν να ερμηνευτούν και ως ανάγκη επέκτασης της εκπαίδευσης καθώς και της διευκόλυνσης πρόσβασης των πολιτών στο εκπαιδευτικό σύστημα, εξισορροπώντας την ζήτηση με την προσφορά για εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό.

Στην συνέχεια, σύμφωνα με τις μετρήσεις μας η συμβολή της αύξησης του αριθμού του εργατικού δυναμικού της χώρας την περίοδο 1928-1940 στο ρυθμό αύξησης του Α.Ε.Π. είναι 17,03%, ενώ η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού για την αντίστοιχη περίοδο αντιστοιχεί στο 3,05% του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ την ίδια περίοδο.

Η ανάλυση για την συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική μεγέθυνση της χώρας κατά την περίοδο 1928 - 1940, έγινε με βάση το υπόδειγμα του Denison. Σύμφωνα με τις παραδοχές του υποδείγματος η παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού αυξάνει με την "επιπλέον" εκπαίδευση του. Ο βασικός σύνδεσμος της εκπαίδευσης με την οικονομική ανάπτυξη είναι η παραγωγικότητα των εργαζομένων. Ένα εκπαιδευτικό σύστημα που εφοδιάζει τους εργαζόμενους με γνώσεις χρήσιμες για την εργασία τους συμβάλει στην ένταξη τους στην παραγωγική διαδικασία και στην αποτελεσματικότερη εκτέλεση των καθηκόντων τους καθιστώντας τους περισσότερο παραγωγικούς. Η βελτίωση παρουσιάζεται με διάφορους τρόπους όπως η ικανότητα για καλύτερη συνεργασία με άλλους εργαζομένους, η ευκολότερη υιοθέτηση τεχνολογικών καινοτομιών, χαμηλότερο ποσοστό ατυχημάτων, υψηλότερο ηθικό, χαμηλότερα ποσοστά απουσίας κ.τ.λ. Μία αύξηση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού, εφόσον καλύπτει το κόστος της, μεταφράζεται στην αύξηση του παραγόμενου προϊόντος της οικονομίας. Η βελτίωση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού λόγω της

παραπάνω εκπαίδευσης αντανακλάται στις υψηλότερες αμοιβές που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι στην αγορά εργασίας.

Στην θέση αυτή στηρίχθηκε το σύνολο της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1929, επιδιώχθηκε δηλαδή, μέσα από όλες τις αλλαγές, η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο και η βελτίωση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού προκειμένου να επιταχύνει η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. *«Η Ελλάς (...) δια να κλείση την απόστασιν που την χωρίζει από τα προηγμένα κράτη, έχει ανάγκην παραγωγικών ανθρώπων»*⁵⁴¹. Ειδικότερα, φάνηκε από την ανάλυση των δεδομένων, ότι οι αλλαγές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που έπαιξαν τον σημαντικότερο ρόλο στην αναβάθμιση του ανθρώπινου κεφαλαίου και τη συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη ήταν οι εξής:

1. Μέχρι το 1928 πολλά παιδιά δεν ολοκλήρωναν την υποχρεωτική εκπαίδευση, εξαιτίας της ύπαρξης του έντονου κτιριακού προβλήματος και της χαλαρής εφαρμογής των διατάξεων περί υποχρεωτικής φοίτησης, γεγονός που εξηγεί και τα μεγάλα ποσοστά αναλφαριθμητισμού⁵⁴². Λόγω αυτής της κατάστασης, η εκπαίδευση απευθυνόταν μόνο στους λίγους που μπορούσαν να αντέξουν το κόστος της μορφωτικής πορείας. Μέσα από έναν τέτοιο σχολικό μηχανισμό η ελληνική κοινωνία θα αδυνατούσε να εκπληρώσει τα φιλόδοξα σχέδια της οικονομικής της αναδιάρθρωσης

Τα μέτρα που λήφθηκαν κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είχαν ως αποτέλεσμα την εντυπωσιακή ποσοτική επέκταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στα χρόνια διακυβέρνησης των Φιλελεύθερων αλλά και μετέπειτα. Οι συνεχείς προσπάθειες για βελτίωση της εκπαίδευσης και η προνοιακή πολιτική (δωρεάν φοίτηση, δωρεάν συσσίτια κ.α.), εκφάνσεις της πολιτικής της Λαϊκής Παιδείας, απομακρύνουν τον, μέχρι τότε, ολιγαρχικό χαρακτήρα του εκπαιδευτικού συστήματος.

Η μεταρρύθμιση δεν είχε ως αποτέλεσμα μόνο την αύξηση των ποσοστών εγγραφής μαθητών αλλά και την παραμονή τους στα σχολεία για περισσότερα χρόνια, οδηγώντας στην πραγματική καθιέρωση της εξαιτούς υποχρεωτικής φοίτησης των μαθητών στα σχολεία. Η αύξηση ειδικά στους απόφοιτους δημοτικού στην διάρκεια της

⁵⁴¹ Στεφάνου Στ., ό.π., τομ. 2^{ος}, σ. 371

⁵⁴² Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., τ. Α', σ. 655

διακυβέρνησης του Βενιζέλου είναι εντυπωσιακή, καθώς σε διάστημα μόλις 4 ετών ο αριθμός τους έχει ήδη διπλασιαστεί ενώ συνεχίζει και ύστερα να διαγράφει αυξητική τροχιά.

2. Στην ίδια κατεύθυνση είναι και οι ενέργειες για την καταπολέμηση του εντονότατου προβλήματος του αναλφαβητισμού που πλήττει μεγάλο μέρος του πληθυσμού της χώρας. Έτσι, οργανώνεται η ίδρυση νυχτερινών σχολών στα διδακτήρια των σχολείων και νηπιαγωγείων στις ξενόφωνες, εργατικές και βιομηχανικές περιοχές. Ταυτόχρονα, θα προωθηθεί η υποχρεωτική διδασκαλία των αναλφάβητων στρατιωτών και η απαγόρευση, η οποία θα αρχίσει να ισχύει σταδιακά ανάλογα με την ηλικία του εργαζομένου, να προσλαμβάνονται εργάτες και εργάτριες στην βιομηχανία που δεν έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση⁵⁴³. Συνέπεια των παραπάνω ενεργειών ήταν η αναβάθμιση του ανθρώπινου κεφαλαίου της χώρας.

3. Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1929, μέσω της καθιέρωσης των μικτών σχολείων και την ταυτόχρονη κατάργηση των διαφορετικών αναλυτικών προγραμμάτων, σε αντίθεση με την μέχρι τότε αδιαφορία της επίσημης πολιτείας, είχε πολύ σημαντική επιρροή στην ισότητα της συμμετοχής των δύο φύλων στο εκπαιδευτικό σύστημα. Οι παραπάνω ρυθμίσεις δεν μεταφράζονται μόνο ως ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην εκπαίδευση αλλά ταυτόχρονα ως επιθυμία της πολιτείας να ενταχθούν και οι γυναίκες στην παραγωγική διαδικασία. Μέσα σε αυτήν τη δυσμενούς οικονομική κατάσταση της περιόδου, οι εν λόγω κινήσεις συνεπάγονταν και οικονομικά οφέλη για το κράτος, μέσω της μείωσης των εκπαιδευτικών αναγκών.

Ειδικά για την περίπτωση αναπτυσσόμενων οικονομιών, όπως η Ελλάδα του Μεσοπολέμου, η γυναικεία εκπαίδευση είναι παράγοντας-κλειδί για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου μιας χώρας. Μέσω της ισότητας πρόσβασης στην εκπαίδευση, οι γυναίκες είχαν την δυνατότητα να ενταχθούν κανονικά στην αγορά εργασίας, εγκαταλείποντας τον μέχρι τότε κοινωνικό ρόλο τους ως συζύγου ή μητέρας⁵⁴⁴. Για την περίοδο εξέτασης, υπολογίσαμε πως οι αμοιβές των γυναικών αντιστοιχούσαν στο 65% περίπου των αντίστοιχων ανδρικών αμοιβών, ενώ σε συγκεκριμένους κλάδους έφτανε σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα. Η απασχόλησή των γυναικών, δεδομένης της μισθολογικής

⁵⁴³ "Επετηρίς Δημοτικής Εκπαίδευσως", ό.π., σ. 384-385 και Καλεράντε Ε., ό.π, σ.275

⁵⁴⁴ Φουρναράκη Ε., ό.π, σ. 17 κ.ε. επίσης Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), ό.π., σ. 355 κ.ε.

διαφοράς, συνεπάγονταν φθηνότερο εργατικό δυναμικό και κατά συνέπεια βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και επιτάχυνση της ανάπτυξης της χώρας. Επιπλέον, μετά το 1931 μειώθηκε ο αριθμός των παιδιών που απασχολούνταν ειδικά στην βιομηχανία, ενισχύοντας την παραπάνω συμβολή της γυναικείας εργασίας.

4. Η μεταρρύθμιση του 1929 μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη συστηματική προσπάθεια να προωθηθεί η επαγγελματική εκπαίδευση καθώς για πρώτη φορά από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ιδρύεται δίκτυο επαγγελματικής εκπαίδευσης. Τα σχολεία αυτά, με μορφή καθαρά επαγγελματική, αποκλειστικό σκοπό είχαν την προετοιμασία των μαθητών για την επαγγελματική δραστηριότητα τους και αποτέλεσαν μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες της εν λόγω μεταρρύθμισης. Η φοίτηση στα σχολεία αυτά ήταν διετής, δωρεάν και δεν ήταν υποχρεωτική.

Με την ίδρυση του δικτύου επαγγελματικής εκπαίδευσης επιπλέον γίνεται προσπάθεια να περιοριστεί το πρόβλημα του πληθωρισμού των αποφοίτων της κλασικής μέσης εκπαίδευσης. Η κλασική παιδεία που αποκτούσαν οι απόφοιτοι του μέχρι τότε κλασικού γυμνασίου, δεν χρησίμευε στην άσκηση κάποιου επαγγέλματος, και κατά συνέπεια προσανατολίζονταν στην αναζήτηση μίας θέσης στο δημόσιο ή σε άλλες υπαλληλικές θέσεις του τριτογενή τομέα. Την περίοδο αυτή η Ελλάδα είναι μία οικονομία με διογκωμένο τομέα υπηρεσιών, του οποίου μεγάλο μέρος αποτελούσε ο κρατικός μηχανισμός που απορροφούσε σημαντικό μερίδιο του οικονομικού πλεονάσματος⁵⁴⁵. Την αρνητική αυτή κατάσταση προσπάθησαν οι μεταρρυθμιστές να αντιμετωπίσουν παρέχοντας στους αποφοίτους του δημοτικού την εναλλακτική προοπτική των επαγγελματικών σχολείων.

Ωστόσο η εξέλιξη της επέκτασης των Τεχνικών Επαγγελματικών Σχολών δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική.

5. Η επέκταση των Τεχνικών Επαγγελματικών Σχολών και ιδιαίτερα των Γεωργικών Σχολών ήταν αναγκαία για έναν ακόμη λόγο.

Ενώ το μεγαλύτερο μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας μας κατά την εξεταζόμενη περίοδο ασχολούνταν στον ευρύτερο πρωτογενή τομέα, παρόλα αυτά η χώρα δεν έχει αυτάρκεια σε βασικά γεωργικά προϊόντα. Οι καλλιέργειες που επικρατούσαν στον ελλαδικό χώρο, χαρακτηρίζονταν από το υψηλό παραγωγικό τους

⁵⁴⁵ Ρήγος Α. (1995), ό.π., σ. 67

κόστος και την χαμηλή, σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές και σε ορισμένες περιπτώσεις βαλκανικές χώρες, στρεμματική απόδοση⁵⁴⁶. Ταυτόχρονα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ασχολούνταν επαγγελματικά με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής και ιδίως με την γεωργία, οι νέοι δεν αποκτούσαν οποιαδήποτε προετοιμασία από το εκπαιδευτικό σύστημα για αυτόν τον τομέα παραγωγής⁵⁴⁷.

Παράλληλα, προϋπόθεση της συνέχισης της εισροής των δανειακών κεφαλαίων από το εξωτερικό, βασικού τρόπου χρηματοδότησης του προγράμματος εκσυγχρονισμού της χώρας, ήταν η ύπαρξη οικονομικής σταθερότητας. Η επίτευξη της αυτάρκειας της χώρας σε γεωργικά προϊόντα θα οδηγούσε σε μία πολύ σημαντική μείωση των εισαγωγών, που αποτελούνταν κυρίως από είδη διατροφής και θα είχε ως αποτέλεσμα την μείωση της εκροής συναλλάγματος. Έτσι, θα αποφορτίζονταν η πίεση στα συναλλαγματικά διαθέσιμα του κεντρικού πιστωτικού ιδρύματος της χώρας⁵⁴⁸ και θα επιτυγχάνονταν η απαιτούμενη οικονομική σταθερότητα, μέσω της μείωσης του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Το γεγονός αυτό θα οδηγήσει την κυβέρνηση του Βενιζέλου, στην αναγωγή της αυτάρκειας γεωργικών προϊόντων σε βασικό σύνθημα της οικονομικής πολιτικής του. Στη βάση αυτής της προοπτικής δίνεται ιδιαίτερη προτεραιότητα στην ίδρυση και λειτουργία των Γεωργικών Σχολείων.

Παρά αυτή την αρνητική εξέλιξη στο θεσμό των επαγγελματικών σχολείων, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η επαγγελματική εκπαίδευση όπως προωθήθηκε, θα αντικαταστήσει τον μέχρι τότε μονοδιάστατο χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος⁵⁴⁹.

6. Η μεταρρύθμιση του 1929 αποτέλεσε προσπάθεια για την θεμελίωση του σύγχρονου αστικού σχολείου. Ήδη από το 1920 κυριαρχεί η αστική τάξη και ο διαφορετικός προσανατολισμός των επίσημων θεσμών επιβάλλεται από τη συνειδητοποίηση της ανάγκης αναπαραγωγής της. Η προοπτική μιας ορθολογικής οργάνωσης του κράτους και ισχυροποίησης αστικών θεσμών θα καθησύχαζε τις ανησυχίες, των κοινωνικών ομάδων που επεδίωκαν την εξουσία, σχετικά με τη

⁵⁴⁶ Τα πρώτα 50..., ό.π., σ.16 επίσης Δερτιλής Γ. (1984), ό.π., σ. 41

⁵⁴⁷ Μπουζάκης Σ. (1994), ό.π., σ.668

⁵⁴⁸ Θυμίζουμε εδώ ότι η Ελλάδα ακολουθεί τον κανόνα συναλλάγματος-χρυσού

⁵⁴⁹ Μαραγκού – Πρόκου Στ., ό.π., σ. 200

διατήρηση των συμφερόντων τους και την εξέλιξη της Ελλάδας σε αστικού τύπου χώρα⁵⁵⁰.

Το μέχρι τότε επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορούσε να υποδυθεί αυτόν το ρόλο. Δεν μπορούσε να υποστηρίξει το νέο όραμα του «αστικού εθνικισμού». Κατά συνέπεια το αίτημα για ένα εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο θα προετοίμαζε τους νέους για την ένταξή τους στην οικονομική ζωή της χώρας έγινε πιο επιτακτικό από κάθε άλλη φορά.

Η καινούργια οικονομική πραγματικότητα που έχει ήδη καιρό διαμορφωθεί και ο κλιμακούμενος επαγγελματικός ανταγωνισμός συναποτελούσαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την αλλαγή της εκπαίδευσης προς μία περισσότερο πρακτική κατεύθυνση, προκειμένου να ολοκληρωθεί το «αστικό σχολείο».

Η μεταρρύθμιση του '29 προχωρά στην θεμελίωση του αστικού σχολείου και της αστικοδημοκρατικής κατεύθυνσης του⁵⁵¹. Οι μαθητές θα πρέπει πλέον «να προπαρασκευάζονται επαρκώς δια τον οικονομικόν βίον, εις τρόπον ώστε αι πλουτοπαραγωγικαί δυνάμεις της χώρας να γίνονται αφθονώτεραι εις απόδοσιν...»⁵⁵². Η μεταστροφή πρακτικά εκδηλώνεται με την έμφαση στην παροχή γνώσεων απαραίτητων για την μελλοντική επαγγελματική δραστηριότητα των μαθητών.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση λαμβάνει χώρα σε μία δύσκολη περίοδο και η πλήρης υλοποίηση της ήταν εξαιρετικά δαπανηρή. Κατά τις διαβουλεύσεις για τον σχεδιασμό της ο Γ. Παπανδρέου τον Ιούνιο του 1929 θα εκφράσει τον προβληματισμό του λέγοντας πώς η μεταρρύθμιση προσκρούει «εις σκοπέλους οικονομικούς». Κατά συνέπεια, κάτω από τον φόβο της υπερβολικής επιβάρυνσης του κρατικού προϋπολογισμού οι μεταρρυθμιστές προχώρησαν βαθμιαία και με βάση τα μέσα που μπορούσαν να διατεθούν. Η έλλειψη κονδυλίων δεν επέτρεψε την γρήγορη προώθηση της αλλαγής του εκπαιδευτικού συστήματος ενώ συγκεκριμένοι τομείς δεν χρηματοδοτήθηκαν ικανοποιητικά.

⁵⁵⁰ Ρήγος Α. (1995), ό.π.

⁵⁵¹ Φραγκουδάκη Α., ό.π., σ.60

⁵⁵² Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής», Συνεδρίασης 110, 24 Ιουνίου 1929, εν Πειραιεί 1930, τομ. 2^{ος}, σ.1.231

Από την ανάλυση των δεικτών, που με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία στάθηκε δυνατό να κατασκευάσουμε, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη ισχυρής πολιτικής βούλησης της κυβέρνησης του Βενιζέλου προκειμένου να προχωρήσει η μεταρρύθμιση.

Ειδικότερα, συγκεκριμένοι δείκτες, όπως το ποσοστό των εκπαιδευτικών δαπανών ως προς το Α.Ε.Π. για την περίοδο 1900-1940, παρουσιάζει την μεγαλύτερη τιμή του το 1930 (2,6 % περίπου του Α.Ε.Π.). Ταυτόχρονα, στην διάρκεια της τετραετίας του Βενιζέλου παρατηρούμε τις υψηλότερες τιμές του εν λόγω ποσοστού εν γένει. Ενώ και η εξέλιξη της συμμετοχής του Υπουργείου Παιδείας στο σύνολο των κρατικών εξόδων παρουσιάζει την ίδια εικόνα. Η μεγαλύτερη τιμή παρατηρείται πάλι μέσα στην περίοδο διακυβέρνησης του Βενιζέλου (το 1931 όταν η συμμετοχή ανέρχεται στο 8,37%).

Τα παραπάνω αποτελούν ένδειξη ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε να στηρίξει οικονομικά το φιλόδοξο εκπαιδευτικό της εγχείρημα. Ωστόσο, υπήρξαν και τομείς της μεταρρύθμισης οι οποίοι δεν χρηματοδοτήθηκαν επαρκώς με συνέπεια να μην παρουσιάσουν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Παρά την ισχυρή επιθυμία να προχωρήσει η επαγγελματική εκπαίδευση, ιδιαίτερα η γεωργική, δεν φαίνεται να υπήρξε η ανάλογη οικονομική στήριξη. Παράλληλα με την έλλειψη εξειδικευμένου διδακτικού προσωπικού, τα κονδύλια, παρόλο που στην περίπτωση της γεωργικής εκπαίδευσης αυξήθηκαν κατά την περίοδο διακυβέρνησης των Φιλελεύθερων, δεν επαρκούσαν. Το ίδιο πρόβλημα της περιορισμένης χρηματοδότησης παρουσιάστηκε και στα νυχτερινά σχολεία και σε θεσμούς όπως ο σχολικός κήπος, η σχολική βιβλιοθήκη και το σχολικό εργαστήριο.

Κατά συνέπεια, η τεχνική και η επαγγελματική εκπαίδευση δεν συνέβαλαν στο βαθμό που επιθυμούσαν οι μεταρρυθμιστές στην ανάπτυξη, και σίγουρα λιγότερο, με βάση τους αριθμούς, από ότι η επέκταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, η εφαρμογή της εξαετούς εκπαίδευσης και η πρόσβαση της γυναίκας στην εκπαίδευση. Μέτρα που είχαν μεγάλο αντίκτυπο στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της περιόδου και η δυναμική τους δεν ανακόπηκε μετά την τετραετία του Βενιζέλου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ελληνική

- Αρχείον της Γερουσίας (1931), *Γερουσιαστική Σύνοδος 1930-1931*, τόμος 2^{ος}, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις
- Anweiler, O. – Kuebart, F. – Liegle, L. – Schäfer, H.-P. – Süssmuth, R. (1987), *Εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη*, εκδόσεις «Αφοί Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη
- Cohen L. - Manion L. (1994), *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, εκδ. «Μεταίχμιο», Αθήνα
- De Landsheere, G. (1996), *Η Εμπειρική Έρευνα στην Εκπαίδευση*, επιμ. και μεταφρ. Μπρούζος Α, Δίπλας Γ., εκδ. Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα
- (1989), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του 1931*, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία- οικονομία - πολιτική στην εποχή του», στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία- οικονομία - πολιτική στην εποχή του», επιμ. Βερέμης Θ. - Γουλιμή Γ., εκδ. «Γνώση», Αθήνα
- (1992), *Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932 -1936*, στο «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», επιμ. Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- (2002), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, μεταφ. Μαρκέτος Σ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- (2006), *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων: χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430 – 1950*, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα
- Schultz T.W. (1972), *Η οικονομική αξία της εκπαίδευσης*, μεταφ. Κουτσουνάρη Γ.Φ., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- www.demography-lab.prd.uth.gr/, *Πρόσφατες δημογραφικές εξελίξεις σε περιφερειακό επίπεδο*, Ζήκου Χ. - Βούλγαρης Κ. - Στεφάνου Β., Ε.Σ.Υ.Ε. - Τμήμα Φυσικής Κίνησης Πληθυσμού
- Α.Γ.Σ., *Επετηρίς ακαδημαϊκού έτους 1965 - 66*, Αθήνα 1966

Α.Ο.Σ. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (1934), *Τα μέτρα προς επαύξησιν της εγχωρίου σιτοπαραγωγής*, εν Αθήναις

----(1939), *Επί του γεωργικού προβλήματος της χώρας: γνωμοδοτήσεις - εισηγήσεις – εκθέσεις*, εκδ. «Πυρσού», Αθήναι

----(1940), *Οικονομική Βιβλιογραφία της Ελλάδος των ετών 1938 και 1939*, εκ του Εθνικού τυπογραφείου, εν Αθήναις

----(ετήσια έκδοση), *Η Ελληνική οικονομία 1935-1939*, εκ του Εθνικού τυπογραφείου, εν Αθήναις

----(1938), *Ο τιμάρριθμος χονδρικής πωλήσεως εν Ελλάδι*, εκ του Εθνικού τυπογραφείου, εν Αθήναις

----(1936), *Οι δείκται της οικονομικής δραστηριότητος της Ελλάδος κατά τα έτη 1928-1934*, εκ του Εθνικού τυπογραφείου, εν Αθήναις

Αγγελοπούλου Γ.Ι., *Έκθεσις των πεπραγμένων επί τε της πρώτης και της δευτέρας αυτού πρωτανείας (1917-1918 και 1919-1920)*, εν Αθήναις, Ε.Κ.Π.Α. 1931

Αγιοπετρίτη Α. (1972), *Τα δημόσια εξωτερικά δάνεια*, στο «Στατιστικά Μελέται 1821-1971», Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήναι

Αθανασιάδης Χ. (2007), *Εκπαιδευτικά συνδικάτα και Βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική (1928-32)*, στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα

Αθανασίου Λ. (1978), *Η Εκπαίδευση ως τομέας οικονομικής δραστηριότητας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα

Αιγίδου Α.Ι. (1934), *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας – Ιστορική, Δημοσιονομική, Οικονομική και Κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. «Ι.Λ. Αλευρόπουλου και Σιας», εν Αθήναις

Αιγινίτου Β., *Έκθεσις των επί της πρωτανείας αυτού κατά το Πανεπιστημιακόν έτος 1926-1927 πεπραγμένων*, εν Αθήναις, 1931

Αλιβιζάτου Ν.Σ., *Έκθεσις των επί της πρωτανείας αυτού λατά το Πανεπιστημιακόν έτος 1927-1928 πεπραγμένων*, εν Αθήναις 1930

- Ανδρέου Απ. - Παπακωνσταντίνου Γ. (1990), *Οργάνωση και Διοίκηση του Εκπαιδευτικού Συστήματος - Θεωρητική προσέγγιση και Ιστορική επισκόπηση*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα
- Ανδρικόπουλου Γ. (1987), *Η δημοκρατία του μεσοπόλεμου 1922-1936*, εκδ. «Φυτράκης», Αθήνα
- Αντωνίου Α. - Κωστελένος Γ. - Κασκαρρέλης Ι. - και Κωστελένος Γ. - Βασιλείου Δ. - Κουνάρης Ε. - Πετμεζάς Σ. - Σφακιανάκης Μ. (2007), *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830 - 1939*, Πηγές Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας, Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές, ΚΕΠΕ και ΙΑΕΤΕ, Αθήνα
- Αντωνίου Α. - Κωστελένος Γ. - Κασκαρρέλης Ι. (προς έκδοση), *Δημόσιες Δαπάνες 1833-1939*, Πηγές Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας, Ποσοτικά Στοιχεία και Στατιστικές Σειρές, Ερευνητικές Συνεργασίες 3, ΚΕΠΕ και Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Προς Έκδοση
- Αντωνίου Δ. (1987), *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμ. Πρώτος, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα
- Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων (1920)*, Εθνικό τυπογραφείο, εν Αθήναι
- Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτεμβρίον του 1930*, (χ.ε.), Αθήναι
- Αποστολάκου Ι. Χ. (1947), *Μισθοί και Ημερομίσθια, Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας*, τεύχος πρώτον, Αθήναι
- Βαϊτσος Κ. – Γιαννίτσης Τ. (1987), *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα
- Βαρελάς Ε. (2003), *Εξωγενής Οικονομική Μεγέθυνση: υποδείγματα - παραδείγματα*, εκδ. «Κριτική», Αθήνα
- Βασίλειον της Ελλάδας – Υπουργείον Εργασίας (1936), *Έρευνα επί των μισθών και ημερομισθίων εν τη Ελληνική βιομηχανία (τέλος 1935)*, εκδ. «Γ.Π. Ξένου», εν Αθήναις
- Βεργόπουλος Κ. (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα

- (1978), *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη - Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα
- (1983), *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική – 1916- 1936*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα
- Βογιατζή Α.(1956), *Πολιτική και Εξέλιξεις των ημερομισθίων εν Ελλάδι*, εκδ. Ευρωπαϊκού Οργανισμού Παραγωγικότητας, Αθήναι
- Βορέα Θ., *Έκθεσις των επί της πρωτανείας αυτού κατά το Πανεπιστημιακόν έτος 1929-1930 πεπραγμένων*, εν Αθήναις 1931
- Βουρνάς Τ. (1977), *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα, 1909, ως την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, 28 Οκτωβρίου 1940*, εκδ. «Τολίδης», Αθήνα
- Βρυχέα Α. – Γαβρόγλου Κ. (1982), *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης, 1911-1981*, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη
- Βώρος Φ.Κ. (1986), *Εκπαιδευτική Πολιτική - Προσδοκίες και Πράξεις*, Αθήνα
- Γάτος Γ. (2003), *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού - 41 γράμματα του Γληνού στον Δελμούζο*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1931), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος του έτους 1930*, Εθνικό Τυπογραφείο
- (1934), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος του έτους 1933*, Εθνικό Τυπογραφείο
- (1937), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος του έτους 1936*, Εθνικό Τυπογραφείο
- (1939), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος του έτους 1938*, Εθνικό Τυπογραφείο
- (1940), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος του έτους 1939*, Εθνικό Τυπογραφείο
- Γλαμπεδάκης Μ. (1990), *Οικονομία και Εκπαίδευση*, εκδ. Ίων
- Γληνός, Δ. (1924), *Ο Σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας*, Αθήνα
- Γρηγοριάδης Φ. (1972), *Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, εκδ. «Κέδρη», Αθήνα
- Γριτσόπουλος Ε. (1972), *Η ιστορία της γεωργικής στατιστικής της Ελλάδος, στο Στατιστικές Μελέτες 1821 - 1971*, ΕΚΚΕ, Αθήνα

- Δαφνής Γ. (1955), *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923-1940*, τόμ. Α', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα
- Δερβίση Στ. (1985), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Σύγχρονο Εκπαιδευτικό Σύστημα*, εκδ. «Μέλισσα», Θεσσαλονίκη
- Δερτιλής Γ. (1984), *Ελληνική Οικονομία και Βιομηχανική Επανάσταση (1830 - 1910)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα
- Δερτιλής Γ. (1993), *Ατελέσφοροι ή τελέσφοροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα
- Δερτιλής Π.Β. (1933), *Το εθνικόν εισόδημα της Ελλάδος*, ανατύπωσης από το «Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών» τχ. 'Δ (1932), Αθήναι
- Δημάκος Γ. - Ματθαίου Δ. – Καρατζιά Ε. (1999), *Ανάλυση κόστους της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, Μαθηματική επιθεώρηση*, τχ. 51
- Δημάκος Γ. (1996), *Εκπαίδευση και παραγωγικότητα, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος, Χρονική Περίοδος 1961-1991*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- (1992), *Η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη*, Μαθηματική Επιθεώρηση, τχ. 39
- (1994), *Βασικές έννοιες της Οικονομικής και τα Μαθηματικά*, 11^ο Συνέδριο ΕΜΕ
- (1995), *Ο ρυθμός μεταβολής μιας συνάρτησης ως προς μία μεταβλητή*, Πρακτικά 12^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου της ΕΜΕ
- (2000), *Οικονομική μεγέθυνση και ρυθμοί μεταβολής*, Μαθηματική Επιθεώρηση, τχ. 54
- (2001), *Νέες τεχνολογίες-εκπαίδευση και η συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη*, Μαθηματική Επιθεώρηση, τχ. 55, Ε.Μ.Ε.
- (2002), *Ανάλυση του κοινωνικού κόστους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*, Μαθηματική Επιθεώρηση, τεύχος 57
- (2004), *Οικονομικά της Εκπαίδευσης*, Αθήνα
- Δημαράς Α. (1973-1974), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τομ. Α'-Β', εκδόσεις «Ερμής», Αθήνα

Δημαράς Α. (1988), *Ιδεολογικά ρεύματα και βενιζελισμοί: Εκπαίδευση*, στο «Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο», Πρακτικά, εκδ. Ε.Ι.Ε. - Ε.Λ.Ι.Α. – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα

----(1992), *Χαρακτηριστικά Αστικού Φιλελευθερισμού στα Εκπαιδευτικά Προγράμματα των Κυβερνήσεων Βενιζέλου*, στο Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός, επιμελ. Μαυρογορδάτος Γ.Θ – Χ. Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο Δήμου Π. [χ.χ.], *Παραγωγή, Παραγωγικότητα και Εθνικόν Εισόδημα*, εκδ. «Άλφα», Αθήνα

Δρίτσα Μ. (1988), *Πίστη και Βιομηχανία στο μεσοπόλεμο*, στο «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», επιμ. Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο

----(1989), *Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση*, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του», επιμ. Βερεμής Θ., εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα

----(1990), *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα

Δριτσάκη Χ. – Κηπουρός Α. (2006), *Ανθρώπινο Κεφάλαιο και Οικονομική Ανάπτυξη: μια εμπειρική έρευνα για την Ελλάδα με την ανάλυση της Συνολοκλήρωσης*, 3^ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Εκπαίδευση και Οικονομική Ανάπτυξη», Πρέβεζα, 26-27 Μαΐου

Δριτσάκης Ν. – Κηπουρός Α. (2006), *Η ύπαρξη υψηλής ελαστικότητας υποκατάστασης μεταξύ εξειδικευμένης και μη εργασίας στη συνάρτηση παραγωγής*, 3^ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Εκπαίδευση και Οικονομική Ανάπτυξη», Πρέβεζα, 26-27 Μαΐου

Ε.Κ.Π.Α. (1912), *Ο εορτασμός της 75^{ης} επετείου του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837-1912)*, Αθήνα

Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 Ιουνίου 1929

Ε.Μ.Π., *Διπλωματούχοι Ανώτατων Σχολών Ε.Μ.Π. 1890-1949*

Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης 1907-1908, τύποις Π.Δ. Σακελαρίου, εν Αθήναις 1909

Ευαγγελόπουλος Σπ. (1987), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης - Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, τόμ. 1^{ος}, εκδ. «Δανιάς», Αθήνα

Ευελπίδης Χ. (1938), *Το Εθνικόν εισόδημα, ανατυπώσεις από την Αγροτική Οικονομίαν*, Εκδόσεις "Φλάμμα", Αθήναι

----(1944), *Η γεωργία της Ελλάδος – Οικονομική και Κοινωνική Άποψις*, εκδ. «Ο λόγος», Αθήναι

----(1944), *Οικονομική και κοινωνική σημασία της γεωργικής παραγωγής*, εκδ. «Ο λόγος», Αθήναι

----(1949), *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (διάφορα έτη), *Οι αριθμοί Κλειδιά της Εκπαίδευσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1939, (τεύχος Πρώτον),
 αρ.Φ.497- σ. 3219, αρ.Φ.154-σ. 1017, αρ.Φ.193-σ. 1297, αρ.Φ. 329–σ.2202, αρ.Φ. 366–σ.2447, αρ.Φ.403 –σ.2651, αρ.Φ.449 –σ.2893, αρ.Φ.448 –σ.2885, αρ.Φ. 496–σ.3203, αρ.Φ. 88-σ. 601, αρ.Φ. 215 - σ.1430, αρ.Φ. 196 - σ.1328, αρ.Φ. 187- σ.1251, αρ.Φ. 170- σ.1106, αρ.Φ. 123- σ.845, αρ.Φ. 308-σ.2060, αρ.Φ. 168- σ.1092, αρ.Φ. 178- σ.1192, αρ.Φ. 195- σ.1314, αρ.Φ. 104- σ.704, αρ.Φ.55 - σ.372, αρ.Φ. 294-σ.1952, αρ.Φ. 299- σ.1995, αρ.Φ. 306- σ.2044, αρ.Φ. 287–σ.1907, αρ.Φ. 299–σ.1995, αρ.Φ. 299–σ.1996, αρ.Φ. 268–σ.1759, αρ.Φ. 310–σ.2073, αρ.Φ. 302- σ.2017

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 110^η, 24 Ιουνίου 1929, εν Πειραιεί 1930

Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, σύνοδος Α', Συνεδρίασις 43^η, 26^{ης} Ιουλίου 1929, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1929

Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, σύνοδος Γ'-Μέρος Β', Συνεδρίασις 86^η, 4^{ης} Ιουνίου 1931, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1931

Ζάρρα Ι.Λ. (1931), *Μισθός*, εκδ. «Πυρσός», Αθήναι

Ζεγγέλη Κ.Δ., Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το Πανεπιστημιακόν έτος 1924 -1925, εν Αθήναις 1926

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1939)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

- (2007), Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου, στο "Η Εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου", Πρακτικά συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα
- Ζολώτα Ξ. (1934), *Αγροτική Πολιτική*, εκδ. «Δ.Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα & Σία, Αθήναι
- (1926), *Η Ελλάδα στο στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, εκδ. «Ελευθερουδάκης», Αθήναι
- (1927), *Αι συναλλαγματικάί θεωρίαι*, εκδ. «Τιλπερόγλου», Αθήναι
- (1931), *Η δανειακή επιβάρυνσις της Ελλάδος*, εκδ. «Γκρέκα», Αθήναι
- (1959), *Οικονομική ανάπτυξις και τεχνική εκπαίδευσις*, Αθήναι, [χ.ο.], Αθήναι
- (1982), *Οικονομική Μεγέθυνση και φθίνουσα κοινωνική ευημερία*, Τράπεζα της Ελλάδος
- Θεοτοκάς Γ. (1973), *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, εκδ. Ερμής, Αθήνα
- (1979), *Αργώ*, τόμ. Α, εκδ. «Εστία», Αθήνα
- Ι.Α.Ε.Τ.Ε., *Κανονισμός περί προσλήψεως και προαγωγής υπαλλήλων ταμειακού κλάδου*, Α1-Σ1-Υ3-Φ60
- Κανονισμός περί προσλήψεως και προαγωγής υπαλλήλων ταμειακού κλάδου*, σ. 2, Α1-Σ1-Υ3-Φ60
- Σειρά: Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου της Ε.Τ.Ε., 1931-1939, συνεδρίαση 28-12-1937
- Σειρά: Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου της Ε.Τ.Ε., 1939-1944, συνεδρίαση 29-11-1939, σ. 237-245
- Ιστορικό Αρχείο Ε.Κ.Π.Α., *Ενρετήριο Πτυχιούχων Φυσικομαθηματικής Σχολής*
- Μητρώα Αποφοίτων Θεολογικής-Νομικής-Ιατρικής-Φιλοσοφικής σχολής ετών 1912-1923*, (Α.4 - Α.8)
- Καζαμιάς Α. – Κασσιωτάκης Μ. (1986), *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, εκδ. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο
- Καζαμιάς, Α. (2002), Για μια νέα ανάγνωση της ιστορικο-συγκριτικής μεθόδου: Προβληματισμοί και σχεδιάσμα, *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, ΕΛ.Ε.Ι.Ε., έτος Α, τχ. 1

Κακούρος Ε. (1932), *Η προοπτική του λαϊκού σχολείου*, στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδύσεως, εκδ. «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι

----(1929), Α'. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Η θολές πηγές μιας κριτικής, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 23 Ιουνίου 1929

----(1929), Β'. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Τα πράγματα στη θέσι τους, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Ιουνίου 1929

----(1929), Γ'. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Το πρόβλημα της Μέσης Παιδείας. Βαθμιαία αντικατάσταση ή χάος, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 25 Ιουνίου 1929

----(1929), Δ'. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια- Το πρόβλημα της Μέσης Παιδείας. Βαθμιαία αντικατάσταση ή χάος, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 26 Ιουνίου 1929

----(1929), Ε'. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Η γυναικεία μόρφωση και οι αγράμματοι, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 28 Ιουνίου 1929

----(1929), Στ'. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια-Τα ζήτσημα των διδασκαλείων, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 29 Ιουνίου 1929

Καλαφάτη Ε. (1988), *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929- Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

Καλεράντε Ε. (2007), *Προσέγγιση του θέματος του αναλφαβητισμού*, στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα

Κανελλόπουλος Κ.Ν. (1986), *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: προσδιοριστικοί παράγοντες*, εκδ. ΚΕΠΕ, Αθήνα

----(1994), *Ανθρώπινοι πόροι: Πληθυσμός, Αγορά εργασίας, εκπαίδευση*, εκδ. ΚΕΠΕ, Αθήνα

Καραβίδας Κ. (1991), *Αγροτικά: Μελέτη συγκριτική*, φωτογραφική ανατύπωση της έκδοσης του 1931, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος Αθήνα

Καράγιωργας Δ. (1981), *Δημόσια Οικονομική - Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα

Καράγιωργας Σ. – Κασιμάτη Κ. – Πανταζίδης Ν. (1988), *Έρευνα για την σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα

- Καρδαμίτση-Αδάμη Μ. (2007), *Το εκπαιδευτικό κτίριο κατά την διακυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου*, στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα
- Κάρμας Κ. (1990), *Εκπαίδευση*, επιμ. Αθανασίου Λ., ΚΕΠΕ, Αθήνα
- Καφαντάρης Γ. (1929), Η αγόρευσις του κ. Καφαντάρη, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 27 Ιουνίου 1929
- Καφφές Δ. (1991), *Μαθήματα Ανάλυσης Παλινδρόμησης*, Εκδ. Σταμούλης
- Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (2004), *Τα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1930*, τόμος Β', Αθήνα
- Κιντής Α. Α. (2007), *Ο.Π.Α. - 85 χρόνια προσφοράς*, Αθήνα
- Κιουλάφας Κ. (1987), Τα αναπτύγματα μισθών στην Ελλάδα, *IOBE*, Αθήνα
- Κόκκοτας Π. (1978), *Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος*, εκδ. «Α. Τούντα», Αθήνα
- Κουντουράς Μ. (1985), *Κλείστε τα σχολεία (εκπαιδευτικά άπαντα)*, επιμ. Δημαράς Α., τόμ. Α', εκδ. «Γνώση», Αθήνα
- Κρητικός Γ. (2007), *Ένταξη προσφύγων και σταθερότητα στον Ελληνικό χώρο*, στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα
- Κυριαζή Ν. (2009), *Η κοινωνιολογική έρευνα: κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα
- Κώδηξ της Δικαστικής εφημερίδος «Θέμις», Αθήνα 1924
- Κωστής Κ. (1986), *Οι τράπεζες και η κρίση: 1929-32*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα
- (1988), *Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη*, στο «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», επιμ. Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο
- (1989), *Η Ελληνική Οικονομία στα χρόνια της κρίσης 1929-1932*, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του», επιμ. Βερεμής Θ., εκδ. «Γνώση», Αθήνα
- Λαμπαδαρίου Ε. (1932), *Η Ελληνική σχολική υγιεινή (ιστορία-εξέλιξις-αποτελέσματα)*, στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, εκδ. «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήνα

- Λαμπρόπουλος Χ. - Ψαχαρόπουλος Γ. (1990), Κοινωνιολογικές διαστάσεις της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 77, Αθήνα, Ε. Κ. Κ. Ε., σσ. 172 – 209
- Λάμπας Κ. (2004), *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε)- Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα
- Λεξικό Σχολικής Παιδαγωγικής, μεταφ. Κουτσούκης Ελ., εκδ. «Αφοί Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη, 1982
- Λέφας Χ. (1942), *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Ο.Ε.Σ.Β, Αθήνα
- Λιανός Θ- Μυλωνάς Α. (1975), *Η συμβολή των συντελεστών παραγωγής στον ρυθμό ανάπτυξης της Ελληνικής Οικονομίας, 1961 - 1971*, ΚΕΠΕ, *Ερευνητικές Εργασίες Νο. 1*, Αθήνα
- Λοβέρδου Α. (2001), *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας 1828 – 1975: αφορμή για εμβάθυνση στη σύγχρονη ιστορία μας*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα
- Μαγουλά Θ.Μ., (1998), *Εκπαίδευση και Οικονομική Μεγέθυνση – Η Ελληνική Πραγματικότητα*, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (διδακτορική διατριβή), Αθήνα
- Μακρής Ε. (1972), *Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησис αυτού 1821 - 1971*, στο «Στατιστικές μελέτες 1821 - 1971», ΕΚΚΕ, Αθήνα
- Μαξίμου Σ. (1975), *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;* επιμ, Αξελού Λ. Α., εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα
- Μαραγκού-Πρόκου Σ. (1980), *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Σχολικό κτίριο- Συγκριτική θεώρηση των εκπαιδευτικών συστημάτων και των σχολικών κτιρίων Γενικής Εκπαίδευσης στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη
- Μαρδάς Γ.Δ. (2000), *Κοινωνική πολιτική, εκπαίδευση και οικονομία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα
- Μαριδάκη - Κασσωτάκη Α. - Παπαγγελή - Βουλιούρη Δ. - Παπαϊωάννου Π. Πρόσκολλη Α. Τζόβα Ε. – Κασσωτάκης Μ. (1999), *Εκπαίδευση, ο θησαυρός που κρύβει μέσα της : UNESCO Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα*, εκδ. «Gutenbeg», Αθήνα
- Μαρκεζίνης Σπ. (1978), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, σειρά Β' Σύγχρονος Ελλάς, εκδ. «Πάπυρος», Αθήνα

Ματθαιοπούλου Γ. Θ., Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το Πανεπιστημιακόν έτος 1928-1929 πεπραγμένων , εν Αθήναις 1931

Μαυρογορδάτος Γ. (1983), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909 – 1940*, εκδ. «Αντ. Ν. Σάκκουλας», Αθήνα

----(1977), *Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: Παραδείγματα Μεσοπολέμου*, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης: *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα

Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηωσήφ Χ. (1988), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο

Μαυρομιχάλης Α., Έκθεσις προς την Α.Μ., περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Δημόσιας Παιδείσεως από του 1866 αχρι τέλους του Δεκεμβρίου 1868, Αθήνα 23 Δεκεμβρίου 1868, *Πανδώρα τ. ΙΘ' 1868 – 1869*

Μεναρδου Σ., Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το έτος 1925-1926 πεπραγμένων, εν Αθήναις 1930

Μεσολωρά Ι.Ε., *Λόγος περί Πανεπιστημίου και Έκθεσις των πεπραγμένων επί τε της πρώτης και της δευτέρας αυτού πρυτανείας* (1914-1915 και 1915-1916)

Μιχαλακέας Τ. (1964), *Ιστορική σύνθεσις (1917-1922) – Βίβλος Ελευθερίου Βενιζέλου- Η ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Ε', Ιστορικά Εκδόσεις, Αθήναι

Μοσκόφ Κ. (1979), *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης - Η διαμόρφωση της Εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, (χ.ο.), Θεσσαλονίκη

Μουζέλης Ν. (1978), *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, μετάφ. Μαστοράκη Τ., εκδ. «Εξάντας», Αθήνα

----(1980). *Οικονομία και κράτος στην εποχή του Βενιζέλου*. στο Βερέμης Θ. – Δημητρακόπουλος Ο., *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, εκδ. «Φιλιππότης». Αθήνα

Μουσμούτης Ν., (1949), *Το εθνικόν εισόδημα : τα πορίσματα της επιτροπής*, [χ.ο.], Αθήναι

Μπακαλάκη Α.-Ελεγκίτου Ε. (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα-Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική*

μεταρρύθμιση του 1929, Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

Μπάκας Θ. (2001), *Εκπαιδευτική Πολιτική και Συνδικαλιστικό Κίνημα των Εκπαιδευτικών στην Ελλάδα μετά το 1974*, Αθήνα (αδημοσίευτη διατριβή).

Μπελλογιάννης Γ. – Κουγιουμουτζάκη Φ. – Καλαματιανού Α. (2007), *Η συμμετοχή του φύλλου στην ελληνική εκπαίδευση: ένα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό ζητούμενο*, 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. "Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία - Από το χθες στο αύριο", Μέτσοβο 27-30 Σεπτεμβρίου

Μπουζάκης Σ. (1986), *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα
----(1994), *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα-Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τόμ. Α', Τεκμήρια - Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα

----(2007), *Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929: «Νέα παράσταση της παλιάς κωμωδίας» ή «προσπάθεια των κομμουνιζόντων, όπως υπονομεύθωσι τα θεμέλια του αστικού κράτους» - Μία ακόμη προσπάθεια ερμηνείας -*, στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα

----(1997), *Γεώργιος Α. Παπανδρέου (1888-1968): ο πολιτικός της παιδείας*, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα

Μπουκουβάλα Γ. (1902), *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1901-1902 Έτος Α'*, εκ του τυπογραφείου «Ανέστη Κωσταντινίδου», εν Αθήναις

Μπουρνόβα Ε. - Προγουλάκης Γ. (1999), *Ο Αγροτικός Κόσμος 1830-1940*, στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} Αιώνας)*, εκδ. Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα

Νούτσος Χ. (1988), *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος: 1931-1973*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα

Ντούσκος Π.Δ. (2002), *Εκπαίδευση και οικονομία στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης*, Gutenberg, Αθήνα

Παλαιολόγου Γ., Λαϊκή μόρφωσις – Λαϊκό σχολείο, *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1932-έτος Α'*, εκδ. οίκος Δημητράκου, Αθήνα

- Παπαγεωργίου Π. – Χατζηδμήμα Σ., (2003), *Εισαγωγή στην οικονομική των ανθρώπινων πόρων και της εκπαίδευσης*, Σταμούλη. Αθήνα
- Παπαναστασίου, Κ., Παπαναστασίου, Ε. Κ. (2005), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Λευκωσία
- Παπανδρέου Γ. (1932), *Η Δημοκρατία και η Λαϊκή Παιδεία*, στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, εκδ. «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι
- Παπαρρηγοπούλου Κ. (1930), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, 8η έκδ., μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επι τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης, υπό Παύλου Καρολίδου Ελευθερουδάκης, Εν Αθήναις
- Παππάς Α. (1990), *Σύγχρονη Θεωρία και Πράξη της Παιδείας*, τομ. Α΄, εκδ. Δελφοί, Αθήνα
- Παππούλια Δ.Π., Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το Πανεπιστημιακόν έτος 1923-1924 πεπραγμένων, εν Αθήναις 1925
- Παρασκευόπουλος Ι.(1993), *Μεθοδολογία Επιστημονικής Έρευνας*, τόμος 1, εκδ. Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα
- Πεπελάση – Μίνογλου Ι. (1988), *Ο Βενιζέλος και το ξένο κεφάλαιο (1918 – 1932)*, στο «Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο», Πρακτικά, εκδ. Ε.Ι.Ε. - Ε.Λ.Ι.Α. – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα
- Περσιάνης Π. (2002), *Η εκπαιδευτική γνώση στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας (1833-1929)*, εκδ. «Ατραπός», Αθήνα
- Πεσμαζόγλου Γ.Ι. [χ.χ.], *Τα δημόσια Οικονομικά, 1927-1928- Εισήγησις επί του προϋπολογισμού-Ανασκόπησις του φορολογικού συστήματος-Το δημόσιον Χρέος*, εκδ. «Γκρέκα», Αθήναι
- Πεσμαζόγλου Σ. (1987), *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985 – Το ασύμπτωτο μιας σχέσης*, εκδ. Θεμέλιο
- Πετραλιά Ν. (2004), *Θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, ΕΚΠΑ
- Πιζάνιας Π. (1985), *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842 - 1923), Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Πηγές Οικονομικής Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

- Προγουλάκης Γ. (2009), *Σχεδιάσμα Ελληνικής Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας – Από την Μικρασιατική Καταστροφή στις παραμονές της Αντιπολίτευσης 1922-1972*
- Πυρσός Α.Γ. (1936), *Συμβολή εις την Ιστορία Τραπεζίς της Ελλάδος*, τόμος Α' εκδ. «Κύκλου», Αθήνα
- (1946), *Συμβολή εις την Ιστορία Τραπεζίς της Ελλάδος*, τόμος Β' εκδ. «Τυπο-εκδοτική», Αθήνα
- Ρέπουλης Ε. (1912), *Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως*, τυπογραφείον «Ο Υψηλάντης» Ηλία Παπαπαύλου, εν Αθήναις
- Ρηγίνος Μ. (1987), *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια 1909 – 1936, βιομηχανία – βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα
- Ρηγίνος Μ. (1995), *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, Αθήνα
- Ρήγος Α. (1988), *Η β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα
- Ρήγος Α. (1995), *Τα κρίσιμα χρόνια 1922 – 1935*, τόμ. 1, εκδόσεις «Παπαζήσης», Αθήνα
- Σ.Ε.Β. (1948), *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1947*, Αθήναι
- Σαίτη Α. (2000), *Εκπαίδευση και Οικονομική Ανάπτυξη*, εκδ. «τυπωθήτω», Αθήνα
- Σβολόπουλος Κ. (1992), *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική (1900 – 1945)*, εκδ. «Εστία», Αθήνα
- Σβορώνος Ν. (1976), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφ. Ασδραχά Αικ., εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα
- Σιδέρης Α. (1932), *Η γεωργική φορολογία*, Αθήνα
- Σολδάτος Γ. (1993 - 1995), *Σύγχρονα υποδείγματα οικονομικής μεγεθύνσεως*, τόμ. Α' – Β', εκδ. «Σακκουλά», Θεσσαλονίκη
- Σοφούλης Γ. (1926), *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Γνώμες πολιτικών, *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ.2
- Σπυρόπουλος Γ. (1992), *Οικονομία και εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη
- Στεφανίδης Δ. (1947), *Εισαγωγή εις την αγροτικήν πολιτικήν*, Αθήνα

Στεφάνου Στ. (1965-1969), *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά Υποθήκαι*, τόμ. 2^{ος}, [χ.ο.], Αθήνα

Τα κατά την πρυτανείαν Γεωργίου Ι. Δέρβου, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1913 - 1914, Βλαστός, Σ.Κ. , Εν Αθήναις 1915

Τα πρώτα 50 χρόνια της τράπεζας της Ελλάδος, Ίδρυμα Εκτυπώσεως Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τραπεζής, Αθήνα 1978

Ταμείον Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων (1947), *Μισθολόγιον Δημοσίων Πολιτικών και Στρατιωτικών Υπαλλήλων 1859- 1947*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις
Ταμείον Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων (Δεκέμβριος 1945), *Απογραφή Δημοσίων, Πολιτικών Υπαλλήλων*

Τερζής Ν. (1993), *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

Τζαρτζας Γ. (2007), "Το εκπαιδευτικό Συμβούλιο και η Εκπαιδευτική Πολιτική του Ελ. Βενιζέλου", στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα

Τζόκας Σ. (2002), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928 – 1932, Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα

Το έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928 – 1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τις επραγματοποίησε, επιμ. Γραφείο Τύπου Πρωθυπουργού, τύποις «Πυρσού», Αθήναι, Αύγουστος 1932

Τόγιας Β. (1988-1990), *Το μάθημα των νέων ελληνικών στη μέση εκπαίδευση - Ιστορική θεώρηση (1833 – 1967)*, τομ. Α και Β, Α.Π.Θ. – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανώλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη

Τούντα-Φεργάδη Α. (1986), *Το Προσφυγικό Δάνειο του 1924*, Σειρά: Ιστορία και Κοινωνία, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη

Τραγάκης Γ. Ε. (2001), "Οικονομική ιστορία του ελληνισμού", Εταιρεία Αρχειακών Μελετών & Εκδόσεων, Αθήνα

- Τσαμαδιάς Κ. (2001), *Η αποδοτικότητα των κοινωνικών επενδύσεων στην τριτοβάθμια τεχνολογική εκπαίδευση κατά κατεύθυνση σπουδών*, Μαθηματική Επιθεώρηση, τχ. 55
- Τσοτσορός Σ. (1993), *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, 1898-1939*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- Τσουκαλάς Κ. (1977), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα
- (1987), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα
- (1996), *Ταξίδι στο Λόγο και την Ιστορία*, εκδ. «Πλέθρον», Αθήνα
- Τσουλφίδης Λ. (2003), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας
- ΥΕΟ - ΓΣΥΕ, Στατιστική της δημόσιας εμπορικής εκπαίδευσεως κατά τα σχολικά έτη 1910-1911 – 1920-1921
- ΥΕΟ - ΓΣΥΕ, Στατιστική της εκπαίδευσεως, *Δημοτική Εκπαίδευσις* - , έτη 1926-27 - 1938-39, *Μέση Εκπαίδευσις* - , έτη 1927-28 – 1938-39, *Ανώτατη Εκπαίδευσις*, έτη 1929-30 – 1938-39, *Ειδικής εκπαίδευσεως* έτη 1929-30 – 1937-38
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή πληθυσμού 1928*, 15 – 16 Μαΐου 1928, Αθήνα 1934
- Υπουργείο Συντονισμού (1967), *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1948 – 1965*, Αθήνα
- Υπουργείον Δημόσιας Εκπαίδευσεως, *Στατιστική της δημόσιας εκπαίδευσεως 1910-1911*, Αθήνα 1912
- Υπουργείο Οικονομικών (διάφορα έτη), *Απολογισμός εσόδων και εξόδων του Κράτους*, Εθνικό Τυπογραφείο, εν Αθήναις
- Φουρναράκη Ε. (1987), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών-Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα
- Φράγκος Δ. (1980), *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα
- Φράγκος Χ. (1986), *Επίκαιρα θέματα Παιδείας*, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα

- Φράγκος Χ.Π. (1977), *Ψυχοπαιδαγωγική*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα
- Φραγκουδάκη Α. (1977), *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι - Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, εκδ. «Κέδρος», Αθήνα
- Φωτόπουλος Ι. (1932), *Η δημοτική μας εκπαίδευση και σκέψεις για την βελτίωσή της*, στο «Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδευσεως», επιμ. Ν. Σμυρνή, Α. Βλάχου, Β. Παπαγεωργίου, εκδ. οίκος «Δημητράκου Α.Ε.», Αθήνα
- Χαραλαμπίδης Θ. (1971), *Οι κυριότεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδος (1821 – 1971)*, [χ.ό.], Αθήνα
- Χαραλάμπους Δ.Φ. (1987), *Ο εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδ. οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη
- Χαριτάκη Γ. (1927), *Η Ελληνική βιομηχανία - βιομηχανία μεταλλεία, εργασία*, εκδ. ΕΣΤΙΑ, Αθήναι
- (ετήσια έκδοση 1929-1939), *Οικονομική επετηρίς της Ελλάδος*, Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, εν Αθήναις
- Χαρίτος Γ.Χ. (2007), *Υπομνήματα του Αλ. Δελμούζου στον Ελ. Βενιζέλο – Προσδοκίες για τον επηρεασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής*, στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Βενιζέλου», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα
- Χασιώτου Σ. (1936), *Τα καλλιεργητικά συστήματα εν Ελλάδι*, εκδ. «Ο Αγροτικός Κόσμος», Αθήναι
- Χατζιωσήφ Χ. (1993), *Η γηραιά σελήνη - η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830 - 1940*, εκδ. «Θεμέλιο-Ιστορική Βιβλιοθήκη», Αθήνα
- Χατζηστεφανίδης Θ.Δ. (1986), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδ. «Δημ. Ν. Παπαδήμας», Αθήνα
- Χουμανίδης Λ. Θ. (1990), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, από της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1935*, τόμος Β', εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα
- Χουμανίδης Λ. Θ. (1990), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, - από της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1935*, τ. Β', εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα
- Ψαλιδόπουλος Μ. (1989), *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι*, Ίδρυμα Έρευνας και Τεχνολογίας, Αθήνα

- (2008), *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η ελληνική οικονομία: μια ιστορική ανασυγκρότηση*, «Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις», Αθήνα
- Ψαχαρόπουλος Γ. – Καζαμίας Α. (1985), *Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα: Κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα
- Ψαχαρόπουλος Γ. (1999), *Οικονομική της εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα

B. Ξενόγλωσση

- Abramovitz M. (1956), "Resource and Output Trends in the United States since 1870", *The American Economic Review*, Vol. 46, No. 2, , pp. 5-23
- Aghion P – Howitt P. (1998), "Endogenous Growth", MIT Press
- Banks A.S.- Textor R.B. (1963), "A cross- polity survey", MIT Press
- Barro R. J. – Lee J.W. (1993), "International Comparisons of Educational Attainment", *Working Paper No. 4349*, NBER Working Paper Series
- Barro R. J. – Lee J.W. (2001), "International Data on Educational Attainment - Updates and Implications", *Oxford Economic Papers*, Vol. 53 (3,Jul),pp. 541-563
- Barro R.J (2001), "Human capital and growth", *American Economic Association Papers and Proceedings of the Hundred Thirteenth Annual Meeting of the American Economic Association*, Vol. 91, No. 2, pp. 12-17
- Barro R.J. (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2, pp. 407-443
- Barro R.J. (1998), "Notes on Growth Accounting", NBER Working Papers, *Working Paper No. 6654*
- Barro, R.J. - Lee, J.W. (1996). "International Measures of Schooling Years and Schooling Quality", *American Economic Review*, 86, pp. 218-23
- Barro, Robert J. - Xavier Sala-i-Martin (1995), "Economic Growth", McGraw-Hill, NY
- Becker G. (1962), "Human Capital – A Theoretical and Empirical Analysis with special reference to Education", University of Chicago Press

- Becker G. S. - Barry R. Chiswick (1966), "Education and the Distribution of Earnings", *American Economic Review*, Vol. 56, May, pp. 358-69
- Becker G.S. (1962), "Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis", *Journal of Political Economy*, Vol. 70, No. S5: pp. 9
- Benavot A., "Education, Gender, and Economic Development: A Cross-National Study", *Sociology of Education*, Vol. 62, No. 1, Special Issue on Gender and Education, pp. 14-32, (Jan., 1989)
- Benavot A. – Cha Y. – Kamens D. - Meyer J. – Wong S (1991), "Knowledge for the Masses: World Models and National Curricula, 1920-1986" *American Sociological Review*, Vol. 56, No. 1, pp. 85-100
- Benavot A.-Riddle P. (1989), "The Expansion of Primary Education, 1870-1940; Trends and Issues", *Sociology of Education*, Vol. 61, pp.191-210
- Berelson B. (1952), "Content Analysis in Communication Research", Clencoe: The Free Press
- Bils M. - Klenow P. (2000), "Does schooling cause growth?", *American Economic Review*, Vol. 90, No. 5, pp. 1160–1183.
- Birdsall N. (1993), "Social Development in Economic Development", *World Bank Policy research working Papers*, WPS 1123, Washington DC.
- Blaug M (1980), "Economics of Education", The Penguin Press
- Bosworth B. – Collins S. (1996), "Economic Growth in East Asia: Accumulation versus Assimilation", *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 1996, Issue 2, pp. 135-191
- Bowles S. - Gintis H. (1976), "Schooling in capitalist America", New York: Basic Books
- Bowles S. (1971), "Growth Effects of changes in Labor Quality and Quantity, Greece 1951-1961", *Harvard University Press*, Harvard Economic Studies
- Bowman M.J. (1964), "Schultz, Denison and the contribution of 'Eds' to National Income Growth", *The Journal of Political Economy*, Vol. 72, No. 5, pp. 450-464
- Bowman M.J. (1980), "Education and Economic Growth, An Overview", στο T. King, "Education and Income", *Working Paper No. 402*, World Bank, pp. 1-71

- Caramanis M. – Ioannides Y. (1980), "Sources of Growth and the Contribution of Education, Sex and Age Structure to the Growth Rate of the Greek Economy", *Greek Economic Review*, vol. 2., No.2
- Chiswick B.R. (1997), "Interpreting the Coefficient of Schooling in the Human Capital Earnings Function", *World Bank Policy Research Working Paper No. 1790*, World Bank
- Cohen D. – Soto M. (2007), "Growth and human capital: good data, good results", *Journal of Economic Growth*, Vol. 12, pp.51-76
- Coulombe S. – Trembley J (2006)., "Literacy and Growth", *Topics in Macroeconomics*: Vol. 6: Iss. 2
- De la Fuente A. – Domench R. (2006), "Human Capital in Growth Regressions: How Much Difference Does Data Quality Make?", *Journal of the European Economic Association*, Vol. 4, No. 1, pp. 1-36
- De la Fuente A. - Domenech R. (2002), "Educational attainment in the OECD, 1960–1995", *CEPR DP 3390*
- Denison E. F. (1962), "The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives before us", published by *Committee for Economic Development*, U.S.A.,
- Denison E. F. (1974), "Accounting for United States economic growth, 1929-1969", *Brookings Institution*, Washington
- Denison E. F. (1985), "Trends in American Economic Growth – 1929-1982", *Brookings Institution*, Washington
- Denison E.F. (1963), "Measuring the Contribution of Education to Economic Growth", *The Residual Factor and Economic Growth*, OECD
- Denison E.F. (1967), "Why Growth Rates Differ? ", *Brookings*, Washington
- Durlauf S. - Danny T.Q. (1999), "The New Empirics of Economic Growth", *Elsevier Science B.V.*
- Easterly W. - Levine R. (2001), "It's not factor accumulation: Stylized facts and growth models", *The World Bank Economic Review*, Vol. 15 No.2, pp. 177–219
- Englander S. Gurney A. (1994), "OECD Productivity Growth: Medium-Term Trends", *OECD Economic Studies*, No. 22, pp. 111-129,

- Gemmell N. (1996), "Evaluating the Impact of Human Capital; Stocks and Accumulation on Economic Growth-Some new Evidence", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 58, No.1, pp. 9-28
- Gollin D. (2002), "Getting Income Shares Right", *The Journal of Political Economy*, Vol. 110, No. 2, pp. 458-474
- Grossman G.M. - Helpman E. (1990), "Comparative Advantage and Long-Run Growth", *The American Economic Review*, Vol. 80, No. 4, pp. 796-815
- Gundlach E. (1995), "The Role of Human Capital in Economic Growth: New Results and alternative Interpretations", *Weltwirtschaftliches Archiv*
- Harberger A.C. (1998), "A Vision of the Growth Process", *The American Economic Review*, Vol. 88, Issue 1, pp. 1-32
- Harberger A.-Selowski M., "Key Factors in the Economic Growth of Chile", Conference of the next Decade of Latin America, 1966, mimeo
- Islam N. (1995), "Growth Empirics: A Panel Data Approach", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 110, No. 4, pp. 1127-1170
- Jamison D. – Mook P. (1984), "Farmer education and farm efficiency in Nepal: The role of schooling, extension services, and cognitive skills" *World Development*, Vol. 12, pp. 67-86
- Jeong H. – Townsend R.M. (2004), "Discovering the Sources of TFP Growth: Occupational Choice and Financial Deepening"
- Jorgenson D.W. – and Griliches Z., "The Explanation of Productivity Change", *The Review of Economic Studies*, Vol. 34, No. 3 (Jul., 1967), pp. 249-283
- Judson R. (1998), "Economic Growth and Investment in Education: How Allocation Matters", *Journal of Economic Growth*, 3: pp. 337-359
- Kara O. (2010), "Comparing two approaches to the rate of return to investment in education", *Education Economics*, v. 18, no. 2. pp. 153-165
- Keese, M., G. Salou and P. Richardson (1991), "The Measurement of Output and Factors of Production for the Business Sector in OECD Countries (The OECD Business Sector Database)", *OECD Economics Department Working Papers*, No. 99, OECD Publishing

- Kendrick J.W. (1961), "Productivity Trends in the United States", Princeton NJ, *Princeton University Press*
- King T. (1980), "Education and Income", *Working Paper No. 402*, World Bank, pp. 1-71
- Klasen S. (2002), "Low Schooling for Girls, slower Growth for All? Cross-country Evidence on the Effect of Gender Inequality in Education on Economic Development", *The World Bank Economic Review*, Vol. 16, No. 3, pp. 345-373, World Bank
- Klenow P.-Rodriguez-Clare A. (2007), "The Neoclassical Revival in Growth Economics: Has it Gone Too Far?", *NBER Macroeconomics Annual*, Vol. 12, pp. 73 – 114, MIT Press
- Knowles S.-Lorgelly P.K.-Owen D. (2002), "Are educational gender gaps a brake in economic development? Some cross-country empirical evidence", *Oxford Economic Papers*, Vol. 54, Issue 1, pp. 118-149, Oxford Journals
- Kostelenos G. - Dimitrios V. (2005), "The Evolution of Tertiary Production in Pre-World War II Greece: 1833-1939", *The Journal of European Economic History*, Vol. 34, No. 1, 187
- Kostelenos G. (1995), "Money and Output in Modern Greece: 1858-1938", KEPE, Athens
- Krueger A.B. – Lindahl M. (2001), "Education for Growth: Why and For Whom?", *Journal of Economic Literature*, Vol. 39, pp. 1101–1136
- Krueger A. O. (1968), "Factor Endowments and Per Capita Income Differences among Countries", *The Economic Journal*, Vol. 78, No. 311, pp. 641-659
- Kyriacou G.A. (1991), "Level and Growth Effects of Human Capital: A Cross-Country Study", *C.V. Starr Center for Applied Economics Working Papers No.91-26*, New York University
- Lau L. J. – Jamison D. – Louat F. (1991), "Education and Productivity in Developing Countries – An Aggregate Production Function Approach", *Working Papers No.612*, World Bank
- Leibenstein H. (1967), "Rates of Return to Education in Greece", Development Advisory Service, *Economic Development Report No. 94*, Harvard University

- Levin H.M. (1989), "Mapping the Economics of Education: An Introductory Essay", *Educational Researcher*, Vol. 18, No. 4, pp. 13-73
- Lewis W.A. (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor," *The Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 22, pp. 139-191
- Lucas R.E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, Issue 1, pp. 3-42
- Mankiw G.N. - Phelps E.S. – Romer P.M. (1995), "The Growth of Nations", *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 1995, No. 1, pp. 275-326
- Mankiw G.-Romer D.-Weil D., "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, No. 2 (May, 1992), pp. 407-437
- Meinen G. – Verbiest P. – de Wolf P.P. (1998), "Perpetual Inventory Method – Service lives, Discard Patterns and Depreciation Methods", *Statistics Netherlands Department of National Accounts*
- Mincer J. (1970), "The distribution of labor incomes: A survey with special reference to the human capital approach", *The Journal of Economic Literature*, Vol. 8. No. 1, pp. 1-26
- Mincer J. (1974), "Schooling, Experience, and Earnings", *Columbia University Press*, New York
- Mitchell B.R. (1992), "International historical statistics-Europe, 1750-1988", Macmillan
- Mitchell, B. R. (1998), "International historical statistics: The Americas 1750–1993", New York, M Stockton Press
- Nadiri M.I. (1972), "International Studies of Factor Inputs and Total Factor Productivity: A brief Survey", *Review of Income and Wealth*, Vol. 18, No.2, pp. 129-54
- Nehru, V. - Swanson E. – Dubey A. (1995), "A New Database on Human Capital Stocks in Developing and Industrial Countries: Sources, Methodology and Results", *Journal of Development Economics*, 46, pp. 379-401

- Nunez C.E. (1995), "Literacy and Economic Growth in Spain 1860-1977" in Acena P.- Simpson J., "The Economic Development of Spain since 1870", Edward Elgar Publishing Company, US
- OECD (1965), Mediterranean Regional Project, Country Reports, Greece
- OECD and Statistics Canada (1995), "Literacy, Economy and Society - Results of the First International Adult Literacy Survey", Paris and Ottawa
- OECD, (διάφορα έτη), "Education at a glance: OECD indicators", Paris.
- Papageorgiou C. (2003), "Distinguishing between the effects of primary and post-primary education on economic growth", *Review of Development Economics*, Vol. 7, Iss. 4, pp. 622-635
- Papas G. – Psacharopoulos G. (1987), "The Transition from School to the University under Restricted Entry: A Greek Tracer Study", *Higher Education*, Vol. 16, No. 4, pp. 481-501
- Penn World Table - Summers R.-Heston A. (1998 – 2000), "A new Set of International Comparisons of International Comparisons", *World Development Indicators database*, World Bank
- Psacharopoulos G. – Arriagada A. (1992), "The Educational Composition of the Labor Force: An International Update", *Journal of Educational Planning and Administration*, Vol. VI, No. 2, pp. 141-159
- Psacharopoulos G. (1973), "Returns to education: An international comparison", San Francisco, CA: Jossey Bass Inc
- Psacharopoulos G. (1975), "Earnings and Education in OECD Countries", OECD
- Psacharopoulos G. (1982), "Earnings and Education in Greece, 1960-1977" *European Economic Review*, Vol. 26, No. 2
- Psacharopoulos G. (1984), "The Contribution of Education to Economic Growth: International Comparisons", in "International Comparisons of Productivity and Causes of the Slowdown", ed. Kendrick J.W., *American Enterprise Institute-Ballinger*
- Psacharopoulos G. (1993), "Returns to Investment in Education. A Global Update", *Working Papers*, WPS 1067

- Psacharopoulos G. (1995), "The Profitability of Investment in Education: Concepts and Methods", World Bank
- Psacharopoulos G. Patrinos H.A. (2004), "Returns to Investment in Education: A Further Update", *Education Economics*, Vol. 12, Issue 2, pp. 111-134
- Psacharopoulos G.-Arriagada A.M. (1986), "The educational composition of the labor force: An international comparison", *International Labour Review*, Vol. 125, No. 5, September-October
- Psacharopoulos G.-Mattson R. (1998). "Estimating the Returns to Education: A Sensitivity Analysis of Methods and Sample Size", *Journal of Educational Planning and Administration*, Vol. 12, No. 3 (July), pp. 271-287
- Romer P. (1986), "Increasing Returns and long-run Growth", *Journal of Political Economy*, Vol. 94, no. 5
- Romer P. (1990), "Human Capital and Growth: Theory and Evidence", Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 32, pp. 251-286
- Roses J.R.-Wolf N. (2008), "Aggregate Growth 1913-1950"
- Sala-i-Martin X. - Doppelhofer G.- Miller R.I. (2004), "Determinants of Long-Term Growth: A Bayesian Averaging of Classical Estimates (BACE) Approach", *American Economic Review* 94, pp. 813-835
- Schultz T. W. (1961), "Investment in Human Capital", *American Economic Review*, Vol. 51, No. 1, pp. 1-17
- Schultz T.W. (1961), "Education and economic growth" στο "Social Forces influencing American Education", University of Chicago Press
- Schultz T.W. (1989), "Investing in People: Schooling in Low Income Countries", *Economics of Education Review*, 8, pp.219-223
- Selowsky M. (1969), "On the Measurement of Education's Contribution of Growth", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 83, No. 3, pp. 449-463
- Selowsky M.(1968), "Labor Input Substitution in the Study of Sources of Growth and Educational Planning", *Economic Development Report 116*, Center of International Affairs, Harvard University
- Senhadji A. (2000), "Sources of Economic Growth: An Extensive Growth Accounting Exercise", *IMF Staff Papers*, Vol. 47, No. 1, International Monetary Fund

- Solow R.M. (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, no. 1, pp. 65-94
- Solow R.M. (1957), "Technical Change and Aggregate Production Function", *Review of Economics and Statistics*, 39, pp. 312-320
- Solow R.M. (1994), "Perspectives on Growth Theory", *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 8, No. 1., pp. 45-54
- Stokey N. (1991), "Human Capital, Product Quality, and Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2., pp. 587-616
- Taubman P.J.-Wales T.J. (1974), "Higher Education and Earnings", McGraw-Hill, New York
- UNESCO, (1983), "Statistics of educational attainment and illiteracy: 1970–1980", Paris
- UNESCO, (διάφορα έτη), "Statistical Yearbook", Paris
- UNESCO-UIS (2009), "Education Indicators-Technical Guidelines"
- Vandenbussche J.-Aghion P.-Meghir C. (2006), "Growth, distance to frontier and composition of human capital", *Journal of Economic Growth*, Vol. 11, No. 2
- Verma G.K. - Beard, R.M. (1981), "What is Education Research?: Perspectives on Techniques of Research", Aldershot Hants: Gower
- Voloudakis E. (1970), "Major Sources of the Postwar Growth of the Greek Economy, (mimeo.) Athens
- Yoram B.P. (1967), "The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings", *The Journal of Political Economy*, Vol. 75, No. 4, Part 1, (Aug., 1967), pp. 352-365
- Young A. (1995), "The Tyranny of Numbers: Confronting the Statistical Realities of the East Asian Growth Experience", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 110, No. 3, pp. 641-680